

DE JODEN IN OVERIJSEL
VAN HUNNE VESTIGING TOT 1814

NAGELATEN DISSERTATIE
VAN HELENA POPPERS.

Uitgevers-Compagnie „DE BRANDING“, Utrecht - Amsterdam, MCMXXVI

**NAGELATEN DISSERTATIE
VAN HELENA POPPERS**

**DE JODEN IN OVERIJSEL
VAN HUNNE VESTIGING TOT 1814**

**NAGELATEN DISSERTATIE
VAN HELENA POPPERS,
WINTERSWIJK.**

Uitgevers-Compagnie „DE BRANDING“.

Utrecht — Amsterdam

MCMXXVI

VOORBERICHT.

Een postume dissertatie. Sedert 1923 was de schrijfster met ijver en opgewektheid bezig aan haar proefschrift, geregeld gingen de voorloopige bewerkingen der verschillende hoofdstukken op en neer tusschen Winterswijk en Groningen en in Mei van dit jaar kon ik haar het laatste gedeelte terugzenden met verzoek mij nu nog eens het geheel in de eindredactie voor te leggen. Enkele weken daarna kwam het bericht, dat zij den 1 Juli 1925 na een korte ziekte overleden was.

De ouders hebben het niet over zich kunnen verkrijgen de bijna voltooide dissertatie eenvoudig weg te bergen als een gedachtenis aan hun betreurde dochter; zij wilden de doode niet de eer onthouden, waarop zij zich reeds voor de levende verheugd hadden. Mij komt het voor, dat onze kennis van het verleden er mee gebaat wordt, indien hetgeen de schrijfster door geduldigen arbeid hoofdzakelijk uit archivalische bronnen verzameld heeft, in het licht komt. Voor het inzicht in de algemeene geschiedenis van ons land heeft het zijn nut, dat eens duidelijk en omstandig beschreven wordt, hoe de Joden in een bepaald gewest hun plaats onder de bevolking gekregen hebben. Welk profijt degenen, die zich bezig houden met de geschiedenis der Joden in Nederland, er van kunnen hebben, behoef ik niet te betoogen. Voor de beoefenaars der locale historie van Overijsel bovendien komen hier allerlei onbekende wetenswaardigheden te voorschijn.

Geheel den vorm, dien het proefschrift zou hebben gekregen, heeft dit werk niet; in een enkel hoofdstuk bijv. laat de indeeling der stof nog wel iets te wenschen over. Doch het behoort nu aan een overledene en het scheen ongepast er veel in te veranderen. Geoorloofd alleen was — en noodzakelijk ook — kleine gebreken in taal en stijl te verhelpen en orde te brengen in de aantekeningen. Hiervoor heeft zich beschikbaar gesteld de heer Sigmund Seeligmann te Amsterdam en deze heeft dit wetenschappelijk liefdewerk met tact en bekwaamheid verricht. Tevens heeft hij gezorgd voor de correctie der drukproeven.

En hiermee wordt het boek aan het publiek overgegeven, maar voor degenen, die de voldoening van de schrijfster over de verschijning zouden hebben gedeeld, is de vreugde in weemoed verkeerd.

I. H. GOSSES.

Groningen, November 1925.

INLEIDING.

In het *Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann* (Breslau 1900) komt een opstel voor van den ook reeds gestorven geleerde A. Epstein te Weenen, waarin deze vertelt, hoe hij in den zomer 1899 een handschrift mede naar Karlsbad had genomen om het daar met Kaufmann tijdens hun gemeenschappelijk zomerverblijf te bestudeeren. Kaufmann overleed toen plotseling, nadat ze slechts weinige dagen te zamen waren geweest. Epstein schreef nu in het gedenkboek over dat handschrift om zoo als het ware het door den dood onderbroken gesprek weer op te vatten.

Dit kwam mij telkens voor den geest bij het persklaar maken van de nagelaten hoofdstukken der dissertatie van wijlen Helena Poppers. Het verzoek harer ouders de uitgave van het handschrift te verzorgen liet mij als het ware de gesprekken en de tot kort voor haar overlijden gevoerde briefwisseling over het behandelde onderwerp weer opnemen en voortzetten. Deze gedachte stelde mij, naar ik hoop, ook in staat de verzorging geheel in den geest der schrijfster te voltooien. Ik beschouw het als een bijzonder voorrecht op deze wijze te hebben kunnen medewerken, dat de nagedachtenis van de zoo vroeg ontslapene en haar werk ook in ruimer kring niet worde vergeten.

Helena Poppers werd 22 December 1895 te Winterswijk geboren. Nadat zij de Lagere en Middelbare school had bezocht, slaagde zij Augustus 1915 voor het Staatsexamen diploma A en B. Daarna studeerde zij te Groningen onder de professoren Gosses, Kluyver en Sijmons in de Nederlandsche Letteren. Nadat zij het candidaats-examen in 1918 had afgelegd, vervolgde zij haar studie te Leiden onder de Professoren Blok, Huizinga, Uhlenbeck en wijlen Kalff. Op 30 September 1921 deed zij haar doctoraal. Met groote dankbaarheid sprak zij altijd van allen, die tot haar wetenschappelijke vorming hadden bijgedragen.

Een korte ziekte maakte 1 Juli 1925 een einde aan haar jong leven.

Toen Mejuffrouw Poppers in Augustus 1923 besloot eene dissertatie te schrijven en „bij voorkeur een episode uit de Geschiedenis der Joden in Nederland wilde kiezen”, had zij zich tot mij gewend om haar bij deze keuze te raden. Deze vraag was voor mij een prettig gebeuren. In de eerste plaats door het vooruitzicht, dat aan het gering aantal dissertaties met een thema uit het gebied der Joodsche wetenschap, onder de vele proefschriften uit alle faculteiten door Joden hier te lande geschreven, één zoude worden toegevoegd. Maar bovenal, omdat nu weer door een wetenschappelijk gevormd onderzoeker een gedeelte der geschiedenis der Joden in Nederland zoude

worden bewerkt. Deze dissertatie kon niet alleen een voorstudie voor het desideratum eener volledige Jodengeschiedenis hier te lande worden maar ook een model, waar naar andere onderzoekers verdere deelen van den nog te bewerken stof konden onderhanden nemen. Waar op dit gebied hier door een aantal dilettanten zonder eenige wetenschappelijke vorming of algemeene ontwikkeling bedroevend werk was geleverd, kon nu een studie tot stand komen, die er toe bij zou dragen de publicaties op dit terrein op een hooger plan te brengen.

Door deze overwegingen kwam ik er toe een onderwerp te kiezen, dat zich niet over geheel Nederland gedurende één bepaald tijdperk zoude uitstrekken, maar dat territoriaal een gedeelte van Nederland omvatte, dat nog geheel onbewerkt terrein was, maar dat vermoedelijk toch stof genoeg zoude bieden om een waardevolle bijdrage voor een later geheel te verschaffen. Over de Joden in de tegenwoordige provincie Overijssel was nog zoo goed als niets bekend. Het drietal steden Zwolle, Kampen en Deventer met hunne bloeiende Joodsche gemeenten wettigde echter het vermoeden, dat de wordingsgeschiedenis dezer gemeenten, de houding der Joden in den vóór-emancipatie-tijd in het gewest waarin zij lagen en hun verhouding tot de Christenbevolking te midden waarvan zij leefden, mits goed belicht, leerrijk zoude zijn.

Mejuffrouw Poppers stemde met de keuze van het onderwerp in en ook Prof. Dr. I. H. Gosses te Groningen, die zich bereid verklaard had als haar promotor op te treden, hechtte zijn goedkeuring er aan. Bij haar bezoek eenigen tijd later aan Amsterdam, mocht ik de te behandelen stof met haar uitvoerig bespreken. Met groote nauwgezetheid en werklust ging zij aan den arbeid. Op bewonderenswaardig vlugge wijze had de overledene zich in de speciale Jodengeschiedenis ingewerkt, het meeste wat er over de Joden in Nederland was geschreven doorgelezen en zich een schema voor het door haar in te stellen archiefonderzoek gemaakt. Met veel volharding werkte zij in de archieven van Zwolle, Deventer en Kampen. Na op deze wijze de bouwstoffen te hebben verzameld, bewerkte Mejuffrouw Poppers als eerste stuk de geschiedenis der Joden in Zwolle tot 1795, dat na verschillende omwerkingen en wijzigingen door Prof. Gosses aangeraden, nu als hoofdstuk IV is opgenomen. Het is zonder twijfel een der beste beschrijvingen eener Joodsche gemeenschap in een groote Nederlandsche provincieplaats gedurende de XVIIIde eeuw die we hebben. Om meer dan één punt: de opname der Joden in de gilden, de goede verhouding tot den magistraat en de omgevende Christenbevolking, de goed doorgevoerde gemeenteorganisatie, is deze geschiedenis van algemeen belang. Vervolgens bewerkte de schrijfster de oudste geschiedenis, waarvan het gevonden en waarschijnlijk ook te vinden materiaal betrekkelijk gering was. De korthed der eerste hoofdstukken vindt daardoor haar natuurlijke verklaring. Alleen Gelre en 't Sticht zullen

vermoedelijk voor den oudsten tijd der Jodengeschiedenis hier te lande meer stof opleveren. Daarna werd ook de geschiedenis buiten Zwolle in de XVIIIde eeuw tot een voorloopig einde gebracht. Ze is in hoofdstuk III neergelegd. Van belang is hier vooral de vastlegging van het feit, dat Deventer vóór 1795 geen Joden toeliet, evenals vermoedelijk Steenwijk, beide in de eerste helft der XIXde eeuw betrekkelijk groote Joodsche gemeenten. Aan dit hoofdstuk is onder den titel „Onsociale elementen“ een paragraaf toegevoegd, die schijnbaar met de geschiedenis der Overijselsche Joden niets te maken heeft. De beschrijving van het optreden dezer „gauwdieven“, van het gevoerde proces met zijn „pijnlijke“ rechtspleging is zonder twijfel meer eene bijdrage tot de Nederlandsche cultuurgeschiedenis dan tot de geschiedenis der Joden in Nederland. Deze misdadigers — de waarde der door tortuur verkregen bekentenissen in het midden latend — waren niet alleen onsociale elementen in de toenmalige maatschappij, maar waren ook afgevallenen en uitgestootenen der Joodsche gemeenschap, die door dergelijke individuen zich telkens in gevaar voelde. Toch is deze overtolligheid slechts schijnbaar. Niet alleen, dat dit proces de historische verklaring geeft van de plakaten tegen de rondtrekkende Joden in Gelderland en Overijssel, alsmede in andere niet door de schrijfster genoemde plaatsen in andere provinciën, maar het belicht juist op treffende wijze de goede „houding en verhouding“ der Joden hier te lande, dat zulke processen niet tot anti-Joodsche gedragingen tegenover de ingezetenen Joodsche bevolking aanleiding gaven. Uit dit oogpunt beschouwd is deze weinig opbeurende beschrijving een waardevolle episode in de geschiedenis der Nederlandsche Joden.

Toen de schrijfster aan den tijd der Joden-emancipatie in Overijssel wilde beginnen, — zij had zich nog geen bepaalde tijdsgrens voor haar onderzoek gesteld — bleek haar, dat met die emancipatie feitelijk de geïsoleerde geschiedenis van Joodsche gemeenten vanzelf was opgehouden.

Ook bij dit rustpunt in haar werk mocht ik bij een bezoek van haar aan Amsterdam de nieuw zich voordoende vraagstukken met haar bespreken. Ik kon haar op het volgende wijzen. Het emancipatiebesluit in 1796 was een *alle* Joden in Nederland rakend moment, dat spoedig werd gevolgd door de door Lodewijk Napoleon in 1808 voor geheel Joodsch Nederland gegeven algemeene organisatie. Het *Oppeer Consistorie*, ingericht naar den geest van het *Centraal Consistorie* te Parijs, waaronder de Joden hier te lande tijdens de inlijving stonden, legde een band tusschen alle Joodsche gemeenten en bracht ze, niet uitsluitend administratief maar ook kerkelijk, onder één leiding. Dit was iets nieuws met verstrekkende gevolgen. Want de organisatievorm onder koning Willem I, de toen ingestelde *Hoofd-Commissie tot de zaken der Israëlieten* bleef geheel op dien eersten leest geschoeid. Deze organisaties hebben het „assimilatieproces“ der Nederlandsche Joden sterk bevorderd. Toen in

Nederland na 1848 de scheiding tusschen Kerk en Staat doorgevoerd werd, trachtte de Regeering den band tusschen de „Joodsche Kerk" en haarzelve los te maken door te bevorderen, dat eene nieuwe organisatie der Joodsche gemeenten tot stand kwam. Amsterdam, dat toen geheel onder den invloed van een Akiba Lehren stond, heeft jarenlang deze totstandkoming sleepende gehouden. Eerst toen de autonomie der gemeenten en de souvereiniteit der Opper-rabbijnen in alle godsdienstige aangelegenheden in het reglement der nieuwe organisatie waren vastgelegd, kwam in 1871 de *Centrale Commissie tot de algemeene zaken van het Nederlandsch-Israëlietisch Kerkgenootschap* tot stand. Men meende op deze wijze het assimilatieproces te stuiten.

Mejuffrouw Poppers was tengevolge van deze overwegingen nu niet meer van plan de geschiedenis der Overijselsche Joden in de XIXde eeuw te behandelen. Deze behoorde in eene algemeene geschiedenis der Joden in Nederland in den na-emancipatie-tijd. Maar zij meende wel nog te moeten schetsen, hoe de doorvoering der emancipatie in Overijssel in de praktijk tot stand kwam. Als eindtermijn voor haar werk nam zij toen de instelling van het koninkrijk der Nederlanden. Om echter de bijzondere punten der veranderde omstandigheden in 1795—1814 in Overijssel duidelijk te kunnen maken, was het noodig een algemeen hoofdstuk: *De Joden hier te lande in den Franschen tijd (1795—1814)* in te voegen.

Om dit te kunnen schrijven heeft Mejuffrouw Poppers het archief van het Opperconsistorie, nu in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag, doorgewerkt. Het resultaat van haar onderzoek is in het belangrijke hoofdstuk V neergelegd. Zij heeft hierbij de tendenzen der toen vooraanstaande Joden geschetst, maar ook materiaal, dat niet hier is benut, gevonden. Een merkwaardig rapport uit dit materiaal over de eerste inspectiereis van den Consistorialen Opper-rabbijn S. Berenstein der Conscripctie Amsterdam in 1813 heeft zij voor *De Vrijdagavond* bewerkt. (*De Vrijdagavond*, Amsterdam 1925, Jaargang II, no. 9—13).

Aan dit algemeene hoofdstuk sloot zij nog twee aan, waarin *De burgerlijke gelijkstelling der Joden in Overijssel, hunne organisatie onder het Koningschap van Lodewijk Napoleon en gedurende de inlijping en Het maatschappijk en godsdienstig leven der Joden in Overijssel 1795—1814* werden behandeld. Alle drie hoofdstukken heeft Mejuffrouw Poppers nog op schrift gebracht en ze ook Prof. Gosses ter beoordeeling gezonden. Het spreekt van zelf, dat reeds tijdens de voorloopige bewerkingen door dezen Hoogleeraar vele belangrijke wenken aan de schrijfster waren gegeven. De opmerkingen door hem bij de eerste en laatste drie hoofdstukken in de laatste bewerking der schrijfster in margine gemaakt, heeft zij echter niet meer kunnen verwerken. Evenmin was het haar gegeven een slot-beschouwing en een inleiding te schrijven. In deze laatste had zij

nog een aantal algemeene punten voor deze geschiedenis van belang, willen behandelen.

Het handschrift der zeven hoofdstukken was, zoo gezegd, na het overlijden van Mejuffrouw Poppers in zijn nog niet geheel afgewerkten tekst en met nog onuitgewerkte noten aanwezig. Op verzoek harer familie en na eene samenspreking over de afwerking met Prof. Gosses, verklaarde ik mij bereid dit nagelaten handschrift, zonder tot wezenlijke omwerking over te gaan, waardoor het eigen cachet van het werk van Mejuffrouw Poppers ware weggenomen, voor de uitgave gereed te maken en vooral de noten uniform te bewerken. Prof. Gosses toonde ook nu nog zijn groote belangstelling voor het werk van haar, die gehoopt had bij hem te promoveeren, door de bijzondere welwillendheid, waarmede hij den door mij met de noten voor den druk gereed gemaakten tekst nogmaals doorzag. Bij den dank, dien ik Prof. Gosses uit naam der ouders mag brengen voor de groote belangstelling en hulp aan hunne dochter betoond tijdens de bewerking der dissertatie, voeg ik mijn persoonlijken dank voor de medewerking bij het persklaar maken van dit postume boek ondervonden.

Ook Mej. Dr. J. H. van Klooster heeft na het overlijden van Mej. Poppers de vriendschap voor haar studiegenootte nog getoond door de zeer gewaardeerde hulp mij bij het verzorgen van dit boek voor den druk bewezen.

Mejuffrouw Poppers heeft tijdens de bewerking van de stof door de H.H. Rijks- en Gemeente-archivarissen van Zwolle, Kampen, Deventer en 's-Gravenhage, van de Bibliothecarissen der Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, en der Universiteits-Bibliotheek te Groningen zeer veel medewerking ondervonden. Vooral de heer Rijksarchivaris Dr. M. Schoengen en de heer Hoofdcommies J. Geesink te Zwolle, waren haar bijzonder van dienst. De schrijfster zoude, ware het haar vergund geweest, dit boek als dissertatie te doen verschijnen, allen haar dank hebben gebracht. Ook nu worde hun hulpvaardigheid door mij gememoreerd.

Met deze inleiding meen ik het nagelaten werk van Mejuffrouw Poppers in haar geest te hebben voleindigd. Zonder twijfel ware het boek, zoo zij zelf de laatste hand er aan had gelegd, op vele plaatsen nog aangevuld. Slechts in zeer weinige gevallen heb ik op meerdere litteratuur in de noten gewezen dan de schrijfster bij de bewerking voor zich heeft gehad. Evenmin citeerde ik *„de brokstukken uit het archief van mr. Meyer zelf, in handen van een particulier”*, nu in mijn eigen verzameling, door mr. N. de Benedetty in zijn dezer dagen verschenen *Leven en werken van mr. Jonas Daniël Meyer* (Haarlem 1925), in inleiding en noten, herhaaldelijk genoemd. Deze archivalia had ik ook Mejuffrouw Poppers, na genoemden

auteur, ten gebruike aangeboden, helaas, door haar ziekte kon zij ze niet meer verwerken.

De verwijzingen der archiefstukken heb ik niet meer gecontroleerd. Hierbij en wellicht bij een enkelen naam kunnen cijfers of letters door mij in het handschrift verkeerd zijn gelezen. Mijn voornemen om een register op het boek samen te stellen liet ik varen, toen mij bleek, dat bijna alle genoemde namen onbekende en onbeduidende personen aanduiden. De eenig belangrijke figuur, Opperrabbiijn Hertzveld, is door de schrijfster niet in zijn volle betekenis geschetst, omdat eerst na 1814 zijn persoon en zijn persoonlijke opvattingen voor de Nederlandsche Jodenheid naar voren komen.

Een zeer gedetailleerde inhoudsopgave wijst gemakkelijk den weg in het boek.

Als deze studie een aansporing is, dat anderen de geschiedenis der Joden in andere Nederlandsche provincies bewerken, zal dit het aandenken van Helena Poppers ter eere zijn en zal ik zelf ruimschoots voldoening vinden voor de aan de uitgave bestede zorg.

SIGMUND SEELIGMANN.

Amsterdam, 9 November 1925.

I. De Joden in het tegenwoordige Overijsel vóór den tachtigjarigen oorlog.

Hoewel in het rijk van Karel den Grooten en diens opvolgers Joden gevestigd waren, ontbreken alle aanduidingen dat toentertijd ook in het hier besproken deel van Nederland Joden woonden. Uit de vroegere Middeleeuwen wordt in de bronnen niets omtrent de Joden vermeld. De oudste tijdingen, die ons omtrent de Joden in het Oversticht bereikt hebben, dateeren uit de eerste helft der veertiende eeuw. De Joden waren toen reeds geheel teruggedrongen uit den groothandel, waarin zij vóór de twaalfde eeuw in het Duitsche rijk een belangrijk aandeel gehad hadden.¹⁾ Nadien hadden zij zich langzamerhand uitsluitend op het leenen van geld tegen rente toegelegd, wat den Christenen door de kerk was verboden. Ook in Overijsel treffen wij hen als zoodanig aan. Toen in 1336 door bisschop Jan van Diest het geheele Oversticht verpand werd aan Reinout II van Gelre, maakte deze zich meester van de bezittingen der weinige Joden, die zonder zijn geleide te Goor en Oldenzaal woonden. De namen dezer menschen waren hoogstwaarschijnlijk: Mozes, Coepman, Sander en zijne moeder Kele, Jodelyn en Symon te Oldenzaal, Saul te Goor. Eene lange lijst van personen uit de lagere klassen en ook enkele edelen, die voornamelijk kleederen, huisraad, voorwerpen van edel metaal, verschillende schuldbrieven en panden bij deze menschen ingekocht of geïost hebben, is bewaard gebleven, doordat de graaf ze in zijn bezit kreeg.

De posten over de gelden, die zich in de kisten van Symon, Jodelyn en Coepman bevonden en die over den verkoop van het eenoogige paard van den laatsten armen Jood, laten evenmin twijfel omtrent hun bestemming. Te Diepenheim woonde in dien tijd een Joodsche geldschierter, die waarschijnlijk ook het lot van zijn bovengenoemde geloofsgenooten onderging.²⁾ Ook met andere Joden kwam de Overijselsche bevolking in aanraking. Uit onderscheidene jaren tusschen 1332 en den zomer van 1349 zijn een kleine 50 schuldbekentenissen bewaard gebleven, waaruit blijkt, dat talrijke Overijselsche edelen en ook burgers geld leenen van één of meer der volgende Joden: Godschalk van Rekelinchusen, Godschalk van Werden, Leo van Munster, Hanna, de dochter van den eerstgenoemde, en Mozes van Keulen. Eerstgenoemde sloot de meeste transacties, de beide laatsten kwamen weinig op den voorgrond. In 1332 werd door den Heer van Almelo eene schuldbekentenis afgegeven, waarvan de aanhef luidde: Nos Ecbertus domicellus de Almelo tenore presencium protestamur, quod constitutus coram nobis Ecbertus filius quondam Henrici de Almelo,

¹⁾ A. Schulte: Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs (Leipzig 1900), p. 152. ²⁾ S. Muller Fzn.: Rekeningen van den drost van Twenthe over 1336—1339. Bijdragen en Mededeelingen Histor. Genootschap. Utrecht. XVIII p. 130 v.

nostri avunculi dilecti solvere promisit Goschalco de Rekelinchusen Judeo vel conservatori presencium".¹⁾ Een paar jaar later verklaarden een paar Zwolsche burgers, Jacobus van den Berghe en Hillebrandus de Baerlo, geld schuldig te zijn aan „Goscalco de Rekelinchusen Judeo".²⁾ De overige schuldbekentenissen bevatten o.a. de namen van edelen als Henricus van Essen³⁾, Cyso de Rutenberghe⁴⁾ en Helmicus van den Schuren⁵⁾, van Machorius Vinke „Knappe" en van Zwolsche burgers als Wilhelmus Voet, die één of meerdere malen geld leenden van genoemde geldleeners.

De bedragen, welke deze Joden uitleenden, waren zeer verschillend. De bovengenoemde Ecbertus van Almelo leende „dertig schillingen Brabants".¹⁾ In 1347 waren zes edelen schuldig aan Godschalk van Rekelinchusen, Leo van Munster en Godschalk van Weerden 57 mark, 9 schillingen en 6 brabantschen.²⁾ Machorius Vinke leende in 1348 van Godschalk van Rekelinchusen „veer hundred gheldene schilde".³⁾ In deze schuldbekentenissen wordt de rente, die door den schuldenaar betaald moest worden, niet genoemd. Immers de Joden leenden gedurende 12 weken eene bepaalde som, zonder dat daarvoor volgens het contract rente behoefde betaald te worden. Indien deze dan niet betaald was, dan moest in de volgende 12 weken rente betaald worden van de genoemde som. Deze bedroeg in vele gevallen van elke mark drie brabantschen per week. Na twaalf weken verdubbelde zich zoo de geleende som.⁴⁾ Bovendien kreeg de geldschieder in vele gevallen het recht beslag te leggen op de bezittingen van den geldleener, indien hij niet langer wenschte te leenen. Soms moest laatstgenoemde een borg stellen. In 1347 verklaarde Diderik van de Holre „een sacwolde"⁵⁾ te zijn voor het geld, dat Diderik van Rutenberghe, Vrederik van Hekeren, Engelberth van Gheine, Herman van Voerst, Henrik van Essen en Diderik van Zalne „ghewannen heved op schaden"⁶⁾ van Godschalk van Rekelinchusen „ende synce gheselschap juden". Bovendien mochten de Joden van den borg „doen paenden" voor het geleende geld.⁷⁾

De eigenaardigheid van deze schuldbekentenissen is, dat zij den schijn wekken alsof gedurende de eerste twaalf weken het geld zonder renteberekening uitgeleend werd. Hoogstwaarschijnlijk is deze echter het gevolg van de omstandigheid, dat de geldleeners dezelfde methode toepasten als hunne collega's te Weenen uit de

¹⁾ Deze oorkonde is in extenso afgedrukt in R. E. Hattink: *De Heerlijkheid Almelo (1236—1420)*, in *Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. Verslagen en Mededeelingen. XXI.* (Zwolle 1900), p. 39—40.

²⁾ R. A. Utrecht D 282, 1e afd. ³⁾ Aldaar D 281, 1e afd. ⁴⁾ Deze wordt herhaaldelijk in de schuldbekentenissen genoemd. Aldaar D 283, 1e afd. ⁵⁾ Een brabantsche schelling is $\frac{2}{100}$ mark. Drie brabantsche per week van één mark is dus 5.25 % rente, die telkens bij de hoofdsom komt. Na twaalf weken vindt dan bij een samengestelde interestberekening verdubbeling van het oorspronkelijk geleende kapitaal plaats. ⁶⁾ Een borg, die evenwel niet ná maar tegelijk met de schuldenaars kon worden aangesproken. ⁷⁾ Op rente gekregen hebben. ⁸⁾ 1347 Juni 15. D 244, 1ste afd.

veertiende eeuw. De schuldbekentenissen in die stad waren in vele gevallen op dezelfde wijze als deze Overijselsche ingericht. Hier werd deze formulering gekozen om overschrijding van den door de overheid vastgestelden rentevoet te verbergen. Inderdaad bevatte de som, die na de eerste 12 weken betaald moest worden, het bedrag van het geleende plus de rente over dat bedrag gedurende 12 weken.¹⁾ Hoewel mij niets bekend is van een in het Oversticht of elders officieel vastgestelden rentevoet, lijkt mij deze verklaring de meest aannemelijke voor den eigenaardigen vorm van de hierboven genoemde schuldbekentenissen.

Dat één der geldschietters hooge bescherming genoot kan uit het volgende blijken: In 1347 vaardigde de Heer van Voerst, een machtig Overijselsch edelman, het volgende stuk uit: „Wy Zweder heer van Voerst doen cond allen luden die desen brief soelen syn of horen lesen, dat wy Gosschalk den jueden ontvangen hebben tot onsen knechte ende bidden al den ghenen, die omme onsen willen doen of laeten willen, dat si hem hulpelyc gunstich ende vordelyc wilt wesen omme onsen wille, went wy hem vordedingen willen voer onsen knechte”.²⁾

Hoewel de namen dezer menschen wijzen op hun komst uit Westfalen, ligt toch het vermoeden voor de hand, dat zij in Overijsel of in Gelre gevestigd waren. Eénmaal wordt omtrent Godschalk van Rekelinchusen medegedeeld, dat hij in Lochem vertoefde.³⁾

In den zomer van 1349 kwam er een einde aan de betrekkingen tusschen de Overijselaars en de geldschietters. Hoogstwaarschijnlijk eischte toen de Zwarte Dood, de vreeselijke ziekte, die zooveel slachtoffers in Europa gemaakt heeft, ook in Overijsel haar deel. Het bijgeloovige volk geloofde hier, evenals elders, maar al te graag, dat de Joden de bronnen vergiftigd hadden. Deze leefden dientengevolge in voortdurenden angst en vooral wanneer de geeselaars optraden, was hun lot beslist.⁴⁾ In Zwolle hebben deze omstandigheden ertoe geleid, dat daar eenige Joden verbrand werden, zooals blijkt uit de mededeeling van Albertus Snavel: „Ter C milleno, minus uno, jungitur L que, Fine sub Augusti occisi sunt, simul usti, Suollis Judei prorsus amore Dei”.⁵⁾ Ook te Deventer en hoogstwaarschijnlijk te Kampen werden in dat jaar Joden vermoord. De geldleeners zijn misschien onder de slachtoffers geweest. Zonder twiifel is hun dood hunnen talrijken schuldenaren niet onaangenaam geweest.⁶⁾

¹⁾ Otto H. Stowasser: Zur Geschichte der Wiener Geserah. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. XVI, Erstes u. Zweites Heft, p. 109. Hoogstwaarschijnlijk werd ook elders deze methode toegepast. ²⁾ R. A. Utrecht 1347 Juni 15, D 244, 1ste ald. ³⁾ Goscalco de Rekelinchusen, commoranti in Lochem. R. E. Hattink: loc. cit. ⁴⁾ K. O. Meinsma: De Zwarte Dood (Zutphen 1924), p. 417-432 meent, dat deze ziekte in Overijsel gewoed heeft. ⁵⁾ B. J. van Hattum: Geschiedenis der stad Zwolle (Zwolle 1767), I, p. 164. ⁶⁾ S. Salfeld: Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches (Berlin 1898), p. 287 noot. In den Hebreeuwschen tekst van dit boek, dat de naamlijsten der plaatsen bevat,

De Joden hebben evenwel Overijsel niet lang gemedan. In 1363 was te Deventer, zooals blijkt uit de Cameraersrekeningen, een Jood gevestigd, die blijkens de aanduiding „die jode“ hoogstwaarschijnlijk eenig in zijn soort was. Ook het volgende jaar wordt hij genoemd.¹⁾ In 1367 had hij een stuk land van de stad in huur en in 1372 was dit ook het geval. Hoogstwaarschijnlijk heeft deze man dus lang in Deventer gewoond. Gedurende het verdere verloop der 14de eeuw hebben, voorzoover mij gebleken is, geene Joden in het Oversticht gewoond. De mogelijkheid, dat enkele Joden hier of daar waren gevestigd, is evenwel niet uitgesloten.

In de 15de eeuw — gedurende dien tijd werden de Joden uit vele voorname Duitsche handelssteden²⁾ verdreven, omdat zij als geldschietters waren overbodig geworden — treft men slechts weinig Joden in Overijsel aan. In het begin van de 15de eeuw woonde te Zwolle één Jood, zooals blijkt uit de vermelding: „Gelisen Boemhuys compareert op zijnen termijn tegen den Jode, doch die blijft uit“. Acht jaar later vernemen we „Beerte des joden wijf neemt haar eerste teeken tegen Coenraad van Breedenbroeck wegens 20 gulden.“³⁾ Dat inderdaad gedurende het verdere verloop van de 15de eeuw Joden in Overijsel tot de zeldzaamheden behoorden, kan uit het volgende blijken. Toen kardinaal Nicolaas de Cusa in het jubeljaar 1450 Arnhem — waar in de Middeleeuwen vrij veel Joden woonden — bezocht, predikte hij daar den aflaat voor ieder, mits deze niet toestond, „dat eenighe Joeden by off onder hem wonen, die sich met woekeren generen“. ⁴⁾ Dezelfde geestelijke bezocht ook Deventer en Zwolle. Hij predikte aldaar, verleende een aflaat te Deventer en te Windesheim, maar sprak niet over de Joden.⁵⁾ Indien nu inderdaad Joden in de door hem bezochte Overijsselsche plaatsen gewoond hadden, dan zou Cusa ook hier zijn stem tegen hen hebben verheven.

In 1489 wekte Lyse van Nijmegen, eene bemiddelaarster tusschen de Joden en de Kampenaars, de hevige verontwaardiging op van de stadsregeering. Zij waarschuwden haar, eens vooral, dat „sie nae dese dage gheen makelerdie meer hebben noch hantieren sal tusschen den Joeden ende onsen borgeren ende inwoeneren ende dat sie die joeden niet huisen noch hoeven sal, noch ghene geselschap met hem hebben“. Indien zij dat verbod overtrad, dan moest „sie van stonden an die stad rumen“. ⁶⁾ Een jaar later stelde het stadsbestuur van Zwolle vast, „dat nyemant van oren burgeren

waar martelaren vielen, staat *Kamp(?)*. Aangezien deze plaats na Zwolle genoemd wordt, lijkt mij de waarschijnlijkheid, dat Kampen is bedoeld, niet uitgesloten.

¹⁾ Deventer: Cameraers Rekeningen III, 1 p. 255, 256, 305 en III, 2 p. 102, 442. ²⁾ Zoo Keulen (1424), Mainz (1438), Augsburg (1439). Zie E. Weijden: Geschichte der Juden in Köln am Rhein (Köln 1867), p. 245 noot. G. Liebe: Das Judentum in der deutschen Vergangenheit (Leipzig 1903), p. 33. ³⁾ Tijdschenkend register v. h. Oud-Archief van Overijsel Judiciaal 1408, p. 169 en 1416, p. 233. ⁴⁾ H. van Wijn: Huiszittend Leven (Amsterdam 1801), I, p. 228.

⁵⁾ Gerh. Dumber: Het Kerkelijk en Wereldlijk Deventer (Deventer 1732), I, p. 228, Busschius in Chronicon Windesheim Cap. XXXVI. ⁶⁾ G. A. Kampen,

ofte inwoenre koepenscap mentscap utsettinge ofte leninge doen sall aen of mytten juden, ouk dat sy nyemant huden, noch haven noch eten ofte drinken verkoepen en sall, by vyf stadsponde gebroken te hebben, wie dat dede ende soe ducke dat van iemande geschiede".¹⁾ Deze strenge verbodsbepalingen wijzen er alleen op, dat de Joden af en toe nog in deze steden verschenen.

Tenslotte meen ik nog te moeten wijzen op het feit, dat aan de beroemde Zwolsche school in de eerste helft der 15de eeuw geen gedoopte of ongedoopte Jood de studenten in het Hebreeuwsch onderwees. Agricola, één harer beroemde leerlingen, maakte eerst op gevorderden leeftijd te Heidelberg studie van het Hebreeuwsch. Wessel Gansfort, die ook eenigen tijd te Zwolle gestudeerd had, leerde in het midden der 15de eeuw te Keulen Hebreeuwsch. Later keerde hij tijdelijk in Zwolle terug en dan geeft hij anderen les in deze taal.²⁾

Gedurende de 16de eeuw, in wier aanvang Reuchlin door zijne verdediging der Hebreeuwsche geschriften tegen Pfefferkorn en de Keulsche Dominicanen den strijd ontketende tusschen reactionnaire en humanistische elementen ten opzichte van de waarde dezer literatuur³⁾, bleef het aantal der in Overijssel gevestigde Joden gering.

In 1545 verzochten eenige Joden aan het stadsbestuur te Deventer om „bynnen Deventer te woenen ende oyre woeykere aldan te oefenen". Het verzoek werd evenwel niet toegestaan.⁴⁾ Toch was er in deze stad behoefte aan een geldschieder, want een jaar later liet het stadsbestuur een Lombard als zoodanig toe.⁵⁾

Meer succes hadden twee Joodsche doktoren. Zij kregen in 1560 van den koninklijken stadhouder Aremborg verlof zich ter uitoefening van hun beroep in Hasselt te vestigen.⁶⁾ Dit beroep was reeds eeuwen lang door de Joden beoefend. Door verschillende oorzaken hadden in Duitschland de Joodsche artsen een belangrijke rol gespeeld in de Middeleeuwen. Hoogstwaarschijnlijk hadden deze in Italië hunne opleiding ontvangen. Ook in Arnheim trof men in de 14de eeuw een Joodschen arts aan.⁷⁾ Het is mij niet gebleken hoelang de bovengenoemde Joodsche doktoren in Hasselt vertoefd hebben. Het teekent evenwel den toestand der Joden hier te lande, dat dit hen door Aremborg verleende verlof, door den Zutphenschen magistraat werd aangevoerd om in 1570 zijne welwillende houding tegenover een in die stad gevestigden Joodschen dokter en lombardhouder te verontschuldigen bij den stadhouder,

Liber Causarum fo. XXIX. ¹⁾ R. A. Zwolle, Liber Recognitium 1487. XIII.

²⁾ M. Schoengau: Die Schule von Zwolle (Freiburg Schw. 1898), p. 123 v. M. van Rhijn: Wessel Gansfort ('s-Gravenhage 1917), § 1 p. 29; § 2 p. 66 en § 3 p. 120. ³⁾ H. Graetz: Geschichte der Juden IX, (Leipzig 1907), p. 63—92 en 157 v. ⁴⁾ G. A. Deventer: Concordaatsboeken 1545 Vridach nae Conceptionis Mariae (11 December). ⁵⁾ Gerh. Dumbor: Tegenwoordige Staat van Overijssel (Deventer 1781—1803), III, p. 171. ⁶⁾ G. A. Hasselt: No. 721, 1563, 21. ⁷⁾ H. van Wijn: op. cit. I p. 226.

toen deze hem op last van Alva daarover ter verantwoording riep. Immers reeds in 1546 was een zeer scherp plakkaat uitgevaardigd, dat den Joden de vestiging o.a. in de Graafschap Zutphen ten strengste verbood.¹⁾ In de moeilijke tijden van den tachtigjarigen oorlog hebben hoogstwaarschijnlijk geene Joden in Overijsel gewoond. De Hervorming toonde zich hen niet vriendelijk gezind. Luther, die aanvankelijk een zeer welwillende houding ten opzichte van hen aannam, schreef op lateren leeftijd een fel antisemietisch geschrift „Von den Juden und Ihren Lügen“. Wel waren Luther-schen hier schaarsch en de invloed van dit pamflet er waarschijnlijk gering, het teekent toch de stemming tegenover de Joden in Protestantische kringen.

In dit hoofdstuk dient nog de aandacht erop gevestigd te worden, dat gedurende de Middeleeuwen in het hier besproken Overijsel menschen met den naam „de Jode“ of „Jode“ woonden. Dit verschijnsel vertoont zich ook elders. In de groote Deutsche steden Mainz, Keulen en Worms vindt men in dien tijd machtige geslachten „Juden“, die den Jodenhoed in hun wapen voerden, evenals dat het geval was bij de Arnhemsche familie „de Jode“.²⁾ Te Deventer woonde in 1353 Johannes dictus Jode en in 1357 Henricus de Jode.³⁾ Deze stad werd in 1436 bezocht door Johan de Jood, die als afgevaardigde van den Hertog van Gelderland wilde bewerken, dat de Deventenaren het te Arnhem gemunte goud- en zilvergeld voor gangbaar zouden verklaren. Zijn bezoek had echter niet het door den vorst gewenschte resultaat. Eén der burgers van de stad Kampen heette in 1419 Herman die joede Roelfssen.⁴⁾ In 1326 schijnt „Pelgrim geheeten Joden“ te Zwolle te hebben gewoond.⁵⁾ Gertken de Jode woonde in 1411 in deze stad en in 1413 Gerrit de Jode van Tull. Arnde Ludghers genaamd de Jode was in 1375 schepen van Oldenzaal.⁶⁾ Jan de Jode had aldaar het goed Gaunnynco van den bisschop in leen. Tenslotte moet ik in dit verband nog noemen Johan van Jodenvelde. Deze maakte aanspraak op het leengoed ten Holthe ten O. van Gramsbergen. In 1383 kreeg iemand een pandbrief op Johan van Jodenvelde.⁷⁾

Het lijkt mij te gewaagd om den oorsprong van den bijnaam „de Jode“ te verklaren uit den gedwongen doop van een Jood ter ge-

¹⁾ J. S. van Veen: Bijdrage tot de geschiedenis der Joden in Gelderland, in Bijdragen en Mededeelingen der Vereeniging Gelre, X (Arnhem 1907), p. 53. Genoemde mededeeling hadden zij waarschijnlijk te danken aan den te Zutphen gevestigden Jood. Ald. p. 59. ²⁾ E. Weijden: op. cit. p. 317; G. Liebe: op. cit. p. 8; H. J. Koenen: Geschiedenis der Joden in Nederland (Utrecht 1843), p. 81. ³⁾ Deventer: Cameraers Rekeningen II, p. 199, 446; III, p. 151. ⁴⁾ G. A. Kampen: Burgerboek (1302—1469). ⁵⁾ R. A. Zwolle, Tijdschrijft reg. I, p. 43; II, p. 194, 207. ⁶⁾ Inventare der nichtstaatlichen Archive der Provinz Westfalen. Münster i. W. Band I, Heft I. Kreis Ahaus, p. 14. ⁷⁾ S. Muller Fzn.: Registers en Rekeningen van het Bisdom Utrecht. (Werken v. h. Hist. Gen. N. S. 54, Utrecht 1891.) II, p. 760, 786.

legenheid van vervolgingen. Er kunnen ook andere redenen geweest zijn, die ertoe geleid hebben, dat de een of andere Jood tot het Christendom overging. In sommige gevallen slaat deze bijnaam misschien op een uiterlijke gelijkenis. Evenmin zou ik zonder nadere bewijzen durven beweren, dat zich de Joden in de streken, waar deze menschen woonden, minstens één menschenleef-tijd vroeger hadden gevestigd.¹⁾

Uit het bovenstaande is gebleken, dat de Joden in het hier besproken tijdvak in het tegenwoordige Overijsel niet al te vriendelijk zijn behandeld. Het feit, dat geen machtige staat voor hunne belangen kon opkomen, omdat zij geen vaderland hadden, en ook geloofshaat hebben hun invloed doen gelden. De eerstge-noemde reden gaf aanleiding tot de behandeling, die zij van Reinout II ondervonden en vooral het lot, dat zij ondergingen tengevolge van het uitbreken der pest, toont te duidelijk hunne machteloosheid; al zijn geloofshaat en eigenbelang hieraan ook waarschijnlijk niet vreemd geweest.²⁾ De in de 15de eeuw te Kampen en te Zwolle uitgevaardigde bepalingen toonden wel een zeer sterken afkeer van de Joden. Misschien hebben deze Hanze-steden min of meer onder den invloed gestaan van hunne zuster-steden in Duitschland, die reeds in den loop van de 15de eeuw (1474) bepaald hadden, dat „gheijn Duutsch koopman en sal gheijne selschopp hebben mit Letthouwen, Ruwszen eft Joden eft tsylich“ en geene zaken met dezen zouden doen.³⁾ Ook in de 16de eeuw bleef de vijandelijkheid ten opzichte van de Joden bestaan. Dit is gebleken uit de houding van Deventer. Er is dus geen onder-scheid tusschen de behandeling, die de Joden in het hier besproken deel van Nederland ondergingen en die in andere landen.

II. De beteekenis van de Zeventiende eeuw voor de Joodsche bevolking in Overijsel.

De vestiging van Portugeesche en Spaansche Joden, die in het allerlaatst van de 16de eeuw te Amsterdam een aanvang nam en de vrijheden, die hun werden verleend, hadden belangrijke gevolgen voor alle Joden, die nadien in de Republiek eene woonplaats vonden en verdienen dientengevolge hier een nadere bespreking. Het aantal dezer Joden, die deels Antwerpen, deels Portugal en Spanje als verblijfplaats voor Amsterdam verwisselden, nam lang-zamerhand toe. Dientengevolge droegen in 1615 de Staten van Holland aan Hugo de Groot op een Reglement voor de „Hebreeuwsche natie“ te ontwerpen. Deze voldeed aan de op-

¹⁾ Zie hierover H. J. Westerling: Een bijdrage tot de vroegste geschiedenis der Joden in Nederland. De Gids 1912, No. 12, p. 516—524. ²⁾ S. J. Fockema Andreae: Het Oud-Nederlandsch Burgerlijk Recht (Haarlem 1906). I, p. 89 v. ³⁾ Hansisches Urkundenbuch IX. Ed. Walther Stein (Leipzig 1903). no. 688. v.

dracht en zoo ontstond de „Remonstrantie nopende de order, die in de landen van Holland en West-Friesland dient gesteld op de Joden“. Dit reglement, dat uit 49 artikelen bestond, was zeer gematigd. Artikel 21 echter stelde vast, dat het geoorloofd zou zijn, dat de bedienaren van den Christelijken Godsdienst met medeweten van den Magistraat zich naar de vergaderingen der Joden begeven om hen na afloop van den dienst te vermanen tot het Christendom toe te treden, hetgeen de Joden verplicht zouden zijn aan te hooren. Het verleende den Joden vrije uitoefening van hun godsdienst. Evenwel trof het hen in hun vrijheid als mensch. Zoo bepaalde artikel 5 o.a., dat zich te Amsterdam slechts drie honderd families, in iedere andere stad van Holland en West-Friesland slechts twee honderd families vestigen mochten. De Staten van Holland besloten evenwel deze remonstrantie niet in te voeren en beslisten, „dat elke stad particuliere keure en order over de Hebreuwsche natie zou vermogen te maken, zonder kenbaar teeken.“¹⁾ Dit besluit is van groote beteekenis geweest voor de Joden hier te lande; immers, indien dit Jodenreglement in Holland was ingevoerd, dan zou het ongetwijfeld in sommige andere, misschien in alle overige gewesten nagevolgd zijn.

De verordening, die de Staten-Generaal in 1657 publiceerden, was eveneens van groot belang voor de Joden hier te lande. Naar aanleiding van eene kwestie met de Spaansche regeering betreffende de rechten, die door deze laatste verleend zouden worden aan de Spaansche en Portugeesche Joden, werd door de Staten-Generaal in Juli 1657 eene Resolutie aangenomen, waarbij „de Joodsche natie in het Gemeenebest“ verklaard werd „waarlijk te zijn onderdanen van den Staat en dat dezelve ook dienvolgende moesten jousseren en gauderen van de conditiën, rechten en avantagien bij de Traktaten van Vrede of Marine met den Koning van Spanje gemaakt, of andere Traktaten en Akkoorden, Alliantien en verbintenissen van andere Koningen, Republieken, Prinsen, Potentaten, Staten en Steden voor de ingezetenen van dezen staat bedongen en geobtaineerd“. ²⁾

Die Portugeesche en Spaansche Joden brachten belangrijke handelsconnecties en groote rijkdommen met zich mede en sommigen van hen stonden in groot aanzien bij de Christenen. Menasseh ben Israel, hun opperrabbijn, verkeerde met Vossius en zijne zonen. Ook met den beroemden geleerde Caspar Barlaeus stond deze Joodsche geestelijke op vriendschappelijken voet. ³⁾ In de samen-

¹⁾ S. Seeligmann: Die Juden in Holland. Eine Charakteristik. D. Simonsens Festschrift (Kjöbenhavn 1923), p. 255, 256. J. S. da Silva Rosa: Over de verhouding tusschen Joden en niet-Joden in de republiek der vereenigde Nederlanden gedurende de 17e en 18e eeuw. Overdruk Ned. Israël. Weekblad (Amsterdam 1922), 58ste Jrg., no. 5—9, p. 5 v. ²⁾ J. S. da Silva Rosa: Aldaar p. 30. I. Mendels: De Joodse Gemeente te Groningen. Tweede druk. (Groningen 1910), p. 29. ³⁾ Johann Schudt: Jüdische Merkwürdigkeiten (Frankf. a.M. 1714), I,

komsten, die de beroemde Muiderkring op het Muiderslot ten huize van den dichter Hooft hield, was Francisca Duarte eene graag geziene gast. Zij was de dochter van een rijken Antwerpschen Jood en woonde na haar huwelijk eenigen tijd te Alkmaar, waar zij zeer bevriend raakte met de aldaar gevestigde Maria Tesselschade, eene vriendin van Hooft en diens echtgenoot. Beide dames waren goede musiciennes en Barlaeus, óók een der vrienden van Hooft, richtte tot haar beiden één zijner Latijnsche verzen.¹⁾

De Joodsche bevolking van de Republiek bleef echter niet tot dezen beperkt. Tengevolge van de treurige toestanden, die in Duitschland na den dertig-jarigen oorlog heerschten, vestigden zich vele Joden, die aldaar woonachtig waren, hier te lande. Ook Poolsche Joden, die in de tweede helft van de 17de eeuw uit hun geboorteland gevlucht waren om aan de aanvallen der Kozakken en eenige jaren later aan den oorlog en zijne vervolgingen te ontkomen, kwamen hier aan. Deze waren armer dan de Hoogduitsche Joden en brachten ook geen handelsconnecties met zich mede. Zij waren, al genoot hunne familie in Joodsche kringen achting en al werden sommigen van hen om hunne kennis hooggeschat door hun geloofsgenooten, bij de Christelijke buitenwereld geminacht en moesten in vele gevallen door in verachting zijnden arbeid het dagelijksch brood voor zich zelf en de hunnen verdienen.

Sedert het einde der Middeleeuwen hadden de Duitsche Joden zich grootendeels moeten beperken tot den kleinhandel in allerlei waren en ook hier te lande voorzag het grootste deel zich op die wijze in hun onderhoud. Toch had die vestiging in streken, gelegen ver van hun geboorteplaats, voor deze Joden ook hare goede zijde. Hun aanpassingsvermogen werd hierdoor verscherpt, zij leerden zich gemakkelijker verplaatsen in den smaak en den voorkeur hunner nieuwe klanten.

In Overijsel hebben de Portugeesche en Spaansche Joden eene weinig belangrijke rol gespeeld. Voornamelijk vonden hier de Hoogduitsche, misschien ook enkele Poolsche, eene woonplaats. Hunne geschiedenis is die van menschen, die aanvankelijk in sommige plaatsen van dit gewest slechts in kleinen getale werden toegelaten. Langzamerhand verdween echter o.a. te Zwolle de tegenzin tegen hen, zoodat zij daar en elders in de 18de eeuw vriendelijk behandeld werden.²⁾

Toen tegen het midden der 17de eeuw enkele Joden zich aldaar vestigden — voorzoover mij gebleken is hebben vóór dien tijd geene Joden in Overijsel gewoond — vond men er de drie groote steden Deventer, Kampen en Zwolle, de kleine steden en het platteland.³⁾ Elk der groote steden, waarvan de overheid bestond uit Schepenen, Raden en Gezworen Gemeente, besliste over zijne eigen

p. 524. H. Graetz: op. cit. X₃ (Leipzig 1896), p. 82. ¹⁾ F. Szper: Een kunstlievende familie uit de 17de eeuw. De Vrijdagavond. 1, no. 7 (Amsterdam 1924), p. 99 v. ²⁾ Zie verder hoofdstuk IV. ³⁾ Murk de Jong Hzn.: Joan Derk van der

aangelegenheden. Schepenen en Raden, ook genaamd „Schepenen en Raedt“, waren „in het uitsluitend bezit van de rechterlike en de uitvoerende macht; de wetgevende macht deelden ze met de Gezworen Gemeente“, ook genaamd Meente.

De kleine steden en het platteland waren ondergeschikt aan de gewestelijke Staten, aan Ridderschap en Steden. In sommige aangelegenheden kon het bestuur der eersten zelfstandig beslissen. Ook de drosten, tot wie die van Twente en Salland behoorden, hadden in hun amtsgebied o.a. in rechtszaken eene groote macht. Het voorzitterschap van de vergadering van Ridderschap en Steden berustte bij den Drost van Salland.¹⁾ „Het gewest Overijsel was in dien tijd niet rijk, landbouw en veeteelt waren voor verreweg het grootste gedeelte van het landschap hoofdmiddelen van bestaan, voor de groote en enkele kleine steden kwam daar een levendige handel en wat industrie bij, doch het platteland verkeerde in geen gunstigen toestand.“²⁾

Vestiging van Joden in Overijsel.

Bezwaren van godsdienstigen aard.

De bezwaren, die van verschillende zijden werden geuit, toen er sprake was van de vestiging van Joden in Overijsel, waren van religieuze en economischen aard.

Die van de eerstgenoemde soort zijn voor een belangrijk deel te verklaren uit de omstandigheid, dat degenen, die deze te berde brachten, de Joden en hun godsdienst niet of zeer oppervlakkig kenden. Zij waren onder invloed geraakt van de slechte geruchten, die dienaangaande de ronde deden.³⁾ Eene nadere kennismaking met de belijdenis van den Joodschen godsdienst heeft tengevolge gehad, dat deze tegenstand eindigde. In 1648 — hoogstwaarschijnlijk woonden er toen nog geene Joden in Overijsel — werd op de synode van Overijsel besloten: „teghen het incruipen van de Joden sal een waeckende ooghe gehouden worden“. ⁴⁾ Het volgende jaar nam deze het besluit, „dat de officieren mochten beletten de publike besnijdenisse der Joden“. ⁵⁾ Tevens verzochten de gedelegeerden ter synode aan Ridderschap en Steden het besluit te nemen, „dat gene Joden in dese Provincie mogen worden toegelaten en dat die so hyr riede sijn die exercitie van haere religie worde verboden, en dat haer niet toegelaten worde haer te laten dienen van dienst maged, die Christenen sijn“. Ridderschap en Steden wenschten blijkbaar den Joden den toegang tot hun gebied niet te verbieden. Zij achtten evenwel hun godsdienst gevaarlijk

Capellen (Groningen 1921), p. 477. J. C. Bijsterbos: Eene vergeefsche poging in 1796 om eenvormigheid te brengen in het Staatsbestuur van Overijsel, in Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. Verslagen en Mededeelingen. XVI (Zwolle 1895), p. 23 v. ¹⁾ Aldaar p. 20 v. ²⁾ C. H. Th. Bussemaker: Geschiedenis van Overijsel gedurende het eerste stadhouderlooze tijdperk. (s-Gravenhage 1888—1889), II, p. 94. ³⁾ J. S. da Silva Rosa: op. cit. p. 3. ⁴⁾ Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland. Ed. W. P. C. Knuttel. (R. G. P. Kleine Serie no. 8). III, p. 103. ⁵⁾ Aldaar p. 166.

en droegen derhalve de „respectieve drosten" op „de Officiëren" te „beletten dat de Joden geene publicque besnijdenisse oft exercitie van haere religie sullen doen mogen noch oock geen mageden die Christenen sijn tot haeren dienst sullen mogen gebruiken." ¹⁾ Dienzelfden dag schonken Ridderschap en Steden „vanwegen dese Provintie" 150 caroligulden „tot een pillegave" aan Michiel Michielsens „een Jode geboren ende Christen gedoopt sijnde". Deze woonde te Diepenheim, zooals blijkt uit de bepaling, die aan dit geschenk toegevoegd was, n.l. dat deze som, indien de man zou overlijden, „sonder lijves erven nae te laten" aan „de armen te Diepenheim" zou ten deel vallen. ²⁾

Voorzoover mij gebleken is zijn er nadien door Ridderschap en Steden geene maatregelen genomen, die de Joden in de uitoefening van hunnen godsdienst belemmerden, noch is er van de zijde der predikanten aangedrongen deze te nemen.

Te Deventer bleek in 1654 de Gezworen Gemeente bevreesd voor den godsdienst der Joden. Zij deelde aan Schepenen en Raden mede, dat men vernomen had, dat „seecker Jode genaemt Abraham sich onderstaen heeft, eene behuysing te huyren omtrent den Bergschilt" en verzocht hun „sodane huysgesinnen alhier ter plaatse" niet toe te laten, „ten eynde dat wij door haer voortelinghe haerer Synagoge niet deelagtig worden." Het antwoord op dit verzoek luidde: „Schepenen en Raedt hebben de Jode Abraham bereeds de bij hem versogte woninge ontseyt, en gedencken Haer Ed. daerbij te persisteren." ³⁾

Het stadsbestuur van Kampen achtte den Joodschen godsdienst uit een ander oogpunt gevaarlijk. Blijkbaar was het onder den indruk geraakt van geruchten omtrent bekeeringspogingen der Joden. Toen dit in 1661 Portugeesche Joden als inwoners toeliet, kregen deze vrijheid van godsdienstoefening. Eén van de voorwaarden, waaraan zij zich moesten houden, luidde echter, „dat sy niemant van de Christenen op geenrehande praetext sullen mogen trecken en toelaten." ⁴⁾

Bezwaren van economischen aard.

De vrees voor concurrentie der Joden, zich uitend in maatregelen tot beperking van den Joodschen handel, kwam in Overijsel spoedig na hun vestiging tot uiting. In 1650 verzocht de Gezworen Gemeente te Deventer aan Schepenen en Raedt, dat „den handel der joden langs de straeten (uijtgesondert van lamoenen en cytroenen) moge geweert worden". Schepenen en Raedt wilden „hyr op letten". Drie jaar later verzocht de Meente aan het dagelijksch bestuur der stad, daar „eenige Joden ende insonderheyt Abraham

¹⁾ R. A. Zwolle. Resolutie Ridderschap en Steden 19 April 1649. ²⁾ Aldaar. Resol. R. en St. 19 April 1649, 10. ³⁾ Conc. b. 14 Dec. 1654. ⁴⁾ J. Nanninga Uitterdijk: Kampen, geschiedkundig overzicht en merkwaardigheden. (Kampen 1878), p. 145.

Jacobs de neeringe van de goede ingesetenen, met sinistre practyque en ongewoontlycque manieren onbeschaemdelyck gaet ondercruypen, dringende haere waren den luyden op in haere huysen met groot bedroch, oock allerhande goudt ende silver opcopen tot groot nadeel van de burgeren" dat „Schepenen en Raedt haer luyden alle haren handel en negotie t' eenenmael gelieven te verbieden." Deze antwoordden op dit verzoek: „Hier inne sal, nae voorgaende genomene informatie, versien worden, naer behooren." ¹⁾ Evenwel hebben Schepenen en Raedt den Joden nog eene tamelijk groote vrijheid gelaten. Immers in 1656 verzocht de Meente hun: „Dat alle Joden sonder onderscheyt in 't stuck van negotie in de stadt mogen geweert worden. Also onder 't decksel van orange-appelen ende cytronen allerhande coopmanschappen tot groot nadeel van de ingesetenen by haer gepleget wordt." Schepenen en Raad stonden dit verzoek toe. ²⁾ Blijkbaar mishaagde echter den Deventenaren de toestand, die het gevolg was van dit besluit. Immers in Februari 1658 staakten de stemmen van de Meente over het besluit, hetwelk het verbod, dat „gene Jooden enige negotie binnen dese stadt sullen mogen doen" handhaafde. Schepenen en Raad, bij wie de beslissing over deze aangelegenheid berustte, besloten nu, dat de verkoop van „appelen van orangien en citroenen" door de Joden mocht geschieden „toe geryff ende ten dienste van een yegelyc." ³⁾

Van eenig verzet tegen den Joodschen handel bemerkt men nadien niets, zoodat de conclusie voor de hand ligt, dat de Joodsche kooplui, die te Deventer hunne waren ventten, zich uitsluitend beperkt hebben tot den verkoop van zuidvruchten. Te Kampen was het stadsbestuur bevreesd, dat de Portugeesche Joden, die zich aldaar vestigden, de inwoners in hunne zaken zouden benadeelen. Zij werden door het stadsbestuur toegelaten in de hoop, dat zij den groothandel zouden bevorderen. Evenwel werd door dit college uitdrukkelijk bepaald, dat deze Portugeesche Joden „niet vermogen eenige winckelneeringe te doen, oft haer in eenige gilden te geven." ⁴⁾

In de derde groote stad van Overijsel, Zwolle, was in 1657 op voorstel van de Meente door Raad en Meente besloten, dat geen „Joots gesinden" aldaar mochten wonen en „wincelneringe doen". ⁵⁾

Tenslotte moet ik in dit verband nog noemen de houding, die het stadsbestuur van Ootmarsum, een der kleine steden van Twente, ten opzichte van den Joodschen handel aannam. Aldaar werd in 1698 een Joodsche slager door het stadsbestuur toegelaten, hoogstwaarschijnlijk omdat de bewoners van deze kleine stad zich niet tot dit beroep voelden aangetrokken, onder uitdrukkelijke voorwaarde, dat hij „sig sal hebben te onthouden van neringe te

¹⁾ Conc. b. 8 Februari 1650. ²⁾ Conc. b. 11 Februari 1656. ³⁾ Conc. b. 12 Februari 1658. ⁴⁾ Nanninga Uitterdijk: op. cit. p. 145. ⁵⁾ G. A. Zwolle. Resolutie Raad en Meente 29 September 1657.

doen, die de gilde alhier schadelijk en hinderlijk is, als mede dat hij Hertog geen voorkoop van koorn duurder sal kopen of doen inkopen als de gemene merkt mede brengt, om aen andere buiten dese stad wonende handelaers wederom over te doen."¹⁾

De drie groote steden.

De godsdienstige en economische bezwaren, die men te D e v e n t e r tegen de Joden geuit had, hadden tengevolge, dat men gedurende de 17de eeuw in deze stad geene Joden als inwoners toeliet.

Bij het stadsbestuur van K a m p e n werd in 1661 een verzoekschrift ingediend „uytten naem en door eenige (Portugeesch-Joodsche) cooplieden van de Joodsche natie, om alhier met verscheiden familiën haar te mogen transporteren, vrije exercitie van haere religie en het recht der burgeren te genieten, onder presentatie van door alle bequame wegen en middelen den coophandel hier ter stede soo veel doenlijk te drijven, die te stabilieën en te doen aangroeyen, voorbehouden dat gene Joden van de Duitsche natie, om redenen, mochten worden toegelaten, als met haer preallabele communicatie en advys." In overleg met de „geswoorne gemeente" werd nu door „Burgemeesteren Schepenen ende Raedt" bepaald op 5 Februari: „Eerstelijck, dat dieselve en die noch verder van haere natie gequalificeerd synde, tot dryvinge van coophandel haer alhier sullen willen transporteren om te wonen, sullen worden toegelaten en by provisie in een van hare huisen, de oeffeninge van haere religie vry sullen hebben te exerceeren, sodaenigh als haer hetselve naer de wet Mosis is geboden en toegelaten, edoch bij aanwas willende timmeren een speciaele Synagogue, soo en sal het selve niet mogen geschieden op de Oude Straet, ôf omtrent eenige publike Kercke deser stadt.

Ten tweden, dat sy supplianten en die van haere natie nae het winnen van deser stadt groote of cleine burgerschap, tegents betaelinghe der jura daertoe staende, sullen hebben te genieten alle rechten, privilegien en immuniteyten, gelyck en als die bij andere burgeren worden beseten en genoten, onder praestatie nochtans van den burgerlycken eedt, ende behoortlycke gehoorsaamheyt, en het draegen van alle burgerlycke lasten."

Ten derde werd het verzoek, dat geene Hoogduitsche Joden te Kampen zouden worden toegelaten, dan „naer ingenomen advys van de oudsten onder haer" door het stadsbestuur ingewilligd. Dit college verwachtte van hen als tegenpraestatie „dat sy oock wel op het yverigste, soo veel doenlyck, de negotie hier ter stede zullen hebben te dryven".²⁾

Over de beperkingen, die het hen oplegde, sprak ik reeds op

¹⁾ R. A. Zwolle, 1754—1766. Drostengericht Twenthe. Jacob Hartog en Joachim Ephraim contra de Burgemeesters van Ootmarsum, no. 2. ²⁾ Nanninga Uitterdijk: op. cit. p. 144 en 145.

blz. 11 en 12. Tenslotte werd aan dit verlot tot inwoning de volgende bepaling toegevoegd: „Ende byaldien, tegen vermoeden, hier van yets mochte werden vergeten, soe sullen sy ofte hy, de sulxs mochte comen te begaen, de facto zyn versteeken van alle gerechtigheden, beneficiën en immuniteiten haer ofte hem by desen eenigszints geaccordeerd oft toegestaan. Sonder arglist.”

Op denzelfden dag besloten „Burgemeesteren, Schepenen ende Raedt genegen sijnde Dor. Jacob de Pas en Sr. David Marcado, coopluiden van de Joodsche natie, speciaelick te gratificeren met deser stadts groote burgerschap, en sulx om goede by haer toegebrachte debvoiren, tot dienst van dese stadt, en andere consideratiën”, waarover in de eerstvolgende vergadering der Meente een mededeeling gedaan zou worden. Bovendien besloten zij deze mededeeling „smaeckelyck te maecken, ten einde sy effective de vruchten hier van mogen genieten.”¹⁾

Omtrent deze Portugeesche Joden is voor het overige heel weinig bekend. Het schijnt evenwel, dat zij er niet in geslaagd zijn te Kampen hunne zaken tot bloei te brengen en dat zij na korten of langen tijd de stad weer hebben verlaten.

Dumbar, die in zijn „Tegenwoordige Staat van Overijsel” het geringe succes van deze vestiging bespreekt, vindt dit niet te verwonderen. „Deze dubbeld wijze maatregel, om verkopers te vestigen zonder te weten van waar de kopers zullen heen komen, en om ingezetenen te lokken, maar hun de middelen van bestaan af te snijden, had juist de uitwerking die men er van mogt verwagten”, concludeerde hij.²⁾

In 1687 verzocht de Jood Eleazar Assar zich in Zwolle te mogen vestigen. Hem werd door Schepenen en Raden toegestaan, „zijn woonplaats” naar Zwolle te „transfereren, sich alhier neder te zetten en zijn koopmanschap te exerceren.” Zelfs zou hem „het winnen van het een of het ander gilde, onder betalinge van het recht daar toestaande, geadmitteerd worden” nadat hij het burgerrecht verkregen had, indien hij „in de vrije exercitie van zijne negotie door deze of geene gilde verhinderd mogte worden.”³⁾ De Meente protesteerde hoogstwaarschijnlijk niet tegen de toelating van Assar. Ook van de neringdoenden heeft hij blijkbaar geene tegenwerking ondervonden, want hij is geen gildelid geworden. Meerdere gegevens betreffende de vestiging van Joden in Zwolle zijn mij niet onder de oogen gekomen.

Kleine steden.

Ook in enkele kleine steden van Overijsel woonden in de 17de eeuw Joden. Te Enschede vertoefde in 1667 een zekere Wolff Levy. Hij hield waarschijnlijk een lommerd. Er is een brief bewaard

¹⁾ G. A. Kampen. Res. Schepenen en Raden (1661—1673), 5 Februari 1661.

²⁾ Gerh. Dumbar: Tegenwoordige Staat van Overijsel (Deventer 1781—1803), III, p. 409. ³⁾ G. A. Zwolle. Res. Schep. en Rad. 29 September 1687.

gebleven, die Margaretha van Loen aan Levy in genoemd jaar richtte. Deze juffrouw van Loen stamde uit het oud-adellijk geslacht der van Loens, dat reeds langen tijd groote bezittingen in Enschede had, maar in dezen tijd verarmde.¹⁾ Het opschrift van het epistel luidde „Goedt gunstige goede vriend Wolff Levy“, de ondertekening „UE vriendinne Marg. Gertr. van Loen“. De aanleiding tot dezen brief, die in zeer vriendelijke termen gesteld is en die doet vermoeden, dat er reeds langen tijd zakenrelaties bestonden tusschen deze beide menschen, was de volgende. Margaretha had in een oogenblik van geldverlegenheid een verguld zilveren beker verpand aan Levy. Dit voorwerp was verloren geraakt; hoogstwaarschijnlijk moest Levy in het benauwde jaar 1665, toen de bisschop van Munster in Overijsel viel en Enschede werd geplunderd, uit zijne woonplaats vluchten. Margaretha verzocht om schadevergoeding voor dien beker. Naar aanleiding hiervan richtte zij vanuit Bocholt, waar zij tijdelijk vertoefde, aan Levy bovengenoemden brief. Zij uitte hare verwondering, dat Levy haar „niet soeckt te voldoen, 't gene“ zij hem „so vertrouweljk“ heeft „ge-
 lient ende nu deur den krygh“ was „quyt geraeckt“ en vervolgt dan: „ick wol nae mijn keur lieber twintigs Ryxd hebben gemist, als dat stuk, deurdien dattet mij van mijn moeder saeliger wass gegeven.“ Indien hij deze som niet betaalde, zou zij genoodzaakt zijn door hare zuster²⁾ andere maatregelen te doen nemen, want „men is wel goed sonder sijn eygen schade, maer men moet sich selbst geen viant sijn, dat 't waer maer geckheyt en slechtegeyt.“ Nogmaals verzocht zij hem het bedrag aan haar door tusschenkomst van hare zuster te voldoen.³⁾

Levy liet zich evenwel door dien fraaien brief niet verteederen. Juffrouw van Loen bracht nu de zaak voor het stadgericht te Enschede. Wolff Levy verklaarde hier, dat hij de eischeres gaarne wilde schadeloos stellen. De getaxeerde waarde van den beker was evenwel lager dan de door juffrouw van Loen gevraagde som. Hij achtte het onbillijk, dat de zilverwaarde van den beker verhoogd werd door de bijzondere gehechtheid, die de tegenpartij voor het erfstuk gevoelde.⁴⁾ De uitspraak van de rechtbank in deze kwestie is niet bewaard gebleven. Misschien hebben de betreffende partijen de aangelegenheid in der minne geschikt.

Goor, eene andere kleine stad in Twente, liet in 1679 een Jood als inwoner toe. Heïman Jacobs, die verzocht had „op borgergemoet te sitten“, werd door het stadsbestuur „veraccordeert op ancomstige May 1680 daarvan te betalen een Ryxdalr. en bij continuatie sal jaerlix betalen voor borgergemoet een Ducaton ad 5 gl.“⁵⁾ Negen jaar later stonden „Burgemeesters en Gemeens-

¹⁾ A. Benthem Gzn.: Geschiedenis van Enschede en zijn naaste omgeving. (Enschede 1895), p. 37, 121 en 157. ²⁾ Deze vertoefde blijkbaar te Enschede.

³⁾ R. A. Zwolle. Enschede, 1667. Marg. Gertr. van Loen contra Wolff Levy de Jude. ⁴⁾ Aldaar. ⁵⁾ R. A. Zwolle. 2478. Hypothecati Stad Goor. 3 November 1679. De belasting „voor borgergemoet“ moest elk jaar betaald worden door

luiden" dier stad toe aan „Mosis Salomom jode van Vreeden op deselfs instantielick anholden, dat hij in derselver stadt op burger-gemoet angenomen synde sal vrij en onbespiert mogen wonen, doende alle neringe en hanteringe met slachten en coopmanschap-pen gelijk van outs gebrueckelick, mits jaerlix voor burgergemoet betalende eenen Daler en een Goltgl." ¹⁾

In een ander verband vermeldde ik reeds, dat in 1698 door het stadsbestuur te O o t m a r s u m een Joodsche slager werd toegela-ten. Deze was gehuwd met de weduwe van iemand, die ook reeds als inwoner was ontvangen en die hetzelfde beroep had uitgeoefend. ²⁾

De bronnen melden naast deze schaarsche berichten omtrent de vestiging van Joden nog iets naders omtrent een zekeren Juda Isaac, die zijne waren langs de huizen te koop aanbood. Zijne woonplaats wordt niet vermeld. In 1685 deed hij zaken ten huize van den vaandrig van Glints, maar werd door dezen verhinderd eenige stoffen uit zijn voorraad mede te nemen. Van Glints han-delde hoogstwaarschijnlijk aldus uit geldgebrek, niet uit Jodenhaat. Ook den stadsdienaar, die uit naam van den magistraat te Oot-marsum geld kwam innen, gooide hij onder verschrikkelijke scheld-woorden uit zijn huis. Als straf voor zijn optreden tegen Juda Isaac werd van Glints door het gerecht te Delden veroordeeld deze „waeren, kost en schadeloos te restutueren." Bovendien moest hij boete betalen. ³⁾

Onder de landloopers en dieven van dien tijd worden genoemd „Cleyne Isaack en Jacob van Groeningen alias Duytse Jacob", die misschien ook Joden waren. ⁴⁾

Ofschoon het mogelijk is, dat niet alle akten, die betrekking hebben op de Joden van Overijssel uit dien tijd mij onder de oogen zijn gekomen — hoogstwaarschijnlijk waren in andere kleine steden van Twente ook één of meerdere Joodsche gezinnen gevestigd — geloof ik toch uit het bovenstaande te kunnen concludereen, dat het aantal Joden, dat in Overijssel tegen het einde der 17de eeuw woonde, uiterst gering was. Evenwel konden de Joden, die toege-laten waren, niet ontevreden zijn over de voorwaarden, die hun waren opgelegd. Maatregelen, die hen in hun vrijheid van gods-dienst belemmerden, werden in de plaatsen hunner vestiging niet genomen. Evenmin behoeften zij zware belastingen, zooals b.v. de lijfzol of de Jodenbelasting, die in Duitschland geheven werden, te betalen.

vreemdelingen, die geen burgers waren. Zij kregen daarvoor ook enkele rechten van burgers. Zie S. J. Fockema Andreae: De stad Vollenhove en haar recht, in Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten. Deel I, Stuk 5, p. 54, 55 en 56.

¹⁾ R. A. Zwolle. 2478. Hyp. St. Goor, 6 September 1688. ²⁾ R. A. Zwolle. 1754—1766. Drostengericht Twenthe. Jacob Hartog en Joachim Ephraim contra de Burgemeesters van Ootmarsum, no. 2. ³⁾ R. A. Zwolle. Delden: 1686—1687. Gerhart Nilaut (nomine fisci Claeghen) contra A. E. van Glints. ⁴⁾ G. A. Deventer. Archief van Schep. en Rad. ter Hooge Bank, no. 128, 10 en 16.

III. De Joden buiten Zwolle in de provincie Overijsel gedurende de 18de eeuw.

§ 1. De Vestiging der Joden.

In den loop der 18de eeuw werden de Joden in meerdere plaatsen van Overijsel toegelaten. Hun godsdienst konden zij aldaar vrij uitoefenen en ook in andere opzichten werden zij — de tijd in aanmerking genomen — heel behoorlijk behandeld. Toch voelden zij ook hier hun vreemdelingschap. Deventer hield voor hen zijne poorten gesloten. Minachting werd hen evenmin bespaard. Dit toont de uiting van Van der Cappellen tot den Poll, den voorvechter voor de afschaffing der drostendiensten, die, als hij spreekt over zijne vijanden, de Overijselsche edelen, de uitdrukking gebruikt: „want ik was te vooren waaragtig aan de Jooden overgeleverd”.¹⁾

De woonplaatsen.

K a m p e n.

Gedurende de 18de eeuw waren in onderstaande plaatsen van het in dit hoofdstuk besproken gedeelte van Overijsel Joden gevestigd: Almelo, Blokzijl, Borne, Denekamp, Delden, Diepenheim, Enschede, Enter, Goor, Haaksbergen, Hardenberg, Hasselt, Hengelo, Kampen, Losser, Markelo, Oldenzaal, Ommen, Ootmarsum, Raalte, Rijssen en Wijhe.²⁾ Onder deze nam K a m p e n, eene der drie groote steden van Overijsel, eene afzonderlijke plaats in. De beslissing over de toelating der Joden en de vaststelling van de voorwaarden, waaronder zij moesten leven, berustte hier uitsluitend bij het stadsbestuur. Toen aldaar in 1720 tengevolge van den windhandel eene compagnie van assurantie enz. werd opgericht, bevatte het project hiervan de bepaling, dat „hoofdparticipanten” van deze compagnie (bezitters van dertig „actiën”), die zich te Kampen wilden vestigen, „met de grote burgerschap vereert worden, de Joodse natie daaronder begrepen.”³⁾ Het is mij niet gebleken, dat deze vriendelijkheid tegenover de Joden hunne vestiging heeft tengevolge gehad. Hoogstwaarschijnlijk is dit niet het geval geweest. Omstreeks het midden der 18de eeuw woonden hier evenwel eenige Joodsche gezinnen en hun aantal nam langzamerhand toe. Zij konden te Kampen rustig wonen zonder geplaagd te worden door vrees voor uitzetting of extra belasting. Eenigen van hen werden groot-burger of klein-burger en konden diengevolge toegelaten worden tot het kramersgilde. In den zomer van 1795 bedroeg het aantal der eersten vier, dat der laatsten vijf.⁴⁾

¹⁾ Murk de Jong Hzn.: op. cit. p. 138. ²⁾ Een groot deel van deze plaatsen ligt in Twente. ³⁾ Nanninga Uitterdijk: op. cit. p. 49. ⁴⁾ G. A. Kampen. Joodse: Lijst van de thans alhier woonende Joodse. 20 Augustus 1795.

Kleine Steden.

De beslissing over de toelating der Joden in de kleine steden berustte bij den stadsmagistraat of bij den Drost van het kwartier, in hoogste instantie konden Ridderschap en Steden over deze gelegenheid beslissen. Te Hasselt toonde men zich in 1720 tengevolge van den windhandel toeschietelijk tegenover de Joden. Eene alinea van het project der aldaar opgerichte windhandelscompagnie luidde: „Dat de uitheemsche participanten, twaalf actiën inderdaad bezittende en alhier komende te wonen, met 't groote en kleine burgerrecht en Privilegiën dezer stad zullen worden begunstigt, zelfs tot de Joodsche natie inclus.” Steenwijk deed hetzelfde.¹⁾ Het moet echter ten zeerste betwijfeld worden, of deze vriendelijkheid inderdaad de vestiging van Joden tengevolge heeft gehad.

Ook zonder de bevordering van den windhandel als drijfveer namen vele kleine steden geene onvriendelijke houding tegenover de Joden aan. Indien zij toegelaten waren, dan konden zij en hun nageslacht rustig blijven wonen. Zij mochten meestal in de plaats hunner vestiging en ook op het platteland in gelijkheid met andere ingezetenen ongestoord handel drijven. Te Ootmarsum, hoogstwaarschijnlijk ook te Diepenheim, mochten zij een huis bezitten.²⁾ Hoewel zij geen burger konden worden is toch van eene willekeurige geldheffing voor de aan hen verleende rechten geen sprake. Wel moesten zij te Ootmarsum, misschien ook in andere plaatsen van Twente „voor borgergemoet” betalen.³⁾

Het verlot van toelating, dat door den Drost aan Joden verleend werd, kon aanleiding geven tot ernstige ontevredenheid van den magistraat der betrokken plaats. In 1785 waren de burgemeesters van Enschede hevig verontwaardigd, dat de Drost van Twente, Heiden Hompesch, in 1782 een Joodschen schoolmeester, die reeds sedert 1774 te Hengelo en te Enschede vertoefd had, gemachtigd had zich aldaar voor een jaar „bij de nagelatenen van den Jood Jacob” op te houden op voorwaarde, dat hij ongehuwd bleef.⁴⁾ In eene Ootmarsumsche aangelegenheid, die ook een Jood betrof, waagde deze Drost niet in te grijpen. In 1754 was door den toenmaligen Drost van Twente, Graaf van Heiden, als inwoner te Ootmarsum toegelaten de Joodsche dokter Samuel Pool, zoon van den te Hengelo gevestigden dokter Marcus Pool. Deze had sindsdien aldaar zijne practijk uitgeoefend. Zijne dochter zou in 1785 in het huwelijk treden met een zekeren Lou Lazarus, afkomstig uit Sommershausen (Franken). De jongelui waren van plan zich na hun huwelijk in Ootmarsum te vestigen. Pool richtte daarom een request aan Heiden Hompesch, den opvolger van

¹⁾ S. Vissering: Het groote tafereel der dwaasheid. De Gids 1856, p. 672.

²⁾ R. A. Zwolle. Drostengericht Twenthe. 1765, 1766. Joachim Ephraim te Ootmarsum contra Juff. Hendrika Kok, 10 Mei 1765. ³⁾ Zie p. 15 no. 5. R. A. Zwolle. Drostenger. Tw. Jacob Hartog en Joachim Ephraim contra de Burgemeesters van Ootmarsum, no. 4, 9. ⁴⁾ A. Benthem Gzn.: op. cit. p. 419.

Graaf van Heiden, met verzoek Lou Lazarus toe te staan, zich in Ootmarsum te vestigen. Deze verwees hem echter naar den Magistraat van Ootmarsum, die het gevraagde verlof — volgens Pool waren eenige leden van dezen hem zonder reden „misgunstig” gezind — weigerde te verleen. De dokter zond vervolgens een verzoekschrift aan Ridderschap en Steden, waarvan de slotzin luidde: „Dat U Edele Mogende dog gratieuselyk gelieven te permitteeren dat zijn eenige dogter, met voornoemde Lou Lazarus trouwen en sig te Ootmarsum etablisseeren mag”. Tevens legde hij aan Ridderschap en Steden een schrijven over van de Gravin van Rechteren te Almelo, waarin deze verklaarde, dat Lou Lazarus zich tijdens zijn verblijf te Sommershausen altijd behoorlijk had gedragen en een attest uit Sommershausen van gelijke strekking.¹⁾ Het verdere verloop van deze kwestie kan ik niet meedeelen. Uit het hier vermelde blijkt evenwel, dat de vriendelijkheid ten opzichte van de toelating van Joden door het bestuur der kleine steden wel eens te wenschen overliet. Voorzooover mij gebleken is, hebben Ridderschap en Steden zich slechts bij uitzondering met de vestiging van een Jood in een kleine stad bemoeid. Zij stelden in 1768 het request van Jacob Salomon te Raalte, die verzocht had, dat zijn aanstaande schoonzoon Israel Michiel zich te Oldenzaal mocht neerzetten „onder presentatie van zodane cauteles” als Ridderschap en Steden zouden noodig achten, in handen van den Drost van Twente om hierover „naar bevinding te disponeeren”.²⁾ Inderdaad woonde Israel Michiel later te Oldenzaal³⁾, zoodat de conclusie voor de hand ligt, dat de Drost van Twente de zaak ten zijnen gunste heeft beslist.

Indien de Joden zich in eene kleine stad vestigden, zonder dat zij daartoe verlof hadden gekregen, dan liepen zij de kans te worden uitgezet. In 1768 hadden Emanuel Israel en Salomon Israel, afkomstig respectievelijk uit Raalte en Rijsen, zich in „den Hardenberg” gevestigd in strijd met het verbod van den burgemeester dier plaats. Bovendien hadden zij den burgemeester bij den Drost aangeklaagd en een proces tegen dezen aanhangig gemaakt, omdat zij weigerden hen als inwoners in „den Hardenberg” toe te laten. Ridderschap en Steden besloten nu den Joden te gelasten „om terstond hunne winkels te sluiten; en zig binnen zes weeken uit den Hardenberg met ter woon na elders te begeben; en zig wel te wagten, van zig in deeze Provincie weder neer te zetten, zonder daar toe alvorens permissie bekomen te hebben”.⁴⁾

Het platteland.

In het begin van de 18de eeuw hadden Ridderschap en Steden nog geene regeling getroffen betreffende de toelating van de Joden op het platteland van Overijsel.

¹⁾ R. A. Zwolle. Request 1783. ²⁾ Res. R. en St. 14 April 1768. ³⁾ Zie p. 37. ⁴⁾ Res. R. en St. 20 October 1768.

Hoogstwaarschijnlijk vestigden zich hier en daar enkele Joden zonder aanstoot te geven. Slechts in bijzondere gevallen grepen Ridderschap en Steden in. In 1710 deelden „Burgemeesteren en gemeensluiden, burgeren en ingezetenen van het stedeken Delden” aan Ridderschap en Steden mede, „dat zeeker Jode Abraham Hertogh of anders genaamt, tegen haar oude municipale wet en costumen aldaar is koomen woonen, dog daar van onder- rigt naderhand naa Koeverden vertrocken en zich tegen- woordigh tragt neder te zetten in de Deldener marke, even buiten de stads Wigboit aan de publijcque weg.” Zij verzochten aan Ridderschap en Steden te verhinderen, dat deze „op de bovengenoemde plaatse in de Deldener marke publijke neringe of winkel” mocht „doen”. In antwoord op dit request stonden Rid- derschap en Steden Hertogh toe zich „omtrent Delden” te vestigen en „slaghterije met koopmanschap van vellen te drijven maar generhande andere koopmanschap of winkelnieringe te doen”.¹⁾ Ridderschap en Steden namen echter in 1739 het besluit, „dat gene vreemde off nieuwe smoussen off jooden onder voorgeven van met een wynkeltien, met slaghten off met enige andere diergelijke ge- ringe neringe of handteringe de kost te winnen, haar voortaan met de woon op het platteland binnen deese Provincie sullen mogen ter neder setten in eenigerley manieren.” Ook de Joden „die haar nu reets hier off daar in de steeden deser Provincie moghen bevinden” zouden ook ten opzichte van hunne vestiging „ten platten lande” als vreemdelingen worden beschouwd. Deze resolutie, die tenge- volge van bijzondere later te bespreken redenen²⁾ werd uitge- vaardigd, gaf dus slechts aan de aldaar gevestigde Joden vrijheid om op het platteland te blijven wonen.³⁾ Aan deze bepalingen, die in 1765 door Ridderschap en Steden herhaald werden, werd streng de hand gehouden.⁴⁾ Dit kan uit het volgende blijken. Moses Jockems Hart, geboren en opgevoed te Denekamp, had zich in 1769 te Steinfurt gevestigd, in de hoop aldaar zijn fortuin te maken. Na een vierjarig verblijf in die stad besloot hij naar zijne geboorte- plaats terug te keeren. De Drost van Twente wilde hem echter, omdat dit in strijd was met de „Publicatie” van 1739 niet als in- woner aldaar laten terug keeren. Hart verzocht daarop aan Ridder- schap en Steden hem o.a. „omdat dit een singulier geval en buijten exempel is” de inwoning toe te staan.⁵⁾ De beslissing, die Ridder- schap en Steden in deze aangelegenheid namen, kan ik niet mede- deelen.

Aantal.

Uit het hier medegedeelde kan reeds blijken, dat het aantal

¹⁾ Res. R. en St. 22 Maart 1710. ²⁾ Zie p. 45. ³⁾ Res. R. en St. 22 April 1739. De vraag of bij een eventueel huwelijk de echtgenoot of echtgenoot, die buiten dit gebied woonachtig was, werd toegelaten, moet ik onbeantwoord laten bij gebrek aan gegevens. Hoogstwaarschijnlijk werd dit verlof in het eerstge- noemde geval wel verleend. ⁴⁾ Res. R. en St. 31 Juli 1765. ⁵⁾ Res. R. en St. 6 April 1769.

Joden, dat in het in dit hoofdstuk besproken deel van Overijsel woonde, slechts een klein percentage bedroeg van de geheele bevolking. De opsomming van de schaarsche gegevens, die hieromtrent bekend zijn, zal dit nader bevestigen.

In 1788 bedroeg het aantal Joodsche zielen in Kampen 117¹⁾, in 1792: 133 (28 huishoudingen).²⁾ De Joodsche bevolking nam dus langzaam toe. In Oldenzaal telden de Joden in 1774: 46 zielen. Te Almelo woonden in 1722: 7 mannelijke Joden, waarvan het meerendeel hoogstwaarschijnlijk gehuwd was.³⁾ In Hengelo woonden ook omstreeks 1735 eenige Joodsche gezinnen, immers van 1738 dateert het geboorteregister, dat door de aldaar gevestigde Joden van hunne kinderen aangelegd was.⁴⁾ Te Raalte woonden in 1722 minstens 2 Joden.⁵⁾ Van de andere plaatsen zijn geene opgaven bekend, maar het lijkt mij niet waarschijnlijk, dat het aantal der aldaar gevestigde Joden, dat te Oldenzaal heeft overschreden.

Steden, die hen niet toelieten.

Het stadsbestuur van Deventer had in de 17de eeuw den Joden niet toegestaan zich aldaar te vestigen. Ook gedurende bijna de geheele 18de eeuw bleef dit verbod gehandhaafd. In 1771 leek het alsof het verandering in dezen toestand wilde brengen. De aanleiding hiertoe was, dat zijne advertenties in de couranten, waarin voor den tijd van 12 jaren een pachter van de bank van leening gevraagd werd, geen resultaat hadden gehad. Schepenen en Raden oordeelden het bestaan van een lommerd hoogst noodzakelijk, „als het eenigste middel sijnde, waardoor dese en gene de burgeren en ingezetenen, door het versetten van eenige hunner effecten en ontfangen van penningen daar op, sig kunnen redden uit een dringenden nood, voor soo een korten tijd als die penningen benodigt hebben.” Ook kwam het den heeren op het stadhuis ongewenscht voor „die tafel door een aan te stellen cassier te laten bedienen, gemerkt de schade en andere onheylen, die daar uit kunnen proflueren.” Het stadsbestuur wist nu geen ander middel om het nuttige doel te bereiken, „dan aan die van de joodse natie permissie te verlenen, om tot de pagt dier bank van leninge ge-admitteert te worden, en deselve vrijheid van inwooninge en genot der Privilegiën aan die bank verknoot, te doen genieten.” De Gezworen Gemeente keurde dit voorstel goed.⁶⁾ De „instructie of conditien” van den pachter van de bank van leening worden „dien na geformeerd”.⁷⁾ De bank van leening heeft echter geen Joodschen pachter gekregen, misschien omdat de Christen, die haar voor de volgende twaalf jaren gepacht heeft, zich als liefhebber aanmeldde.

¹⁾ G. A. Kampen. Lijste van de Jooden zig thans bevindende binnen Campen den 1 November 1788. ²⁾ Aldaar 25 July 1792. ³⁾ R. A. Zwolle. R 69 h. 1722, 1723. Crimineele procedure tegen de joodenbende. Certificatie 8 November 1722. ⁴⁾ R. A. Zwolle. Geslacht-Register der Isr. Gemeente te Hengelo. ⁵⁾ Zie noot 3. ⁶⁾ G. A. Deventer. Conc. b. 9 April 1771. ⁷⁾ Aldaar. Conc. b. 2 Mei 1771.

Deventer, dat in den Patriottentijd ook een centrum was van het intellectueel patriottisme¹⁾, hield tot na de komst der Franschen zijne poorten voor de Joden gesloten. De reden, die deze groote stad van Overijsel bewogen heeft, ten opzichte van de Joden eene andere gedragslijn te volgen dan Zwolle en Kampen, is moeilijk te gissen.

In ditzelfde tijdvak heeft ook *Steenwijk* hoogstwaarschijnlijk de Joden niet als bewoners toegelaten. In de jurisdictie dezer stad was evenwel in 1784 een Jood gevestigd.²⁾

§ 2. *De Joden tegenover de Christenen en onderling.*

Rechtspositie.

Het verschil tusschen de voorwaarden, waaronder de Joden in vele deelen van Duitschland en hier te lande leefden, vertoont zich o.a. wanneer men hunne rechtspositie met elkaar vergelijkt. In de eerstgenoemde landen werden kwesties tusschen de Joden onderling door hun Rabbin beslist. Hier te lande werden alle aangelegenheden door den wereldlijken rechter behandeld. Voor de Joden gold evenwel een afzonderlijk eedsformulier, dat geene vernederende strekking had. Door Ridderschap en Steden van Overijsel werd in 1746 voor dit doel hetzelfde formulier aangenomen, dat in Holland, in Utrecht en in Gelderland was ingevoerd.³⁾ Het luidde als volgt: „Gij N. N. sweert bij den Almachtigen en Levensdigen Godt, die Hemel en Aarde geschapen heeft ende door Mosem sijne wetten gegeven, opregt ende waeragtig te wesen 't geene u alhier gevraagt en voorgehouden wort. En soo gij in het geheel of ten deele yts valschelijks, ofte t' onregte verklaart, dat gij U alle tijdelijke en eeuwige vermaledijdinge, plagen en straffen onderwerpt, welke de Godt Israels over die van Sodoma en Gomorra, ook Lothe, Dathan en Abiram heeft gesonden, ende allen den sodanigen gedreygt, die sijnen naeme valschelijk ofte ligtvaardiglijk aanroepen ende gebruiken. Soo waarlijk helpe of straffe uw den Alwetenden Godt, schepper des Hemels en der aarde." Nadat dit den „iurans" was voorgelezen, antwoordde deze „tecto capite" amen.⁴⁾ Indien de Joden arm waren, dan werd hun toegestaan „pro deo" te procederen of kosteloos rechtskundige hulp toegevoegd. In 1776 verklaarden „Burgemeesteren Schepenen en Raden der stadt Goor" op verzoek van „de Jood Salomon Jacobs dat den selven alhier geboren, en opgevoed is, zijnde, voor soo verre" zij „weeten eerlijk in zijn handel en wandel, dog onvermogen en niet

¹⁾ M. de Jong Hzn.: op. cit. p. 515 v. ²⁾ Bijl. in Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijsel (Zwolle 1874 v.v.) II B. p. 276. ³⁾ S. J. Fockema Andreae: De eed der Joden in Nederland onder de Republiek, in Verslagen en Meded. der Kon. Akad. v. Wet. afd. Letterk. IV R. X. Stuk 1 p. 3—19 (Amsterdam 1909), ook in Bijdrage tot de Nederl. Rechtsgeschiedenis. Vijfde Bundel (Haarlem 1914) p. 128—144. Reeds in 1701 had „de Jodinne vrouw Tangema" een „eedelijke verklaring" in een proces tegen valsche munten afgelegd. A. Bezthum Gzn.: op. cit. p. 419. ⁴⁾ Res. R. en St. 8 juli 1746. Bijdrage tot de Gesch. van Overijsel.

in staat om de procedure te betalen." Het „stadsgericht" te Goor stond Jacobs als gevolg van deze verklaring toe, kosteloos te procederen.¹⁾ Eene verklaring van de „setters des mark Losser" die luidde, „dat de jode Heyman Joël in ons dorp wonende onvermogen is en onses wetens niets of gerings besit", had mede tengevolge, dat de Landdrost van Twente, baron van Heiden, in 1757 toestond aan Heyman Joël een advokaat toe te voegen in het door dezen gevoerde proces.²⁾

Het vertrouwen, dat de Joden in de rechtbank hadden, kan blijken uit de opmerking van een advokaat van Hertog Salomons, die tegen baron van Dorth, heer tot den Velde en Holthuisen, procedeert. De advokaat merkt op, dat „schoon nu den gerequireerde een Jode" is, deze meent „dat hem het regt so weinig als de grootste mag geweigerd worden".³⁾ In een ander proces merkt de advocaat van een Jood op, dat indien „een naam Christen" bevoorrecht zou worden boven „een eerlijke Jode" dan „helaes de heilige justitie welke met regt blind verbeelt word, en in vonnissen geen aanschoud van religie van de regtvaerdigheid der saek neemt gruwelijk soude gebogen worden".⁴⁾ Evenwel werden den Joden voor de rechtbank ook antisemietische uitingen niet gespaard. Deze zal ik in een ander verband nader beschouwen.

Huwelijken.

De overheid bemoeide zich ook met de huwelijken der Joden. In 1778 en 1785 werd door het stadsbestuur te Kampen bepaald, dat de Kerkeraad der Gereformeerde gemeente de Joden in de kerken in den huwelijken staat moest bevestigen, waaruit dus blijkt, dat de huwelijken der Joden na 1778 in de Protestantsche bedehuizen aldaar moesten afgekondigd worden.⁵⁾ Vóór dien tijd is dit waarschijnlijk niet het geval geweest. In de provincie deed zich het volgende geval voor. In 1779 zouden „Levi Philips weduwnaar van Sara Slomans of Salomons, woonende in de Heerlijkheid Borculo en Juda Heijmans, Jonge dogter te Borne", in het huwelijk willen treden. Zij waren, „ingevolg van de ordonnantie van de Provincie van Gelderland van den 9den November 1776, zo veel de Jooden aangaat" ondertrouwd „voor het Gerigt van Borculo" en wilden aldaar ook huwen en zich vestigen, te Nede, onder Borculo. Nu werd echter van hen geëischt, dat zij „zo wel te Borne als te Nede drie maalen" werden „geproclameerd". De rechter van Borne weigerde evenwel „zulke extraordinaire proclamatien buiten speciale autorisatie te accordeeren". De beide belanghebbenden verzochten aan Ridderschap en Steden deze „proclamatien toe te staan".

(Zwolle 1784) p. 189, 190. ¹⁾ Goor 1777. Salomon Jacobs ca. Hertog Arons. ²⁾ 1757 Oldenzaal. Heyman Joel van Losser ca. Joseph Levy. ³⁾ 1757—1762. Landgericht Delden. J. A. H. S. Baron van Dorth, heer tot den Velde en Holthuisen ca. Hertog Salomon. ⁴⁾ 1763—1766. Landgerecht Diepenheim. Wed. W. Abbink ca. Levi Isak. ⁵⁾ G. A. Kampen. Res. Sch. en R. 23 Januari 1778 en Res. Sch. en R. 24 juli 1785.

Hierop is door dit college besloten den koster van Borne te gelasten „om de gerequireerde drie proclamatiën van agt dagen tot agt dagen te doen in de kerke aldaar voor het begin van de Predicatiën.” Verder werden de Gecommitteerden tot de Kerkelijke Zaken verzocht „op welke wijze diergelijke proclamatiën in het vervolg zouden behooren te worden gedaan en daar van aan Ridder-schap en Steden te rapporteeren.”¹⁾

Tot nu besprak ik de voorwaarden, waaronder de Joden in het in dit hoofdstuk behandelde deel van Overijsel leefden, thans zal ik de Joodsche gemeenschap nader behandelen.

De Joodsche gemeenschap.

Levensopvatting.

De Joden, ook die in Overijsel, waren toen allen streng godsdienstig. Dit was voor hen zelf en hun nageslacht in alle opzichten van groote beteekenis. Ik wil hier slechts datgene noemen, wat in het bijzonder voor de omstandigheden, waaronder de Overijselsche Joden in de kleine steden en op het platteland leefden, van belang was. Vooral, dank zij Sabbath en feestdagen, werden zij, die leefden temidden van eene omgeving, die met minachting neerzag op hen en hun godsdienst, in staat gesteld zich binnenshuis eene eigen sfeer te scheppen, die hen de koude buitenwereld deed vergeten. In gemeenten van eenige beteekenis ontstond bovendien tengevolge van de vervulling hunner godsdienstige plichten een gemeenschapsleven voor de mannen — ook zij, die een uur gaans of nog verder van dit middelpunt woonden, namen hieraan zooveel mogelijk deel — dat hen hunne uitsluiting uit het toenmalige publieke leven kon vergoeden. De godsdienst eischte als één der belangrijkste plichten voor de mannen de studie der Thora, en dit gebod heeft de Joden, die niet op de scholen van andersdenkenden werden toegelaten, ook in afgelegen plaatsen, waar zij in kleinen getale temidden van eene dikwijls analphabete boerenbevolking leefden, voor geestelijke afstomping behoed. In hoeverre de vervulling van dezen plicht bij de Overijselsche Joden gepaard ging met groote kennis en lust tot studie der Joodsche wetenschap, is bij gebrek aan gegevens moeilijk na te gaan. Toch kan het feit, dat de latere rabbijn van Zwolle, Mozes Joël, vóór 1771 gedurende eenigen tijd huisonderwijzer was bij één der Ootmarsumsche Joden en vandaar naburige plaatsen bezocht om onderwijs te geven, er op wijzen²⁾, dat de Joden, indien hunne financiële omstandigheden het mogelijk maakten, hunne kinderen goed onderwijs lieten geven en hoogstwaarschijnlijk ook zich zelf door besprekingen over Joodsche leerstukken zooveel mogelijk ontwikkelden. De godsdienst droeg er verder toe bij, dat zij hun vreemdelingschap

¹⁾ Res. R. en St. 20 Februari 1779. ²⁾ Sepher Jismag Mosjeh. Leiden (Löb Socsmans) 1771. Inleiding.

en de niet altijd aangename achteruitzetting zonder verbittering droegen en hunne minder door het lot bedeelde broeders zooveel mogelijk hielpen. Een doodarme Jood te Goor heeft als eenig bezit eene Wetsrol en een paar meubels.¹⁾ Dit is karakteristiek voor de Joden uit dien tijd, voor hen was de „wet Mozes” een kostbaar geestelijk bezit, waaraan ook de armste deel had.

Het bovenstaande geldt ook voor de Joden, die in eene georganiseerde gemeente woonden, zooals die te Kampen en te Zwolle. Deze konden evenwel verkeerden in een kring van geloofsgenooten en zij konden gemakkelijk in hunne godsdienstige behoeften voorzien.

T a a l.

Hier te lande was onder de Joden het joodsch-duitsch, een mengelmoes van Duitsch, Poolsch en Hebreeuwsch, dat met Hebreeuwsche letters geschreven wordt, hoofdzakelijk de omgangsen schrijftaal. (O.a. waren de reglementen der Joodsche gemeenten in die taal geschreven en de afkondigingen in de synagoge werden hierin medegedeeld.) Reeds in 1728 verscheen in Den Haag de tweede druk van een boekje van J. van Maerssen, hetwelk diende om den Joodschen kinderen Hollandsch te leeren. Hieruit blijkt, dat een deel van hen ook voor het Hollandsch belangstelling had.²⁾ De Joden, die in Overijsel woonden, bedienden zich ook van het joodsch-duitsch. Sommigen van hen konden het Hollandsch niet spreken en schrijven. In het midden van de 18de eeuw verweet de advocaat van een zekeren Levi Isaac te Diepenheim in een proces aan diens Joodsche tegenpartij, dat deze laatste „op de ellendigste wijze de Hoogduitsche en Nederlandsche taal radbraakt en door elkander mengt.”³⁾ De advocaat van een zekeren Hertog Salomons meldde omtrent zijn cliënt aan de rechtbank te Goor, dat deze „het schrijven met Italiaansche letteren onkundig is”.⁴⁾ De meeste Joden echter konden hunne handteekening schrijven; hun naam vormden zij meestal door hun eigenaam vóór dien van den vader te zetten in het Hebreeuwsch. Hun boeken hielden zij in het joodsch-duitsch met Hebreeuwsche letters.⁵⁾ Evenwel blijkt uit de stukken van dien tijd, dat een deel der Overijselsche Joden Hollandsch of een Overijselsch dialect kon spreken en schrijven. Het zou trouwens iets ongerijms zijn, dat menschen, die in de omstandigheden verkeerden van de Overijselsche Joden, omstreeks het midden der 18de eeuw en later de taal der overige bevolking niet konden spreken. Immers, zijzelf, hunne ouders, misschien ook de grootouders van sommigen, verdienden hun brood in den handel met de Overijselaars of door hen als dokter terzijde te staan. De

¹⁾ 1776 Goor. *Joseph Meyer ca. Hendrik Slaterus*. ²⁾ S. Seeligmann: *Het geestelijk leven in de Hoogduitsche Joodsche Gemeente te 's-Gravenhage*. ('s-Gravenhage 1914) p. 7. ³⁾ 1763—1766. *Landgerecht Diepenheim*. *Jacob Moses ca. Levi Isak*. ⁴⁾ 1757—1762. *Landgericht Delden*. *J. A. H. S. Baron van Dorth heer tot den Velde en Holthuisen ca. Hertog Salomons*. ⁵⁾ 1790—1791 *Haaksbergen*. *Wolf Levy ca. Jan Hannink op Boonk*.

meer ontwikkelden konden ook Hollandsch lezen en schrijven. In 1785 was de kennis van de Hollandsche taal onder de Kamper Joden reeds zoover gevorderd, dat het stadsbestuur aan het bestuur der Joodsche gemeente den wensch te kennen kon geven, dat de penningmeester der Joodsche gemeente zijn rekening in het Hebreeuwsch en het Hollandsch moest schrijven.¹⁾ Volgens eene opgave van eenige leden der Joodsche gemeente konden in 1794 te Kampen de volgende joodsch-duitsch en Hollandsch schrijven en lezen: Isak Abrahams, Eleazer Israel Cohen, Levi Marcus Cohen, Moses Israel Cohen en zijn broer, Isak Davids en zijn broer Marcus Davids, Elias Levi, Levi van Genderen en Salomon Stibbe.²⁾

In 1751 werd te Oldenzaal ten overstaan van de burgemeesters aldaar een in het joodsch-duitsch geschreven brief door Josep Sacharias en Levi Marcus in niet onberispelijk Hollandsch vertaald.³⁾ Voor de rechtbank te Goor werd in 1777 een stuk uit het joodsch-duitsch door iemand „van de Joodsche religie getroulijk” in het Hollandsch vertaald.⁴⁾ Omstreeks 1750 onderteekende een Jood te Denekamp, ruim tien jaar later een ander te Markelo een stuk met zijn Hollandschen naam.⁵⁾

De hier medegedeelde feiten vestigen den indruk, dat een zeker percentage der Overijselsche Joden in staat was Hollandsche boeken te lezen. Het moet echter een open vraag blijven of de onderstelling van van Effen, die meende, dat de Nederlandsche Joden lazen, wat in het Nederlandsch geschreven werd, ten opzichte van de Overijselsche Joden juist was.⁶⁾

Onderlinge verhouding.

De huisgezinnen der in Overijsel woonachtige Joden bestonden niet altijd alleen uit man, vrouw en kinderen. Soms hadden zij één der ouders, een zuster of een broer in huis.⁷⁾ Voorzover het betrof het gezellig verkeer, waren de Joden op elkaar aangewezen. Dit werd in de plaatsen, waar slechts een gering aantal Joden woonde, misschien bevorderd doordat mannelijke Joden, die een uur gaans of verder van dezen woonden, daar waar zij het mogelijk maakten, dat een volledige godsdienstoefening gehouden werd, zeer welkom waren. Te Oldenzaal gaf de weigering van den Losserschen Jood om ten huize van een geloofsgenoot aldaar een godsdienstoefening bij te wonen, aanleiding tot een proces. De Oldenzaler schreef n.l. aan zijnen geloofsgenoot te Lossen een brief, waarin hij in beleedigende termen terugbetaling verzocht van een klein bedrag, dat hij dezen geleend had. De gegriefde eischte nu van zijnen geloofs-

¹⁾ G. A. Kampen. Jodee. 28 Juli 1785. Met Hebreeuwsch is waarschijnlijk bedoeld joodsch-duitsch. ²⁾ Request van Noach Salomon en Moses Meyer. Zie verder p. 29. ³⁾ Oldenzaal 1751 Compel ca. Joseph Levi. ⁴⁾ Goor 1777 Salomon Jacobs ca Hertog Arons. ⁵⁾ 1733—1754. Drostengericht Twenthe. Gerrit Knipper en Herman Kok ca Levies Moses. — Diepenheim. 1762. Hagens en Steven te Raa ca Jacob Moses en Abraham Jacobs. ⁶⁾ J. Hartog: De Joden in het eerste jaar der bataafsche vrijheid, in De Gids 1875 no. 1 p. 130. ⁷⁾ Diepenheim 1762. Willem Kruysweg ca Levi Isaac. — Jodee. Lijst van

genoot, dat deze in tegenwoordigheid van het gerecht zijne woorden zou herroepen en eischte schadevergoeding.¹⁾ In zaken waren zij herhaaldelijk compagnons bij den inkoop van allerhande waren, zij leenden elkaar geld zonder rente te nemen, of waren borg voor elkaar. Zoo leende in 1762 Levi Isaac te Diepenheim aan Andries Leefman aldaar f 455.— op onderpand van diens „mobilia”.²⁾ Die goede verhouding kon ook aanleiding geven, dat zij minder fraaie middelen gebruikten om elkaar te helpen. In 1789 poogde Joseph Samuel te Haaksbergen Izaak Daniel, den knecht van zijn geloofs- en plaatsgenoot Jonas, die op beschuldiging van diefstal van geld en goederen bij zijn patroon was gevangen gezet, te bevrijden door omkoop van den gevangenvaarder.³⁾ Het leenen van geld verliep ook niet steeds tot genoegen van beide partijen. Tusschen Jakob Hertog te Ootmarsum en Hertog Salomon te Hengelo werd van 1756—1758 een proces gevoerd over de betaling van een bedrag van f 60.—, dat de eerste als borg voor den laatsten aan een Christen betaald had.⁴⁾ Ook gaf de vijandelijke gezindheid van Joden onderling een enkele maal aanleiding tot mishandeling. In 1739 had een zekere Mozes zijne geloofsgenoot „Hester”, die met een pak rondtrok en die hij op den openbaren weg bij Delden ontmoette, mishandeld. Hij wilde haar in het water werpen. Tusschen deze beiden bestond een oude veete, waarvan de oorzaak mij niet is gebleken.⁵⁾ Ongeveer 20 jaren later viel Heiman Joël uit Oldenzaal Joseph Levi uit Losser aan, die op weg was van de eerstgenoemde naar de laatstgenoemde plaats. Hij mishandelde hem en hield daarmede pas op, toen op het hulpgeroep van zijn slachtoffer hoeren, die in de buurt werkten, kwamen aanloopen.⁶⁾

§ 3. *Organisatie der Joodsche gemeenten.*

Kampen.

Wording van de bestuursinrichting.

De meest talrijke Joodsche gemeente van het in dit hoofdstuk besproken deel van Overijssel was, als gebleken is, die te Kampen. De ontwikkeling van de organisatie dezer gemeente volgde hoofdzakelijk het voetspoor van die der Joodsche gemeente te Zwolle.⁷⁾ In de eerste jaren van haar bestaan — het tijdstip, waarop de Kamper Joodsche gemeente ontstond, is niet bekend — had zij geen reglement. Zij deelde in 1760 aan het stadsbestuur mede, dat er, sedert eenigen tijd, „diverse tweedragt, scheuringe en verdeeldheid tusschen de hier woonende Joodsche Natie, zoo met relatie tot het oeffenen hunner Godsdienst als de directie en bestiering van andere

Joden. 1 November 1788. ¹⁾ Oldenzaal 1751. Compel ca. Joseph Levi. ²⁾ Diepenheim. 1762. Willem Kruysweg ca. Levi Isaac. ³⁾ Haaksbergen. 1789—1793. Dr. I. C. Pothoff ca. Joseph Samuel. ⁴⁾ Delden. 1756—1758. Jacob Hertog ca. Hertog Salomon. ⁵⁾ Delden. 1739. C. F. Cramer ca. Mozes. ⁶⁾ Oldenzaal. 1757. Heyman Joël ca. Joseph Levi. ⁷⁾ Zie Hoofdstuk IV.

zaaken daar toe relative ontstaan" waren. Zij verzocht aan het stadsbestuur tot beslechting hiervan goedkeuring van een reglement, dat groote overeenkomst vertoonde met hetgeen in 1747 bij de Joodsche gemeente te Zwolle ingevoerd was. Evenwel waren de Kampensche Joden hoogstwaarschijnlijk minder gegoed dan de Zwolsche, immers het belangrijkste verschil tusschen dit, in Hoofdstuk IV besproken, reglement en het Kampensche bestond daarin, dat het inkoopgeld als lid der gemeente, de huur der plaatsen in de synagoge en de boetes op verschillende overtredingen te Kampen lager gesteld waren dan te Zwolle. Het eerstgenoemde bedroeg te Kampen 5 caroligulden, te Zwolle het dubbele. Als minimum huur voor een mannenplaats moest een lid van de Joodsche gemeente te Kampen 10 stuiver per jaar, een lid van de Joodsche gemeente te Zwolle het dubbele betalen. Het bijwonen van eene godsdienstoefening, die buiten de officiele synagoge gehouden werd, werd te Kampen gestraft met 1 goudgulden boete, te Zwolle met 3 goudgulden. De in het volgende Hoofdstuk te bespreken artikels 11, 15, 25 en 26 van het Zwolsche reglement ontbraken.¹⁾ Evenwel heeft dit reglement op den duur de rust niet gehandhaafd. Veertien jaren later dienden Isaak Salomons en Levi Elias, ouderling en penningmeester der Joodsche gemeente, bij het stadsbestuur een request in, waarin zij mededeelden, dat „zedert lange bij de algemeene vergaderingen hunner gemeente en voornamentlijk gelijk nog onlangs bij de jaarlijksche verkiezing van Ouderling, Penningmeester en andere eerste Leeden hunner kerke, veele oneenigheden en dispuiten ontstaan waren, in zo verre dat dezelve nu en dan tot hevige twisten en feitelikheden gekomen" waren. Derhalve oordeelden zij het nuttig om in navolging van de Joodsche gemeente te Amsterdam en te Zwolle een kerkeraad in te stellen. Tevens zonden zij het stadsbestuur eene herziening van het reglement, die groote overeenkomst vertoonde met een verandering, welke te Zwolle in 1769 was ingevoerd. Het aantal kerkeraadsleden werd te Kampen op vijf bepaald. Deze benoemden uit hun midden twee leden als dagelijksch bestuur (Parnassims). Hij, die voor zijne benoeming als Parnas bedankte, moest 25 gulden boete betalen en als lid van den kerkeraad ontslag nemen. Het stadsbestuur keurde de voorgestelde wijziging goed en stond toe, dat het nieuwe reglement voor den tijd van twee jaar werd ingevoerd. Tevens benoemde het degenen, die door de adressanten als lid van den kerkeraad waren voorgedragen in die functie. Deze waren Izaak Salomons, Levi Elias, Salomon Levi, Marcus Jr., Noach Abraham.²⁾ De door het stadsbestuur benoemde Parnassims Levi Elias en Salomon Levi werden het volgende jaar vervangen door de door den kerkeraad uit diens midden gekozen Izaak Salomons en Marcus Jr. Deze laatsten deelden na afloop van den door het stadsbestuur vastgestelden termijn aan dit college mede, dat de nieuwe

¹⁾ G. A. Kampen. Joode. 4 Augustus 1760. ²⁾ Aldaar. 14 November 1774.

regeling uitstekend voldaan had. Zij verzochten het stadsbestuur het reglement „voor altijd ofte tot wederopseggens toe” goed te keuren en het aantal kerkeradsleden tot vier terug te brengen. De aanleiding tot dit laatste verzoek was het vertrek van Salomon Levi en de nauwe verwantschap der overige gemeentelieden. Het stadsbestuur voldeed aan beide verlangens.¹⁾

Ongeveer 10 jaar lang heerschte er rust in de Joodsche gemeente, toen ontstonden nieuwe onaangenaamheden. In 1785 weigerde Joseph Raphael, die als penningmeester gekozen was, dezen post weder te bekleeden. „Tot voorkominge van verdere scheuringe in de gemeente” en wegens andere redenen kwam hij op zijn besluit terug.²⁾ De houding van Raphaël was hoogstwaarschijnlijk het gevolg van de ernstige onaangenaamheden, die er in de gemeente heerschten. Immers uit de resolutie, die ongeveer twee maanden later door het stadsbestuur werd genomen, blijkt, dat deze in partijen verdeeld was, die afzonderlijke godsdienstoefeningen hielden. Bij dit besluit werd n.l. de bepaling van het reglement van 1760, dat er „geene godsdienstoefeningen hoegenaamd door eenigen der leden zouden mogen worden gehouden” verscherpt, doordat de boete, die als straf op de overtreding hiervan gesteld was, verviervoudigd werd. Verder stelde deze resolutie vast, dat ieder de contributie, die hij aan de kerk verschuldigd was, binnen 14 dagen moest betalen, dat de penningmeester „voortaan zijn rekening zo wel in het Nederlandsch als in het Hebreusch zal moeten schrijven, ten einde men dezelve in cas van dit punt zal kunnen naazien en ieder post van uitgaven afzonderlijk zal worden aangetekend en geene meerdere posten van uitgave onder elkanderen vermengd en als daar in één somma aangescreeven.”³⁾ De ouderling (Parnas) moest ieder jaar aftreden. Hij werd in zijne functie vervangen door zijn collega, den penningmeester, wiens ambt door het lid van den kerkeraad (bijzitter), die het langst in functie was, zou worden waargenomen. Alle stemgerechtigde leden der gemeente moesten elk jaar een nieuwen bijzitter kiezen.⁴⁾ Toch duurde het langer dan een jaar vóórdat de rust geheel hersteld was.

In 1794 begon het geharrewar opnieuw. Noach Abraham vroeg aan het stadsbestuur als lid van den kerkeraad ontslag, omdat hij niet schrijven of lezen kon, daar hij zeer bijziende was. Na overleg met Joseph Raphael, Izaak Abrahams, Elias Levi, Salomon David Stibbe, Moses Israel en Eleasar Israel nam het stadsbestuur het besluit, dat iemand niet tot lid van den kerkeraad kon gekozen worden, tenzij hij behoorlijk kon lezen en schrijven. Ook voor de stemgerechtigde leden gold deze eisch.⁵⁾ Volgens de meening der bovengenoemde adviseurs was het de bedoeling van dit besluit, dat

¹⁾ Aldaar. 25 November 1776. ²⁾ Aldaar. 2 Mei 1785. ³⁾ De quitanties mochten echter in het joodsch-duitsch worden geschreven. Aldaar. 11 September 1786. ⁴⁾ Aldaar. 28 juli 1785. ⁵⁾ Aldaar. Res. Sch. en R. 8 Mei 1794.

een bestuurslid der Joodsche gemeente en een stemgerechtigd lid Hollandsch en joodsch-duitsch moest kunnen lezen en schrijven. Zij verlangden derhalve, dat de zittinghebbende ouderling en penningmeester, die niet aan deze eischen voldeden, uit hunne functies ontslag moesten nemen.¹⁾ De aangevallen bestuurders, Noach Salomon en Mozes Meyer, die alleen joodsch-duitsch konden lezen en schrijven, deelden aan het stadsbestuur mede, dat, indien de opvatting van adressanten omtrent het genoemde besluit juist was, het geheele kerkbestuur ontslag moest nemen en dat ook het aantal stemgerechtigde leden verminderd werd. Ten bewijze hiervan legden zij een lijst over van slechts 11 leden der Joodsche gemeente, die aan beide eischen voldeden. Deze actie tegen hen werd door Izak Abrahams en Elias Levi gevoerd, omdat het meer vermogende deel der gemeente, waartoe genoemde heeren behoorden, grootere macht over de armeren wilde krijgen. Het stadsbestuur stelde Noach Salomon en Mozes Meyer, die respectievelijk reeds 3 jaar en 2 jaar hunne functies hadden waargenomen, in het gelijk.²⁾ Een maand later werd het reglement zoodanig gewijzigd, dat het aantal kerkeraadsleden werd teruggebracht van 5 op 3. Alle leden, die 9 stuiver contributie betaalden, werden stemgerechtigd.³⁾

Verhouding tot het stadsbestuur.

Uit het bovenstaande blijkt reeds, dat het stadsbestuur zich herhaaldelijk met de aangelegenheden der Joodsche gemeente bemoeide. Dat het zooveel mogelijk den vrede trachtte te handhaven, toont ook het volgende. Toen het bestuur der Joodsche gemeente in 1783 Elias Levi weigerde tot lid aan te nemen „uit hoofde dat hij ongetrouwd” was, gebod het stadsbestuur den kerkeraad, hem als lid der gemeente te erkennen, omdat deze weigering in strijd was met het reglement.⁴⁾ Ook Levi Marcus, wien om dezelfde reden het lidmaatschap der gemeente was geweigerd, moest als zoodanig door het kerkbestuur worden toegelaten.⁵⁾ Daarentegen werd het verzoek van Joseph Raphael eene bepaalde kerkelijke functie te mogen aannemen, als in strijd met het reglement, afgeslagen.⁶⁾

In een ander opzicht toonde het stadsbestuur de Joodsche gemeente eveneens hare bijzondere belangstelling. De kerkeraad verzocht in 1790 aan dit college, „geene Jooden die niet binnen deze stad zijn geboren de inwooning of het burgerrecht” toe te staan. Zij verzocht echter voor eventueele renteniers en grossiers eene uitzondering te maken. Het stadsbestuur voldeed aan dit verzoek, waartoe redenen van economischen aard aanleiding hadden gegeven.⁶⁾

¹⁾ Aldaar. Request van verscheidene Leden der Joodsche Gemeente aan het Stadsbestuur. 31 Mei 1794. Zie pag. 26. ²⁾ Aldaar. Request van Noach Salomon en Mozes Meyer aan het Stadsbestuur te Campen. 31 Mei 1794. ³⁾ Aldaar. 3 Juni 1794. ⁴⁾ Aldaar. 1 September 1783. ⁵⁾ Aldaar. 29 September 1783. ⁶⁾ Joodse. Extract uit het boek van Resoluties der stad Campen. 30 September

De synagoge.

Omtrent de synagoge der Kampensche Joden is weinig bekend. Zij was in 1767 gelegen aan de Koornmarkt. De gemeente had in 1788 als ambtenaar een schoolmeester Jacob Meyer, die hoogstwaarschijnlijk als voorzanger fungeerde en een kosten Marcus David.¹⁾ In 1792 was de eerste vervangen door Joseph Raphael.²⁾

Begraafplaats.

De Joodsche begraafplaats te Kampen werd in 1779 geschonden. „De deure” van dit kerkhof werd „met geweld” geopend, „de steenen en andere opgerigte grafzerken omvergehaalt en in de sloot geworpen.” Het is moeilijk te beoordeelen of antisemitisme of baldadigheid aanleiding gaf tot deze daad. Voor de laatste onderstelling kan pleiten, dat ook in de naastbij gelegen tuinen de boomen geruineerd werden. Het stadsbestuur beloofde aan den gene, die de daders aanwees, eene belooning van 100 goudgulden.³⁾ Het moet evenwel een open vraag blijven of deze hooge belooning tot ontdekking der boosdoeners heeft geleid.

De kleinere gemeenten.

In de kleinere gemeenten ontbrak een reglement. De Joden betaalden geene vaste belasting in den vorm van huur voor de zitplaatsen of anderszins. De inkomsten bestonden uit de gelden, die bij de godsdienstoefeningen geofferd werden (collectepennningen). Deze werden gehouden in het huis van een der leden of in een gehuurd vertrek. In sommige plaatsen werd de dienst verricht door een voorzanger, die tevens als schoolmeester bij de kinderen van één lid of van meerdere leden fungeerde. Ontbrak deze, dan verriichten de leden den dienst om beurten. Het voorgaan in de godsdienstoefening, vooral op Nieuwjaar en den Grootten Verzoendag, werd door hen op hoogen prijs gesteld. Voorzoover mij gebleken is, vond men in iedere plaats waar Joden gevestigd waren eene Joodsche begraafplaats. Zoo werd in 1774 door het stadsbestuur te Hasselt aan de Joden aldaar grond gegeven voor eene Joodsche begraafplaats, „buiten de Veenepoort.”⁴⁾ In 1740 werd te Losser Piet de Jode begraven „bij den Hoogen Kamp tegen Verbekkenland, naar de mulle.”⁵⁾

§ 4. De economische beteekenis der Joden.

Als neringdoenden.

Na eene bespreking van de vrijheden, die de Joden in Overijsel genoten en van de Joodsche gemeenschap, dient de rol, die zij als

1790. ¹⁾ Lijste van de Jooden zig thands bevindende binnen Campen den 1 November 1788. ²⁾ Aldaar. 25 July 1792. ³⁾ Aldaar. 5 Juli 1779. ⁴⁾ G. A. Hasselt, 1774 Fol. 50b. ⁵⁾ A. Bentheim Gzn.: op. cit. p. 421, die ten onrechte uit dit feit meent te kunnen concludeeren, dat men den Jood wegens onverschilligheid niet op eene algemeene begraafplaats duldde. Integendeel, voor den Jood was het een zeer gewaardeerd voorrecht, dat men hem toestond zich apart te laten begraven.

opbouwende elementen van de toenmalige maatschappij in het economisch leven speelden, nader te worden besproken. Het is moeilijk om een volledige indruk van den invloed der Joden te dien opzichte te geven, immers de gegevens zijn schaarsch. Omtrent de beteekenis, die zij als kooplieden te Kampen hadden, is heel weinig bekend. Tegen het einde van de 18de eeuw (1795) vond men aldaar 4 groot-burgers en 5 klein-burgers, die hoogstwaarschijnlijk lid waren van het kramersgilde.¹⁾ Het aantal dezer menschen was echter te klein, om een belangrijken invloed te doen gelden. De Joden verdienden hun brood als slagers, veehandelaars, door den handel in vellen en in den kleinhandel in allerlei waren.

Een belangrijke bron voor de kennis van de economische beteekenis der Joden in Twente zijn de talrijke processen, die hier gevoerd werden tusschen Christenen en Joden en omgekeerd of tusschen Joden onderling. Hiervan zijn de verslagen bewaard gebleven. De Joden, die in dit gedeelte van Overijssel woonden, hebben hoofdzakelijk van den kleinhandel geleefd. In Twente bezochten zij in eigen persoon de boeren en kochten van deze hunne overvloedige landbouwproducten (haver, hooi), hun vee, huiden, producten van huisindustrie. Zij leverden de boerenbevolking en de burgers: vee, lijnzaad, nieuwe kleeren en loterijbriefjes (voor groote en kleine bedragen). Meerdere van genoemde artikelen werden dikwijls door één koopman verkocht. De Joodsche winkels in de kleine plaatsen van Twente verkochten eene groote verscheidenheid van artikelen. Een Joodsche winkelier te Haaksbergen had alle soorten kruidenierswaren, kruidenrijen, manufacturen en ook vleesch in voorraad.²⁾ De armsten onder de Joodsche kooplieden kochten haar en oude rommel op. Een koopman in Oldenzaal kocht een gebruikten inboedel op en handelde in vee.³⁾ In 1794 leverden 5 Joden aldaar en één uit Borne, evenals vele andere ingezetenen, hooi en andere behoeften aan de doortrekkende Engelsche troepen.⁴⁾ Niet altijd beperkte zich hun handel tot den verkoop in het klein. Als legerleverancier, een beroep dat ook in Duitschland en elders door de Joden werd uitgeoefend⁵⁾, treffen wij in Overijssel een Jood aan. Levi Isac te Diepenheim leverde in compagnonschap met een Christen belangrijke partijen haver voor de legers der Engelsche troepen. Hij stond in nauwe betrekking met een zekeren Eickhorn, die het toezicht had over deze leverantie. Eickhorn was ook borg voor Isac, die hem met groote geschenken vereerde.⁶⁾

Zoover mij gebleken is, vond men onder de Joodsche bevolking

¹⁾ G. A. Kampen. Joodse. Lijst van de thands alhier woonende Joodse. 20 Augustus 1795. ²⁾ Haaksbergen. 1790. Wolf Levy ca Jan Hannink op Boonk. ³⁾ Oldenzaal. 1778. Henricus Peese ca Henoch Levy. — Oldenzaal. 1780. Jan Rokkering ca idem. ⁴⁾ Delden. 1799—1802. Mozes Salomon Almelo ca Municipaliteit Oldenzaal. ⁵⁾ Eduard Fuchs: Die Juden in der Karikatur. (München [1921]) p. 36 en 38; W. Sombart: Die Juden und das Wirtschaftsleben. (Leipzig 1911) p. 52 v. ⁶⁾ Diepenheim. 1762. D. Th. P. Eickhorn ca Levi Isaac.

van Overijsel slechts weinigen, die geld aan Christenen leenden. Te Goor was een lommerd, waar de menschen hun kleeren, huisraad enz. konden beleenen. Evenwel verkocht de Joodsche eigenaar ook vleesch.¹⁾ Het gebeurde wel eens, dat een Joodsche winkelier een in geldnood verkeerenden klant steunde, maar het bedrag van deze geleende som was uiterst gering. De Joden daarentegen leenden vrij belangrijke geldbedragen van de Christenen, zooals nader zal blijken.

Markten.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat zoowel Kamper, als de andere Overijselsche Joden de week- en jaarmarkten in de plaats hunner inwoning en elders als verkoopers bezocht hebben. Nadere gegevens daaromtrent ontbreken evenwel. In dit verband moge echter gewezen worden op het protest, dat het bezoek van Joden — het is niet bekend of deze te Overijsel woonden — aan de Deventer kermis van de zijde der neringdoenden uitlokte. Dr. Wilhelm Bannier aldaar verzocht in 1754 „namens de gezamentlijke lakenkopers dezer stad” aan het stadsbestuur „dat aan eenige Jooden op de publyque kermis laken verkopende, dien handel als strijdig tegen de wetten van 't Lakenkopers Gilde alhier, door een stads hooide mogte worden verboden.” De burgemeesters hadden er bezwaar tegen dit verzoek in te willigen en overlegden in deze kwestie met Schepenen en Raden. Als gevolg hiervan werd besloten, dat de burgemeesters zouden antwoorden, dat zij alsnog bezwaar hadden dit verzoek toe te staan. Zij verzochten echter het gilde nadere inlichtingen „ten einde in cas van verbod van 't markten en verhandelen van deze en gheene whaaren en koopmanschappen, voor de aanstaande kermis de vreemdelingen daar van bij de couranten advertentie kan gegeven en dus doende derzelve schade gepraevenieerd kan worden.”²⁾

Belemmering van den Joodschen handel.

Kampen.

Dit was niet de eenige belemmering, die de Joodsche handel in Overijsel ondervond. Te Kampen openbaarde zich een verzet, dat moeilijk aan antisemitisme geweten kan worden, omdat het de Kamper Joden zelf waren, die maatregelen namen om de concurrentie van de zijde van geloofsgenooten te verhinderen. Het vindt zijn oorzaak in de beperktheid der middelen van bestaan van de Joden en in het beperkte afzetgebied. Van eenig verzet der Christelijke neringdoenden aldaar tegen den Joodschen handel bemerkt men gedurende de 18de eeuw niets. In 1793 stuurden de leden van den kerkeraad der Joodsche gemeente te Kampen aan het stadsbestuur een request, waarin zij mededeelden, te hebben ver-

¹⁾ Goor. 1760. ten Doeschate ca Samuel. ²⁾ G. A. Deventer. Res. Schep. en Raedt 15 July 1754.

nomen, dat „meer dan een persoon van hunne natie“ had verzocht „om slagers of andere neringen te exerceeren“. Zij hebben zich verplicht geacht naar aanleiding „van de menigvuldige bezwaren, die door hunne geheele gemeente van tijd tot tijd daar tegen bij hun zijn ingekomen, klagende dat door hunnen sterken aangroey binnen deze stad niet langer in staat zijn alhier hun brood met eeren te winnen“ hunne gemeente „van die aanvraag te verwittigen ten einde door gepaste maatregelen het verder verval van hun allen in het generaal te praevenieeren“. Ook hebben zij de geheele gemeente bij elkaar geroepen en de leden hebben „op eenige weijnigen na welke aan de verzoeken om inwooning bevriend zijn“ hun eenstemmig verzocht uit hun naam den heeren op het stadhuis te vragen, dat zij „aan geene Joden die niet binnen deze stad zijn geboren de inwooning of het burgerregt gelieven te permitteeren, of accordeeren, om eenigen handel van wat aart of natuur die ook mogten zijn te exerceeren of doen exerceeren.“ Alleen voor renteniers „of dezulke die in eenigerhande waaren als grossiers mogten verkiezen te negotieren“ verzochten zij eene uitzondering te maken. Het stadsbestuur weigerde tengevolge van dit request het verzoek van Salomon Samson om hem het groot-burgerschap te verleenen. Ook werd het door Judith Davids gevraagde verlof, om zich met haar man in Kampen te mogen vestigen, geweigerd.¹⁾

In het overige deel van Overijsel (de kleine steden en het platteland) kon de Jood in het algemeen ongestoord handelen. Dit vindt gedeeltelijk zijn oorzaak in het feit, dat in het meerendeel der kleine steden geene koopliedengilden bestonden en dat de bevolking van deze en van het platteland blijkbaar niet ongaarne in zijne behoeften bij de Joden voorzag. Als in 1739 Ridderschap en Steden de vestiging op het platteland van Overijsel verbieden, dan wordt uitdrukkelijk bepaald, dat „de Jooden of smoussen²⁾ reets in dese Provintie wonende op het platte land coopmanschap sullen mogen drijven ter plaatse daar sij het noodig off dienstig sullen oordelen, als mede door haere bedienden, mits voor haar gedrag insttaande en dat deselve tot voorkominge van alle inconvenienten sullen moeten voorsien wesen van een pascedulie van de plaats harer inwoning.“³⁾

Toch worden gedurende de 18de eeuw Joodsche kooplieden eenige malen in de plaats hunner inwoning in den handel belemerd. Men kan deze tegenwerking uit het oogpunt van economisch antisemitisme beschouwen, men kan haar ook verklaren uit het beperkte afzetgebied der winkeliers in de kleine steden.⁴⁾ De neringdoenden beproefden den Jood, die geen burger kon worden

¹⁾ G. A. Kampen. Joodse. Request voor de Joodsche Gemeente. 2 December 1793. In 1789 was een voorstel door den Magistraat bij requeste voorgedragen om twee Joden met het klein-burgerschap te begunstigen, verworpen. Res. Raad en Meente 21 Februari 1789. ²⁾ Dit woord heeft geene minachtende betekenis.

³⁾ Res. R. en St. 22 April 1739. Herhaald in Res. R. en St. 31 Juli 1765. ⁴⁾ Voor de laatstgenoemde opvatting pleit de uiting van den advokaat der Ootmarsumsche

en dus ook geen gilde verwerven, te verwijderen, indien hij hun schade berokkende.

Vroeger¹⁾ heb ik medegedeeld, dat de „Burgemeesteren en Gemeensluiden, burgeren en ingezetenen van het stedeken Delden” Ridderschap en Steden verzochten aan een Jood, die zich buiten Delden gevestigd had, te verbieden „publijke neringe of winkel te mogen doen”. Volgens hen strekte dit „tot nadeel van alle Christenkooplieden, soo wel van de groote als kleine steeden en platte landt dezer provincie.”²⁾ Zij deelden evenwel niet mede, waarom deze man zulk een groot nadeel aan de handelaars toebreacht. Het besluit dat Ridderschap en Steden naar aanleiding van dit verzoekschrift namen, vermeldde ik reeds.

Merkwaardiger was het verzet, dat de Joodsche handel te Ootmarsum ondervond. In 1754 verboden de Burgemeesters aldaar aan Jacob Hartog en zijn zwager Joachim Ephraim hun „coopmanschap in gelijkheit van andere ingezetenen der stadt Ootmarsum te mogen doen”. Zij beriepen zich bij dit verbod op het verlot van diens vader en schoonvader in 1698 verleend, dat dezen handel bijna geheel verbood. Jacob Hartog te Ootmarsum, die „al bij de twintig jaeren sijne coopmanschap in het aensien van alle de werelt vrij en onverhinderd binnen Ootmarssen heeft gedaen”, wendde zich nu in een schrijven tot Baron van Heiden, den Landdrost van Twente. Hierin wees hij er op, dat hij die „in gelijkheit van andere ingezetenen sijne schattingen en lasten moet betaalen, belet wort sijn broot op eene eerlijke maniere gelijk anderen te winnen”. Tevens verzocht hij Baron van Heiden te bewerkstelligen, dat hij voor zich en zijn gezin „op een eerlicke wijze een stukke broot” kon verdienen. De Landdrost beval daarop aan de Burgemeesters Jacob Hartog rustig zijn gang te laten gaan.³⁾ Op aandringen van het kramersgilde, dat beloofde de kosten te zullen dragen, begonnen de Burgemeesters een proces voor het Drostengericht van Twente. Tijdens dit proces verdedigde de advocaat van de Burgemeesters van Ootmarsum de opvatting, dat de toelating van Joden eene bijzondere gunst van den magistraat was en dat „niemand der ingezetenen tot eenige neringe off drijven van coopmanschap toegelaten soude mogen worden, ten zij hij een burger, en in het gilde als een lid aangenomen ware geworden.”⁴⁾ Indien de Joden te Ootmarsum hun brood niet konden verdienen, dan konden zij en (of) hun bediende een pas krijgen om op het platteland hunne waren aan den man te brengen. Wanneer zij dit niet wenschelijk achtten, dan moesten zij — het was niet noodig, dat zij „in het gilde” met de burgemeesters kwamen — eene andere woonplaats dan Ootmarsum kiezen.⁵⁾ Zij wezen ook op de publi-

burgemeesters, dat de Joden een pas konden krijgen, om op het platteland hunne waren aan den man te brengen. Zie verder. ¹⁾ Zie p. 20. ²⁾ Res. R. en St. 21 Maart 1710. ³⁾ Drostenger. Twenthe. Jacob Hartog en Joachim Ephraim ca. de Burgemeesters te Ootmarsum. No. 2. ⁴⁾ Aldaar. No. 3, 11. ⁵⁾ Aldaar. No. 10, 206 en 208.

catie van 1739, die den Joden de toelating in de provincie verbood.¹⁾

De advokaat van de tegenpartij stelde zich op een modern standpunt. Hij wees er op, dat zijne cliënten eerlijke, fatsoenlijke kooplui waren, die in gelijkheid met anderen hunne belastingen betaalden en dus ook dezelfde rechten behoorden te genieten.²⁾ De toelating van de Joden tot het „cramersgilde” werd door geene bepaling van den gildebrief verboden.³⁾ Ook te Zwolle werden de Joden blijkens eene overgelegde verklaring van het gemeentebestuur burgers en gildeleden.⁴⁾ De tegenstand van het Ootmarsumsche gilde tegen de Joden werd veroorzaakt door de goedkoope prijzen, waarvoor de Joden, die geringe winst op hunne artikelen namen, hunne waren leverden.⁵⁾ Dit proces — het hier meegedeelde is slechts een zeer verkort relaas van hetgeen door de partijen aangevoerd werd — bleef 12 jaar aanhangig. De beslissing, die de rechtbank over deze kwestie nam, is niet bewaard gebleven. Hoogstwaarschijnlijk hebben de aangeklaagden van deze uitspraak geen nadeel ondervonden.

De bevolking van de groote en kleine steden van Overijsel kwam ook in aanraking met Joodsche kooplieden van elders, o.a. uit Westfalen⁶⁾ en Amsterdam, die op geregelde tijden hun hunne waren kwamen verkoopen. De handel namelijk van de Joden uit de laatstgenoemde stad wekte verzet, zooals blijkt uit het volgende. In 1768 richtten de kramers van het dorp Zwartsluis een request aan Ridderschap en Steden, waarin zij meedeelden, dat voor hen in 1763 „de handel in wollen, laken stoffen, katoen, linnen en linten per el onmogelijk” was geworden, vooral tengevolge van de concurrentie van Joodsche kooplieden uit Amsterdam en van elders. Deze konden hunne waren goedkooper leveren, omdat zij contant betaald werden. Ook behoefden zij te Zwartsluis geen burgerrecht te betalen. Als gevolg van deze mededeeling had de Landdrost van Vollenhoven hun toegestaan een kramersgilde op te richten. Sedert dien was aan vreemden de handel in Zwartsluis verboden. Zij mochten slechts op de weekmarkt komen tegen eene vergoeding van 6 stuiver aan het gilde en een briefje aan den gildemeester. Daar menschen uit Zwartsluis de bevoegdheid van den Landdrost om een gilde te vormen betwistten, verzochten de Kramers aan Ridderschap en Steden de bekrachtiging van het „cramersgilde”.⁷⁾ Hoogstwaarschijnlijk hebben Ridderschap en Steden aan dit verzoek voldaan. Uit dit request blijkt, dat de kramers te Zwartsluis de Joden wegens de lage prijzen hunner waren als gevaarlijke concurrenten beschouwden. De verklaring, die zij van dit verschijnsel gaven, lijkt mij niet afdoend. De goedkoopere inkoop en de mogelijkheid zich tengevolge van een grooteren omzet tevreden te stellen met geringere winst, hebben ongetwijfeld ook hun invloed

¹⁾ Aldaar No. 10, 57. ²⁾ Aldaar No. 4, 10 en 12. ³⁾ Aldaar No. 4, 111. ⁴⁾ Aldaar No. 4, 115. ⁵⁾ Aldaar No. 124, 125. ⁶⁾ Goor. 1776. Joseph Meyer ca. Hendrik Slaterus. ⁷⁾ R. A. Zwolle. Request No. 20, Portefeuille 1021.

doen gelden op de prijzen, die door vreemde kooplieden voor hunne artikelen gevraagd werden.

Uit de wijze, waarop de Joden hun brood verdienden, kan reeds blijken, dat zij niet tot het zeer vermogende deel der bevolking behoorden. Sommigen van hen, zooals de groot- en de kleinburgers te Kampen, hebben hoogstwaarschijnlijk een zekeren welstand genoten, maar het gros van hen was heel tevreden, als het behoorlijk zijn brood verdiende. Te Kampen werden in 1750 in den 1000sten penning (eene belasting voor goeoden) aangeslagen de Wed. Polak op een vermogen van f 500.¹⁾ In Oldenzaal werden eenige jaren later Moses de Jode, Joseph de Jode en David de Jode in diezelfde belasting aangeslagen voor vermogens van resp. f 550, f 700 en f 1000.²⁾ Aanwijzingen dat de Overijsselsche Joden het tegendeel van welgesteld waren en niet aan hunne finantiele verplichtingen konden voldoen, ontbreken evenmin. In 1773 had Levi Isac te Diepenheim van Baron van Coeverden tot Wegdam f 12000 geleend. Deze transactie had tengevolge, dat de baron Levi Isac in arrest te Goor deed zetten, hoogstwaarschijnlijk omdat de geldleener niet aan zijne verplichtingen had voldaan.³⁾ Israel Michiel te Oldenzaal, die kruidenierswaren en manufacturen verkocht, had in 1794 ongeveer f 3500 schuld aan verschillende firma's, die hij blijkbaar niet kon betalen. Twintig jaar eerder had hij zich door een onderhandsch accoord met zijne schuldeischers uit finantiele moeilijkheden gered.⁴⁾

Verhouding tot de boeren en andere bevolking.

Met de bevolking van het hier besproken gedeelte van Overijssel kwamen de Joden dikwijls in aanraking. Zij vonden niet alleen voor een groot gedeelte hunne leveranciers en klanten onder hen, maar ook waren sommigen in zaken voor korter of langer tijd de compagnons der Joden⁵⁾ bij den inkoop van partijen haver, vee⁶⁾ of huiden.⁷⁾ Ook leenden zij hun soms groote of kleine bedragen, die dikwijls weder bij latere handelsovereenkomsten werden verrekend.⁸⁾ Tot die eerste categorie behoorde een bedrag van f 164, dat eene vrouw te Oldenzaal op onderpand van een pak goed aan Mannes Nathan aldaar leende.⁹⁾ De genoemde transacties verliepen niet altijd tot genoegen van beide partijen. Met elkaar handelden de Joden ook dikwijls hunne zaken in tegenwoordigheid van de boeren of te hunnen huize. De bevolking van Twente kwam ook

¹⁾ R. A. Zwolle. Cuohier Campen. (Cellebroersquartier) September 1750.

²⁾ Cuohier van Oldenzaal (Res. 22 April 1757 en 21 April 1758). ³⁾ Drostenger. Twenthe. 1773—1774. J. H. Baron van Coeverden tot Wegdam ca. Levi Isac te Diepenheim. ⁴⁾ Oldenzaal. 1793—1795. Permis en Gaddum. 1794—1795. Florijn. Verster, van der Meulen ca. Israel Michiel. ⁵⁾ Oldenzaal. 1780. Jan Rokkerink te Lonneker ca. Henoch Levy. ⁶⁾ Goor. 1761. Willem Kruysweg ca. Andries Leefman en Levi Isac. ⁷⁾ Landger. Delden. 1778—1779. Anthony Nijhoff, Josep Salomons, Hendrik Groothuis ca. Hartog tot Hengelo. ⁸⁾ Rijssen. Scholte Jan Dijkers ca. Emanuel Salomons. ⁹⁾ Almelo. 1794. Mannes Nathan ca. Gerrit

met de Joodsche doktoren in aanraking. Het lijkt mij dan ook niet te gewaagd uit het bovenstaande te concluderen, dat er in het dagelijksch leven eene gemoedelijke verhouding bestond tusschen de Joden en de bevolking in de kleine steden en op het platteland van Twente.

Groote heeren.

Van de betrekkingen, die er tusschen de groote heeren in Overijsel en de Joden bestonden, zijn enkele bewijzen bewaard gebleven. Over de belangrijke geldsom, die Baron van Coeverden tot Wegdam aan Levi Isac te Diepenheim leende, sprak ik reeds vroeger. Baron van Dorth, heer tot den Velde en Holthuisen, leende aan Hertog Salomons, wiens in Duitschland wonende broer dikwijls met den baron zaken deed, f 429 voor den tijd van drie maanden tegen een rente van 27.5 %. De baron betwistte Salomons de wettigheid van de quitantie van terugbetaling, die deze overlegde, maar werd door de rechtbank te Delden in het ongelijk gesteld.¹⁾ Te Denekamp woonde een Joodsche huurder in een huis, dat in eigendom behoorde aan Baron Raeff tot Bogelscamp. Hij had gedurende eenige jaren zijn huur niet voldaan en daarom wilde de baron hem uit het huis laten zetten.²⁾ De zaak schijnt echter in der minne geschikt te zijn.

Uitingen van antisemitisme.

Hoewel het leven voor de Joden in het hier besproken deel van Overijsel, wanneer men hunne omstandigheden in andere landen in dien tijd in aanmerking neemt, zeer dragelijk was, doen verschillende uitingen van inheemsche zaakwaarnemers blijken, dat deze hen voor de rechtbank herhaaldelijk hun jood-zijn verweten en hun hunne minachting toonden.

Ongetwijfeld geven deze „vriendelijkheden“ een kijk op de antisemitische voorstellingen, die in den geest der bevolking leefden. Eenige daarvan zal ik hier noemen. De beleedigingen, die men tegen hen uitte, waren van tweeërlei aard. Zij betroffen hun afkomst of hun godsdienst. Tot die van de eerste soort behoorde de volgende: „Dat se op sig zelfs van de oudste tijden herwaarts, tot op deesen huidigen dag toe, een volk sijn van een seer malitieusen, wreeden en godlosen imborst“.³⁾ Deze werd door den advokaat van de Ootmarsumsche burgemeesters aan het adres van de Joden gericht. Eene insinuatie van de tweede soort werd geuit, toen in eene kwestie betreffende de opzegging van de huur van een huis te Denekamp de advokaat van de tegenpartij met betrekking tot een door een zekeren Jacob Mozes afgelegden eed, be-

Hagedoorn. ¹⁾ Landger. Delden. 1757—1763. J. A. H. S. Baron van Dorth heer tot den Velde en Holthuisen ca. Hertog Salomons. ²⁾ Drostenger. Twenthe. 1783. Baron van Raeff tot Bogelscamp ca. Joseph Jacobs. ³⁾ R. A. Zwolle. Drostenger. Twenthe. Jacob Hartog en Joachim Ephraim ca. de Burgemeesters van Ootmarsum No. 10 23.

weerde, dat deze geen waarde had. De motiveering van deze beschuldiging luidde: „dat die natie op den 6den dag van het jaar bij haeren rabbi souden moeten komen, houdende den dorah, dat is het wetteboek onder haar armen. En dan in zijn tegenwoordigheid seggen, dat sij alle beloften, eden, wenschingen dewelke sij in het volgende jaar sullen doen te weten ten aansien van de Christenen van geen kracht nog effect houden.“¹⁾ Een andere advokaat verweet den Joden den afkeer, dien zij naar zijne meening van het Christendom hadden, op de volgende wijze: In het proces was sprake van het overgelegde „zoo gedoopte annotatieboekje“. Volgens genoemden rechtsgeleerde wilde de Joodsche tegenpartij het woord „gedoopt“ niet hooren, „omdat een joodse daer quasi niet van weten soude“. ²⁾

De wijze, waarop de advokaten der Joden hunne cliënten verdedigden, doet evenwel blijken, dat deze evenmin een blad voor den mond behoefden te nemen. Een enkel voorbeeld wil ik ten bewijze hiervan noemen. Joachim Ephraïm te Ootmarsum had kwestie met zijne buurvrouw over eene deur, die hij voor eene put had laten maken, omdat volgens zijn zeggen katten en honden het water verontreinigden. De juffrouw liet de deur wegbreken. In het hierop gevolgde proces werd door den advokaat van Joachim Ephraïm medegedeeld, dat de juffrouw het zijn cliënt lastig maakte „mogelijk omdat de Requirant een jode is en sij daar en tegens ijveraars om die maar so te mogen troubleeren schoon die tot Ootmarsum te wonen toegelaten is en niemant eenig letsel geeft.“³⁾

§ 5. Onsociale elementen.

Tegenover de nuttige rol, die de Overijselsche Joden en ongetwijfeld ook die van elders in het economisch leven van Overijssel speelden, stond een ernstig nadeel, dat enkele buitenlandsche Joden de Overijselsche bevolking berokkenden. Dit deed ook zijn schaduw vallen op de in dit gewest gevestigde Joden en werd veroorzaakt door de verschijning van misdadigers van Joodschen stam. Aan eene nadere beschouwing van de handelwijze dezer boosdoeners dient een zeer kort overzicht van den toestand der Joden in Europa vooraf te gaan. In het begin van de 18de eeuw bevond zich het Jodendom in geestelijken zin in een staat van verwildering, die verscheidene jaren aanhield. De verarmde Poolsche Joden, die zich niet weder konden herstellen van de slagen, die zij door de vervolgingen in de 17de eeuw hadden ontvangen, over-

¹⁾ Aldaar. 1753—1754. Gerrit Knipper en Herman Kok ca. Levie Moses. 9 juli 1753, 82, 83. — Abraham Coster „Bedienaar des heylighen Evangelij“, te Barendrecht, vertelt in de opdracht van zijn „Historie der Joden“ (Eerste druk Rotterdam, 1608) hetzelfde. Zie J. S. da Silva Rosa: op. cit. p. 4.

²⁾ Diepenheim. 1764—1768. Wed. Abbink ca. Levi Isak, te Diepenheim.

³⁾ Drostenger. Twenthe. 1765—1766. Joachim Ephraïm ca. juffr. Hendrika Kok.

stroomden in grooten getale de bemiddelde gemeenten van het Westen. Hier kregen zij dikwijls de opvoeding der Joodsche kinderen in handen, hetgeen vaak bij de geheel anders gearde Joden in Duitschland tot verwildering in geestelijken zin leidde. Het optreden van valsche profeten in dien tijd vindt ook gedeeltelijk zijn verklaring in het lage beschavingspeil, waarop de Joden toen stonden. Daarmede ging samen een moreele en materiele achteruitgang. Niet alleen de Poolsche, ook de Deutsche en Italiaansche Joden waren sterk verarmd, hoofdzakelijk omdat zij door concurrentie van Christelijke kapitalisten hun geld niet meer konden uitleenen.¹⁾ Aan deze geestelijke verwildering en armoede dient waarschijnlijk ook geweten het voorkomen van onsociale elementen onder de toenmalige Joden. Deze hadden zich van de Joodsche gemeenschap losgemaakt en al was hun aantal niet groot, toch trokken zij elkaar aan en vormden misdadigersbenden, die evenals de dievenbenden gevormd door afgedankte soldaten, officieren, verarmde adellijken en verbannen, in Duitschland het platteland onveilig maakten. Hun optreden werd bevorderd door de splitsing van Duitschland in talloze kleine staten; immers door een vlucht in het naburig gebied kon men zich voor de politie redden.²⁾

Ook in Overijsel kwam men omstreeks 1722 in aanraking met een Joodsche misdadigersbende, waarvan de leden uit verschillende deelen van het Deutsche rijk en uit andere Europeesche landen stamden. Bij den rechter Fockinck te Kedingen was in het najaar van 1722 een inbraak gepleegd. Deze, zijne zuster, twee dienstboden en de huisknecht waren door de dieven, wier aantal blijkbaar vrij groot was, gebonden. Vervolgens hadden dezen zich meester gemaakt van eene geldsom van f 5228, kostbaarheden, zilveren theegerei, enz.³⁾ Kort daarna werd de boot, die van Zwolle naar Amsterdam voer en waarop zich 2 Joden bevonden, even buiten eerstgenoemde stad aangehouden door een paar dienaren van het Zwolsche gerecht. Toen één der Joden dit bemerkte, liet hij van schrik zijn pijp uitgaan. De schipper vroeg hem daarop „hoe is 't smousje, krijg je de koors”. Een zilveren theeketel, die door den rechter na den diefstal vermist was, werd op het schip gevonden.⁴⁾ De namen der gevangengenomenen waren Philip Abraham en Isaac Jacobs alias Nathan Hes. Het proces tegen deze menschen, dat in November 1722 een aanvang nam, verspreidde aanvankelijk weinig licht over de misdaad en de misdadigers, hoewel verschillende getuigen werden gehoord. Eenigen tijd later werden nog een zekere Hartog Levi en Isaac Abrahams gevangen genomen.⁵⁾ Dezen brachten, evenmin als de pijniging van een der beklaagden, het onderzoek belangrijk verder.⁶⁾ Dientengevolge

¹⁾ H. Graetz : op. cit. X, p. 301—303. ²⁾ G. Litbe : op. cit. p. 102 v., G. Steinhäusen : Geschichte der deutschen Kultur. 2te Aufl. (Leipzig u. Wien 1913) p. 451—452. ³⁾ R. A. Zwolle. Informatien, Brieven enz. rakende o.a. den diefstal den 29en October 1722 enz. 1722, 1723. No. 69 h, No. 1. ⁴⁾ Aldaar. 19 November 1722. ⁵⁾ Isaac Abrahams worden slechts een paar verhooren afgenomen o.a. op 29 November 1722. Later wordt hij niet meer genoemd. ⁶⁾ Aldaar. 5 De-

schreef Rouse, de secretaris van Zwolle, tegen het voorjaar van 1723 een brief aan „Harman Classen, scherpregter, van de Edel Hoove van Hollandt ende West Vrieslandt, En chirurgien ende Scherpregter van het hertogdom Cleve” met verzoek een geschikt persoon naar Zwolle te zenden om de gevangenen aldaar te pijnigen. Deze antwoordde hierop, dat hij na 17 April zelf te Zwolle kon komen en daar de „tortuur selfs bij woonen en ik twijffele niet of sal de Heeren in allen deele voldoening geven en bijzonder in dit tortureeren. want de Joden een wonder hart volk is, en daarom om¹⁾ een heel ander manier moeten werden gehandelt; dog ik sal het daar wel uijt krijgen.” Dan zou hij ook met de heeren „alles verder spreken om een bequaam persoon te besorgen.”²⁾

Inderdaad kwam Classen in het voorjaar van 1723 te Zwolle. Hartog Levi alias Hertsvegter — dezen laatsten naam droeg hij volgens de verklaring van een der getuigen, omdat zijn vader een beroemd schermmeester was³⁾ — toonde zich uit angst voor de pijniging meer mededeelzaam. Hij vertelde zijnen rechters, dat hij tot eene misdadigersbende behoorde en dat Isaac Jacobs alias Nathan Hes de ontwerper van het plan van de inbraak te Kedingen was. Als medeplichtigen noemde hij acht Joden. ⁴⁾ Hardnekkiger bleek Isaac Jacobs alias Nathan Hes. Hoewel hij geconfronteerd werd met den eerstgenoemden en Philip Abraham, ontkende hij, iets te weten van de misdaad. Daarop werd hij 3 uren lang door Classen gepijnigd. Hij liet niet los, maar den volgenden morgen overleed hij aan de gevolgen van de marteling.⁵⁾

Philip Abraham werd tengevolge van de bekentenis van Hartog Levi nu ook mededeelzamer. Hij bekende, dat 14 Joden „het exploit” bij den rechter hebben uitgevoerd⁶⁾ en dat hij „Hartog Levi heeft zoeken te verschoonen”, omdat „haar gelove mede brengt, dat sij door het behouden van het leven van een jood de saligheid konden verdienen” en dat „hij geveinst heeft de Christelijke religie te willen aannemen, om de gedreigde torture te ontgaan, en daardoor niet genoodzaakt te worden Hartog Levi te beklappen, vermits hij sig niet in staat bevind de torture weerstaan.” Evenwel „gedenkt” hij „een jood te sterven.”⁷⁾ In een later verhoor deelde hij nog een en ander mede omtrent misdadigers.⁸⁾

Een volledig inzicht in de werkwijze dezer bende kreeg het gerecht evenwel van een anderen kant. Te Doesburg werden gevangen genomen Abraham Salomon Heimans en Benjamin Moses, die het gerecht op de volgende wijze in handen vielen. Bij eerst-

cember 1722. ¹⁾ Schrijffout. ²⁾ Aldaar. Missive van 17 Maart 1723. Later beweerde Philip Abraham „dat schoon andere Jooden hier gevangen mogten worden gebracht, sij dog niets souden bekennen, en dat sij soo hardnekkig zijn en stijf, dat sij alles konden lijdén.” Aldaar. 10 April 1723. ³⁾ Aldaar. 17 Maart 1723. ⁴⁾ Aldaar. 7 April 1723. — Classen heeft blijkbaar vroeger dan hij in zijn brief meldde, te Zwolle „getortureerd”. ⁵⁾ Aldaar. 9 April 1723. ⁶⁾ Aldaar. 7 April 1723. ⁷⁾ Aldaar. 10 April 1723. ⁸⁾ Aldaar. 1 Juni 1723.

genoemde, die te Doesburg met zijn gezin woonde, kwam op bezoek „Moses Dikkop uit Calcar”, de „Captain van de Gauwdieven”. Hij liet Heimans een plechtigen eed afleggen, waarbij deze beloofde, datgene, wat Moses hem zou mededeelen, geheim te houden. Toen hij wist, dat hij Heimans kon vertrouwen, vertelde hij hem, dat hij tot een groote bende behoorde, die reeds vele diefstallen gepleegd had. Eenigen tijd later keerde hij terug en gaf den armen man eene som gelds, op voorwaarde dat hij hem zou mededeelen, indien zich ergens eene gelegenheid tot diefstal voordeed. Kortens daarna kwam Heimans te Steenderen bij een „huijsman Christiaan Hendrix op Ysendoorn” om tabak te verkoopen. Deze wantrouwde om de een of andere reden den Jood. Hij klaagde tegen Heimans over den slechten tijd en vertelde tevens, dat de dominee aldaar veel geld had. Ook nam de boer den schijn aan, alsof hij zich van des dominees geld wilde toeëigenen. Heimans toonde onmiddellijk groote belangstelling en vertelde Hendrix van de hem opgedragen taak. Nu drong deze er op aan, dat Heimans een brief zou laten brengen aan Moses te Calcar om hem te verzoeken zelf over te komen, aangezien het geld spoedig uit des dominees huis naar elders zou worden gebracht. Heimans volgde zijn raad. Hij schreef aan Moses een brief en zond Sander uit 's Heerenberg hiermede naar Calcar. Deze stuurde toen „omdat de hoofden over al selfs niet nae toe willen” Benjamin Moses als zijn afgevaardigde naar Doesburg. Toen deze aldaar gearriveerd was, hielden hij en Heimans een samenkomst ten huize van Christiaan Hendrix, om de uitvoering van den diefstal nader te bespreken. Tijdens dit onderhoud had de boer, die hen ook de ligging van het huis van den dominee liet zien, met medeweten van den rechter en den predikant een paar menschen in het hooi verborgen.¹⁾ Het gerecht kon hierna gemakkelijk de hand op beiden leggen. Aanvankelijk deelde Benjamin weinig mee. Zijn opzending naar Zwolle en confrontatie met de gevangenen aldaar leidde evenmin tot een resultaat. Toen werd hij te Doesburg gepijnigd. Deze marteling doorstond hij 's morgens van 9 tot half 12. 's Middags deelde hij echter uit angst voor een nieuw experiment mede, dat hij een „dienaer” was van de „Captain van de Gauwdieven” Moses Dikkop te Calcar. Hij was door dezen naar Doesburg gezonden „omdat de hoofden over al selfs niet nae toe willen.” Omtrent de bende deelde hij mede „Dat Selich de Generael daer van is, en een witagtig kleet draegt en heeft het aensigt vol somer vlekken of sproeten, en dat die de gantsche welt tot dieverie vervuurt, dat dien Selich wel 10 parten van het gestolene krijgt en de andere maer een part, dat denselven soo veel gout heeft als hij dragen kan, en als de Heeren, die, krijgen kunnen dat dan de gantsche welt gauw van de gaudieven sal gesuijvert worden, dat hij alle luijden jonk of oud, rijk of arm daer toe vervuert, en hem ook vervuert heeft.”²⁾ Deze Benjamin Moses was ook

¹⁾ Aldaar. Confessie te Doesburg voor Burgemeestern, Schepenen en Raden 14 Juni 1723. — Missive van Doesburg 19 Mei 1723. ²⁾ Aldaar. loc. cit. —

medeplichtig bij de inbraak te Kedingen. Hij beweerde echter evenals de gevangenen te Zwolle, dat hij op schildwacht had gestaan en dat hij dientengevolge slechts een gering aandeel in den buit had gehad. Verder deelde hij mede, dat de misdadigersbende ook te Elten, Goor, Loenen en Worth-Rheden diefstallen had gepleegd.¹⁾ Behalve Abraham Salomon Heimans werden de gevangenen te Doesburg en die te Zwolle ter dood gebracht.²⁾ Heimans werd gegeeseld en gebrandmerkt en moest de terechtstelling van den medebeklaagde bijwonen. Bovendien werd hij veroordeeld tot 12 jaar tuchthuisstraf en na afloop hiervan werd hij uit de provincie verbannen. Zijne vrouw en kinderen werden onmiddellijk uit de provincie gezet. Tengevolge van deze ontdekkingen werd te Arnhem door het „Hoff Provinciaal van Gelderland” een gedrukte „lijste van Gaudieven” gepubliceerd, die 14 Joodsche misdadigers noemde. Zij bevatte allereerst eene beschrijving van „Selig, Generaal van de Gauwdieven”, gedeeltelijk luidend: „midelmatig van postuer hebbende zwart bruyn hayr een weinig gekrult dragende teekenen van de torture aan de armen, bij hem doorgestaan, hebbende dikke kuitjen onder plat, apparent van de schroeven”. Als nummer 5 werd genoemd „Koppel Francke, bijgenaamt den Plakop, oud omtrent 25 of 26 jaaren. Geboortig uit Frankenland dragende een kleine paruyk met een zwart lint daar in, zijnde gansch kaal, zonder hayr of baard ja zelfs zonder wynbraauwen, heeft een buggel op de neus, is redelijk groot van postuer, zijnde een lijf-kameraat van David Koppe en komt zomtijds met hem bij Kleyn Simontje. Den gevangen tot Zwoll noemt hem ook Philip Abraham Coussel. Is met Selig gelogierd geweest doe de diefstal aan 't Huys van van Loo aan 't Huys van een Joode wonende omtrent het groote heeren huys aan de weg bij de groote Plantagie tusschen Arnhem en Doesborgh.”³⁾ Nadien zijn, voor zoover mij gebleken is, de gerechten in Overijsel niet weer in aanraking gekomen met dergelijke onsociale elementen van Joodschen stam. In dit verband zal ik nog mededeelen al wat ik vond van Joden, die tengevolge van wangedrag in aanraking kwamen met de Justitie in Overijsel.

De Zwolsche rechtbank maakte voor het eerst in 1701 kennis met dergelijke boosdoeners. Op dit tijdstip woonden er slechts weinige Joden in het gewest Overijsel. Te Zwolle zat toen gevangen Philip Moses Cerckel. Hij werd beschuldigd van den diefstal, die te Wijhe gepleegd was en waarbij geld en sieraden waren gestolen. Tegen hem en een zekeren Davidt Levi was in 1697 reeds te Lingen, dat een bezitting der Oranjes en bijna een Nederlandsche stad was, een proces gevoerd. Laatstgenoemde was toen, wegens een door hem te Breda uitgevoerden diefstal ter dood gebracht. Cerckel was evenwel ontvlucht met achterlating van een

Zie ook G. Liebe: op. cit. p. 106. ¹⁾ Confessie te Doesburg 12 juni 1723. ²⁾ Van één der gevangenen wordt dit niet uitdrukkelijk medegedeeld. ³⁾ Aldaar, Inform. Brieven enz. rakende o.a. den diefstal. 69 h. Lyste van Gaudieven.

aandoenlijken brief voor zijne rechters. De afloop van dit proces is niet hewaard gebleven.¹⁾

In hetzelfde jaar werden Levi Salomon en Abram Lazarus, onder beschuldiging van een diefstal van linnen te Bielefeld, in Zwolle gevangen genomen. Zij ontvluchtten echter uit die gevangenis. Te Rheine werden zij weer gesnapt en de heeren bekenden toen, dat de een zich aan een koord had neergelaten uit het raam van de bovenverdieping, waar hij gevangen zat, daarna had hij zijn kamerad uit een vertrek van de benedenverdieping bevrijd.²⁾

Ten huize van een dominee, die kort geleden uit Indië was teruggekeerd en zich te Zwolle had gevestigd, kochten in 1750, twee Joden voor f 3000 parels. Zij verzochten den geestelijke deze voor hen te bewaren in eene doos, die zij bij zich hadden en die zij over 8 dagen wilden komen halen. De dominee had geen bezwaar tegen de inwilliging van dit verzoek en de kostbaarheden werden in de doos gelegd, die daarna verzegeld werd. Kortom nadat de koopers het huis hadden verlaten, riep de dominee, die inmiddels ongerust was geworden zijne bureu en vertelde hen het gebeurde. Op hun aanraden opende hij de doos en vond slechts een stukje ijzer in een lapje gewikkeld. Onmiddellijk gaf de bestolene kennis van dezen diefstal aan den Zwolschen magistraat. Deze slaagde er in de dieven door zijne dienaren te doen achterhalen. Aanvankelijk ontkennden zij, maar zij bleken toch schuldig.³⁾

In 1773 werden 5 joden, waaronder een zekere Hertog Levi, door den Drost van Twente graaf van Heiden Hompesch gevangen genomen. Deze had uit Amsterdam vernomen, dat de gevangenen behoorden „tot een zwaare bende gaudieven” en medeplichtig waren aan „geweldige huysbraken, bindingen” enz. Ridderschap en Steden hadden hen opgesloten in het Provinciale Tuchthuis. Door den Drost werd Hertog Levi, op advies van twee advokaten, ter dood veroordeeld. Heiden Hompesch verzocht nu aan Ridderschap en Steden „om ten eersten requisitie van de ondergeteekende of van zijn Fiscaal de voorn. gedetineerde Jooden aan hem uyt het tugthuys uyt te reyen ende te laten volgen, om vervolgens na Oldenzaal in de Drostens Hofte en gevangenis te worden getransporteerd, ten eynde aldaar geëxamineerd en het bereeds tegen de Joodse Hertog Levi gevelde vonnis en die vorders teegen de vier andere, na voorafgaande inquisitoriale crimineele procedures, te vellen vonnissen na behooren ten dienste en stuuere der justitie en ten afschrik van andere ter executie gesteld kunnen worden.” Ridderschap en Steden besloten het verzoek van den Heer Drost toe te staan „zo dan nog, dat evenswel uyt hoofde van de reeds gevelde sententie teegen den voorgeschreeven Joodse Hertog Levi

¹⁾ Crimineele acta prothocolaria etc. tegen de van diefstal beschuldigde joden Davidt Levi en Philip Moses Cerckel. 1701. 96 h. ²⁾ Informatiën door het gericht van Rheine en door den Magistraat van Zwolle ingewonnen over een door een paar joden te Bielefeld begane diefstal. 1701. 69 h. ³⁾ Nederlandsche Jaarboeken. Deel II, 2 p. 419.

denzelveu niet ter dood zal mogen doen brengen in het Provinciale Tugthuys alhier, tenzij mogte worden overtuygd van andere misdaden te hebben begaan buyten die over welke reets gesenten-tieerd is, welke met de dood behooren te worden gestraft".¹⁾

Zes jaar later werd op vonnis van den „Landdrost van Twenthe" een zekere Zacharias Gabriël gevangen gezet. Hij bleef 20 jaar in verzekerde bewaring. Toen verzocht het bestuur der Joodsche gemeente te Zwolle zijne invrijheidsstelling. Het is mij niet gebleken of dit verzoek tot een gunstig resultaat voor den gevangene leidde.²⁾

Onder de Joden, die in het „Provinciale Tugthuys" werden op-gesloten, bevond zich in 1766 Salomon Jacobs, die zich niet behoor-lijk gedroeg en op verzoek en op kosten zijner familie aldaar werd opgeborgen.³⁾ In 1770 vertoefde aldaar Manna David Manasse uit Enter, die niet in staat was zijn brood te verdienen, omdat hij aan vallende ziekte leed. Op 6 April 1772 werd hij op verzoek van zijn vader ontslagen. Het moet een open vraag blijven, of de wensch van de familie, dat de kosten van zijn onderhoud door de Provincie zouden worden gedragen, vervuld is.⁴⁾

De Joden, die in het Provinciale Tugthuis werden gedetineerd en „bij hunne Religie" wenschten te „verblijven", werden „op Sabbath en feestdagen overeenkomstig hare Religie verzorgd". In 1774 werden de kosten hiervan nog door de Joodsche gemeente te Zwolle gedragen.⁵⁾

Maatregelen tegen de misdadigers.

In 1739 werd door Ridderschap en Steden van Overijsel eene publicatie uitgevaardigd, die eene navolging was van degene, welke in Gelderland in 1726, hoogstwaarschijnlijk ten gevolge van de bovenvermelde ontdekkingen werd uitgevaardigd.⁶⁾ Het begin luidde: „also de ervarentheid leert, dat menigvuldige dieverijen, huisbraken en geweldenaarijen gewapenderhand door hesprake ge-atroupeert en te saemgerot volk onder gruwelijke bedreijginge,

¹⁾ M. de Jong Hzn.: op. cit. p. 490; Res. R. en St. 23, 24 Maart 1773; Res. R. en St. 9, 10 April 1773; Res. R. en St. 23, 26 October 1773. — Dr. M. de Jong Hzn. concludeert uit de houding, die Heiden Hompesch in deze aangelegenheid aannam, dat hij een jodenhater was. Ik meen, dat uit zijn gedrag slechts kon geconcludeerd worden, dat hij misdadigers zoo streng mogelijk wilde vervolgen. Zou hij, indien deze lieden Christenen geweest waren, niet evenzoo hebben gehandeld? Zie over de houding van dezen drost ten opzichte van de Joden p. 18 v. ²⁾ Departementaal Bestuur van den Ouden IJssel. 9 Augustus 1799.

³⁾ Res. R. en St. 21 Maart 1766. ⁴⁾ Res. R. en St. 17, 18 December 1771. Res. R. en St. 11 Maart 1772 en 6 April 1772. ⁵⁾ Res. Sch. en R. 14 April 1774. In dat jaar verzocht de Joodsche gemeente aan het Zwolsche Stadsbestuur, dat H. Ed. Mog. zouden zorg dragen, dat de kosten hiervan door de Provincie of door de Gerechten, waardoor de Joden gedetineerd werden, zouden worden betaald. Zij verzochten ook schadeloosstelling van de nu verschuldigde som van f 23. Deze verzoeken werden evenwel geweigerd. ⁶⁾ In Gelderland waren dergelijke plakaten waarschijnlijk reeds vroeger afgekondigd. Joh. Schrassert: Codex Gelro-Zutphanicus. Ed. Brinkink (Harderwijk 1740).

knevelarijen en onmenselijke mijschandelingen van de goede opgesetenen ten platten lande, in 't bijzonder mede worden gepleegt door Jooden off smoussen, die van verscheiden oorden en selfs van ongelooflijke verre distantien komen, sommige in geselschap andere d'e'en voor en d'andre na, op tijd en plaatse die sij malkanderen weeten te stellen, om haar onlijdelijk geweld uyt te voeren". Hierop volgde het op bl. 20 medegedeelde verbod van vestiging voor Joden op het platteland, waarvan de reden was „dat vele van die soort op het platte land wonende met anderen colluderen en deselve tegens genot van beloning, off van sekere portie van de buyt, indien sij al selfs niet medegaan aanwijzinge doen van de gelegenheid en gesteltheit van de huysen en menschen die sy dagelyks frequenteren".¹⁾ In 1765 werd deze publicatie herhaald. De aanleiding hiertoe was, dat volgens geruchten uit het Duitsche rijk „den Ryn afwaards tot in het stift Paderborn" naderde „een bende gaauwdieven bestaande uyt vierhondert Jooden en tweehondert Christenen". Ridderschap en Steden waren bevreesd, dat deze in Munster zouden komen en vandaar ook Overijsel onveilig zouden maken. Hoogstwaarschijnlijk is deze echter niet aldaar gearriveerd.²⁾

Beperkingen voor de Joodsche zwervers en kooplui:

a. tengevolge van het optreden van misdadigers.

Ook de Joodsche zwervers en kooplui, die door het land trokken, waren in hunne bewegingen belemmerd. In 1724 werd aldaar een verscherping van het plakkaat van 1691 uitgevaardigd, dat diende ter beveiliging van het platteland tegen bedelarij. Hier werden voor het eerst Joden naast heidens, vagebonden, schojers, enz. genoemd.³⁾ De publicatie van 1739 trof ook „alle vreemde passerende gaande en trekkende, off omlopende Jooden off smoussen 't sy pakdragers, kramers, handelaars in oude klederen, off diergelijke, die binnen dese Provintie met de woon niet zijn geseten" in hunne vrijheid van beweging. Immers zij zouden gehouden zijn „te blijven op de gemene off Heeren wegen, sonder daar van te mogen ophouden off vernagten, op wat praetext of voorwendsel het ook soude mogen wesen". Zij moesten zich te dien einde „begeven in de beslootene steden". Overtreding van dit voorschrift voor de eerste maal zou worden gestraft „met een publycque geesseling en bannissement uyt dese provintie", voor de tweede maal met „swaardere arbitraire straffen aan den lieve". Ten opzichte van „vreemde geschikte, oft welgestelde kooplyuden van de Joodsche natie, die reysende dese Provintie" moesten „passeren", bevatte de publi-

¹⁾ Res. R. en St. 22 April 1739. ²⁾ Res. R. en St. 31 Juli 1756. — Het aantal der misdadigers is hoogstwaarschijnlijk overdreven. ³⁾ Nadere Reglementen 144 p. 70.

catie de bepaling, dat deze „na gelegenheid van tijd en saken op het platte land mogen vernagten”.¹⁾

Indien de rondtrekkende Joden van de eerstgenoemde soort evenwel „enige overlast off geweld” mochten hebben bedreven, dan zouden zij, „die daar aan schuldig bevonden” werden, „ten minsten met een publycque geesseling en brandmerk en bannissement buyten de Provincie off anders na exigentie van saken met de dood worden gestraft”. Zij, die een wapen bij zich droegen of die aangetroffen werden in een troep van 6 of meer personen, werden met den dood gestraft. Ook werd „alle herbergiers en samentelyke huisluiden” ten strengste verboden, „alle sodane jooden off smoussen te herbergen, off in haere huysen, schuiren, stallen, hooybergen off schaapschotten te laten vernagten.” Indien zij niet tijdens hun verblijf aldaar, of onmiddellijk na hun vertrek den „schout of rigter” hadden kennis gegeven, dat dezen aldaar waren of geweest zijn, dan zouden zij als medeplichtigen worden beschouwd en diengevolge aan „den lieve werden gestraft”.²⁾ In 1765 werd ook dit gedeelte van de publicatie herhaald. De bepaling, dat deze menschen door armenjagers zouden kunnen worden aangebracht, werd toen hieraan toegevoegd.³⁾

b. tengevolge van andere oorzaken.

Niet slechts maatregelen, die genomen werden om het optreden van misdadigers te beletten, maar ook andere oorzaken hadden tengevolge, dat Joodsche zwervers in hun vrijheid van beweging werden beperkt. Het stadsbestuur te Kampen had in 1773 „met ongenoegen” vernomen „hoe dagelijks meer en meer schamele lieden, vreemde Joden, bedelaars, landloopers en diergelik schuim van volk, zig, zonder eenige negotie by sig te hebben, binnen dese stad ophouden, en de goede burgery en ingesetenen geduurig met insolent bedelen ontrusten, en niet sonder redenen voor haare securiteyt doen bevreest zyn.” Zij worden in de gelegenheid gesteld om „zig dikwils verscheidene dagen” aldaar op te houden door „Christelijke of Joodsche herbergiers, logement en zogenaamde doelen- en slaapstedehouders”. Dezen laatsten wordt door het stadsbestuur verboden voortaan dergelijke menschen te logeeren. „De Stads Executeurs” moesten genoemde lieden „bij de eerste ontmoeting uyt de stad brengen”. Indien echter „andere lieden bij hun mogten komen logeeren, ten einde hier eenige kunst ofte negotie te exerceeren, dan moesten zij van hun naam en negotie schriftelijk kennis geven aan den „tijdelijken Heer Praesident Burgermeester”.⁴⁾ Toen in 1770 de pest heerschte in Podoliën en Volhyniën en reeds doorgedrongen was tot Warschau, werden

¹⁾ Uit den zinsbouw blijkt niet duidelijk of deze menschen ook van een pas moesten zijn voorzien. ²⁾ Res. R. en St. 22 April 1739. ³⁾ Res. R. en St. 31 Juli 1765. ⁴⁾ G. A. Kampen. Digestum Novus. 23 juni 1773.

door Ridderschap en Steden maatregelen genomen tot beveiliging van de gezondheid, in aansluiting met het „Placcaat hij de Hoog Mogende Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden" uitgevaardigd. „Landloopers, beedelaars en bedelende of met oude kleederen, voddën, lompen en diergelijke omloopende Joden", die van de in het plakkaat genoemde verdachte plaatsen kwamen, moesten worden aangehouden, en hunne goederen werden verbrand. Bovendien werden zij gelast zich onmiddellijk buiten de provincie te begeven. De herbergiers moesten aan den officier of het gerecht onmiddellijk kennis geven van hun komst. Dan werden de zwervers onmiddellijk namens dezen uit het land gezet, nadat eene beschrijving van hun postuur en uiterlijke kenteekenen gemaakt was.¹⁾

Mijne beschouwingen over het in dit hoofdstuk behandelde deel van Overijsel, die betrekking hebben op bijna de gehele 18de eeuw, zijn hiermede geëindigd. Zij hebben getracht een inzicht te geven in de rol, die de nederige Joodsche kooplui aldaar hebben gespeeld en in de bejegening, die zij van de Overijselaars ondervonden. Hoewel in deze wederzijdsche verhouding de schaduwzijden niet hebben ontbroken, kan men toch beweren, dat de geschiedenis der alhier gevestigde Joden een gunstig licht werpt op het verdraagzame karakter der Overijselsche bevolking.

IV. De Zwolsche Joden tot 1795.

A. Verhoudingen tusschen de Joden en Christenbevolking.

Bij de bespreking van de voorwaarden, waaronder de Joden in de provincie Overijsel leefden, is gebleken hoe gunstig deze zijn, in vergelijking met die van andere landen. De hoofdstad Zwolle maakte te dien opzichte zeker geene uitzondering. Hoewel de Magistraat dezer stad, evenals die van andere steden in de Republiek, het recht had, den Joden beperkingen op te leggen²⁾, werd hiervan een gering gebruik gemaakt. Wij vinden te Zwolle geen ghetto, zooals in de steden van het buitenland³⁾, evenmin behoeven de Joden voor de rechten — b.v. vestiging, marktbezoek, begraven, huwelijken sluiten⁴⁾ — die zij verkrijgen, meer te betalen dan anderen. Hun werd door de bedreiging, dat zij de stad moesten verlaten, geen geld afgeperst. Zij kunnen hun godsdienst ongestoord uitoefenen. De regenten dezer stad gaven in hunne houding tegenover de Joden blijk van eene groote verdraagzaamheid. Deze eigenschap der regenten kan men „voor een deel uit handelsbelang, voor een deel uit onverschilligheid, voor een ander

¹⁾ Res. R. en St. 25 Maart 1773. ²⁾ Zie vroeger p. 8 en 17. ³⁾ Vooral Italië en Duitschland. ⁴⁾ Dit was in Duitschland bijna overal het geval. Zie bvb. A. Rexhausen, Die rechtliche und wirtschaftliche Lage der Juden im Hochstift Hildesheim. (Hildesheim 1914) p. 79 en 82 v.

deel uit ernstige overtuiging" verklaren.¹⁾ Met het opnoemen dezer motieven zijn echter de groote rechten, die de regenten te Zwolle den Joden verleenden en de onvermoeidheid, waarmee zij het behoud dezer rechten tegenover de neringdoenden verdedigden, niet voldoende verklaard. Gedeeltelijk laat zich hunne houding mede verklaren door het feit, dat de vrees voor Joodsche concurrentie op de regenten geen invloed had. Indien dit echter de eenige aanleiding tot hun gedrag ware geweest, dan had de regeering, de te Zwolle gevestigde Joden toch nog wel laten betalen voor de aan hen verleende rechten.²⁾ Gedurende de geheele 18de eeuw gebeurde niets van dien aard. Blijkbaar hebben de regenten, die toch niet van het aardsche slijk afkeerig waren, eene zekere sympathie gehad voor de Joden. De Joodsche karaktereigenschappen en de Joodsche godsdienst hebben den Zwolschen regent minder tot haat geprikkeld, dan de machthebbers in andere steden van de Republiek. Van hunne welwillendheid en de voor dien tijd groote vrijheden, die zij den Joden verleenden, levert het hiervolgende relaas van de lotgevallen der Joodsche gemeenschap het bewijs.

Vooraf wil ik door een enkel voorbeeld aantoonen, dat het stadsbestuur ook ten opzichte van den machtelozen enkeling rechtvaardigheid betrachtte. In 1768 diende Noach Levy, die onder verdenking van bigamie gedurende twaalf dagen te Zwolle „gedetineerd" geweest was, een request in bij het stadsbestuur. Hij deelde mee, dat hij door die gevangenschap „in zijn crediet buiten de stad bij provisie seer is benadeelt en vermindert, dat hij op zijn eigen kosten heeft geseten, en buiten dien grote onkosten heeft aangewend, om zijn onschuld te toonen". Derhalve verzocht hij schadeloosstelling. Schepenen en Raden gaven nu Levy eene verklaring, waarin zij mededeelden, dat hij gedurende zijn zevenjarig verblijf te Zwolle „sig allesints so heeft gedragen als een goed en getrouw ingesetene toestaat te doen". Verder kreeg hij vier ducats (f 13.20) schadeloosstelling.³⁾

Niettegenstaande het feit, dat de Joden te Zwolle goed behandeld werden, zijn zij daar aan beperkingen onderworpen. Het meerendeel der gilden sloot hen uit. Toen Gerrit van der Veer aan een Jood een huisje op de Nijstad verhuurd had, werd hem dit verboden. Het stadsbestuur bepaalde, „dat geen Jode, hij sij, wie hij sij op een deser stadsvoorstedes sal vermogen te wonen".⁴⁾ De reden van dit verbod wordt niet nader aangeduid. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat de Joden niet toegelaten werden tot het bekleeden van ambten of het bezoeken van scholen. Ten bewijze, hoe men in 1785, dus in den tijd, dat het patriottisme

¹⁾ L. Knappert: De verdraagzaamheid in de Republiek der Vereenigde Nederlanden in *De Tijdspiegel* 1907, Deel 3, p. 254. ²⁾ In Nijmegen moesten de Joodsche slagers voor de banken in het Vleeschhuis meer betalen dan de Christenslagers. Zie J. S. da Silva Rosa: op. cit. p. 13. ³⁾ G. A. Zwolle. Res. Sch. en Raden, 16 Juli 1768. ⁴⁾ Res. Sch. en R. 24 April 1765. De Joden woonden in de verschillende straten der stad: de Voorstraat, de Dieserstraat, de Waterstraat enz. In Utrecht mochten de Joden ook niet in de voorsteden wonen.

hoogtij begint te vieren ¹⁾), met betrekking tot het eerstgenoemde dacht, citeer ik eene uiting van het Nicolai- of Kramersgilde, waarin al sedert 1721 Joden opgenomen waren. De weigering, om de Katholieken als Procuratoren toe te laten, motiveerde dit gilde als volgt: „dat de Joden dan ook meenen zouden, dat zij keurbaar waren tot Procuratoren der Gilden, dewijl de Stadswetten daaromtrent niets uitdrukkelijk bepalen, daarom bij deeze gelegenheid dezelve voor altoos onkeurbaar behoorde te worden verklaard, alzoo het de Christenen zeer aanstotelijk zoude zijn, met de Jooden in zodanige naauwe conversatie te komen, om aan dezelve eenig bestuur harer zaken te zien opgedragen en aanvertrouwen”. ²⁾ Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat een in 1787 ontworpen concept-reglement, de verkiezing der Gezworen Gemeente ³⁾ door de burgers regelen, Joden, bedeeden en hen, die niet schrijven konden, uitsloot. ⁴⁾

§ 1. *Samenstelling der Joodsche bevolking.*

Vestiging en wettelijke bepalingen daarop.

In de eerste decennia der 18de eeuw vestigden zich weinige Joden te Zwolle. De bronnen uit dien tijd melden slechts tweemaal iets omtrent Joodsche bewoners van Zwolle. In 1702 procedeerde Jozef Peixotto, een lid van eene bekende Portugeesche familie, in Londen en Amsterdam gevestigd, met een zekeren Heiman Kersser. ¹⁾ Het is mogelijk, dat Peixotto voor een korten tijd te Zwolle gewoond heeft, maar er wordt verder niets over hem meegedeeld. Acht jaren later kreeg Rutger Bierman verlof van het stadsbestuur aan Mozes David Gent, die zich als ingezetene mocht vestigen, eene kamer te verhuren. ²⁾ Tot ± 1720 bleef het aantal Joodsche bewoners zeer gering, dan komt er verandering. Men was toen te Zwolle bevangen door de algemeen hier te lande heerscherde speculatiewoede. Op voorstel van den Graaf van Rechteren werd door het stadsbestuur op 2 Augustus 1720 besloten tot oprichting van eene „commerce, expeditie etc. compagnie” ³⁾ te Zwolle. Het project van deze maatschappij, die evenals zoovele andere spoedig weer werd opgeheven, is verloren gegaan. Er kan dus niet nagegaan worden, of dit project evenals dat te Kampen den bezitters van dertig aandeelen, ook indien deze Joden waren, het groote burgerschap beloofde. Het staat echter vast, dat onder de aandeelhouders dezer maatschappij vele Joden waren. ⁴⁾ Sommi-

S. J. Fockema Andreae: op. cit. I p. 105. ¹⁾ Onder de patriotten hier te lande zijn ook in 1795 heftige antisemieten. Zie J. Hartog: De Joden in het eerste jaar der Bataafsche Vrijheid, in De Gids 1875 no. 1 p. 116 v. en H. Italie: De Sociëit Felix Libertate en wat zij voor de emancipatie der Joden heeft gedaan, in Oud-Holland, XVI, 1898, p. 61 v. ²⁾ Resolutiën omtrent het Nicolai-gilde of Kramersgilde 29 December 1784. — Procurator is bestuurslid. ³⁾ Zie over het bestuur der stad Zwolle p. 53 noot 9. ⁴⁾ W. A. Elberts: Historische Wandelingen in en om Zwolle (Zwolle 1910), p. 187. ⁵⁾ Boek van Recognitiën 8 Mei 1703. ⁶⁾ Res. Sch. en Raden 23 Juli 1710. ⁷⁾ Res. Sch. en R. 2 Augustus 1720. ⁸⁾ Ligger der personen aanbedeeld in de Commerce-compagnie. 10 Octo-

gen hadden dertig aandeelen (ieder aandeel had eene waarde van f 1000.—), het maximum aantal, dat men kon bezitten. Het meeren-deel van die Joodsche aandeelhouders waren Portugeesche Joden uit Amsterdam, o.a. Machado Sequeira, Rodrigues Pareira, Saportas. Ook Hoogduitsche Joden uit die stad hadden zich niet onbetuigd gelaten. Onder hen behoorden Jacob Marcus, Joël Salomon, Jacob Mordechai Cohen en anderen. Van de Nederlandsche Joden, buiten Amsterdam woonachtig, had alleen Simon Levi uit Doesburg voor 10 aandeelen ingeschreven. Volgens het zeggen van een advocaat in 1760 is de oprichting van deze compagnie de aanleiding geweest tot toelating van de Joden te Zwolle.¹⁾ Deze bewering is niet geheel juist, zooals uit het tevoren verhaalde blijkt. Het lijkt echter wel waarschijnlijk, dat door de oprichting der compagnie de houding van het stadsbestuur ten opzichte van de Joden toeschietelijker is geworden. Immers de oprichters der compagnie zijn, voordat zij hunne plannen uitvoerden, naar Amsterdam gegaan.²⁾ Daar speelden de Joden eene groote rol in den actiënhandel. Bovendien riepen in dien tijd „verschillende steden de hulp der Joden, als geschikte en ijverige financiers in“. „om haar in staat te stellen in het algemeen geluk te deelen“. ³⁾ De gevolgen van Zwolle's vermoede vriendelijkheid lieten niet lang op zich wachten. Op 14 Juli 1721 verkreeg Samuel Levi het kleine burgerschap. Hij moest evenals de Christenen 35 gulden betalen en den burgereed afleggen.⁴⁾ Voor dit laatste diende de eed, die Peixotto in 1703 voor het gerecht afgelegd had. Deze luidde: „Gij zweert bij den Almagtigen God, schepper des Hemels en Aarde, dat alle het geene U voorgelezen word, waar en waaragtig is, en zo gij uit geheel of ten deele iets valschelijks verklaard, zo mag u alle de plagen, die in de wet Mosis zijn en ook die van Sodom en Gomorra eeuwig plagen en alle die zijn naam ligtelijk off valschelijk

ber 1720. — Ten Gemeentearchieve van Zwolle bevinden zich twee opgaven van de namen der aandeelhouders dezer compagnie. Eén onder den titel: Register van personen die zich in de commercie, expeditie etc. compagnie hebben aangegeven. Dl. I. Vreemdelingen. Dit register geeft ook het adres van de aandeelhouders op, bvb. Jacob Machado de Sequeira, Rapenburgerstraat, Amsterdam, 30 aandeelen. Het noemt ook den naam „de Sousa Pinto“ uit den Haag. De eerst genoemde „Ligger“ lijkt mij de in het net geschreven lijst van aandeelhouders. Deze bevat voor een deel andere namen en getallen dan het „Register“, maar hovenal is het aantal aandeelhouders geringer. ¹⁾ R. A. Z. Joachim Ephraïm contra de Burgemeesters van Ootmarsum. 25 November 1760. ²⁾ Res. Sch. en Raden 10 September 1720. ³⁾ Zie hierover M. Wolff: De eerste vestiging der Joden te Amsterdam, in Blok's Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde. 4de Reeks. X (1910) p. 365 v. en S. Vissering: loc. cit. p. 665—666. — Naast Kampen zijn ook de Overijselsche steden Hasselt en Steenwijk in dien tijd vriendelijk voor de Joden. Zie p. 18. ⁴⁾ Burgerboek 14 Juli 1721. — Het kleine burgerschap gaf o.a. recht tot toelating in de gilden. Later kostte het fl. 35 en twee brandemmers of fl. 35 en twee ducatoons (fl. 6.60). Voor zoover ik heb kunnen nagaan, is het groote burgerschap, dat ook recht gaf op het gebruik der stadswelden en verkiesbaarheid voor de magistraat nooit door een Jood te Zwolle verworven. Het kostte fl. 140 en twee brandemmers. Zie W. A. Elberts: op. cit. p. 171.

zweeren, zoo waarlijk helpe u depositant of strafte u God Almagtig. Daerop zegt de depositant amen".¹⁾

In 1722 werden Simon Abraham en Joseph Hartog burgers.²⁾ Vóór 1730 hadden reeds zeven Joden het kleine burgerschap verkregen.³⁾ Ook in de daaropvolgende jaren werden nu en dan Joden als burgers toegelaten, in 1740 zelfs vier.⁴⁾ Ongeveer zestig Joden hebben vóór 1795 te Zwolle het burgerrecht gekocht. Een vader of moeder, indien zij weduwe was, konden ook het burgerrecht voor hunne zoons koopen, tegen betaling van een met den leeftijd varieerend bedrag (b.v. 8 jaar f 5, 16 jaar f 16, 31 jaar f 31).⁵⁾ Indien een Joodsch burger vertrok of stierf, mocht een ander zijne plaats innemen. Moses Joseph werd, bij vertrek van zijn schoonvader naar Hasselt, toegestaan de negotie van dezen te „exerceeren” en diens kleine burgerschap te verkrijgen.⁶⁾ Eveneens werd den man, die de weduwe van een Joodsch burger trouwde, het burgerschap verleend.⁷⁾ Behalve deze burgers woonden te Zwolle ook talrijke Joden, die door het stadsbestuur als „inwoners” waren toegelaten. In 1739 was door Schepenen en Raden bepaald, dat „henvorders gene van de Joodsche Godsdienst hen woonplaats van elders herwaarts zullen mogen transfereeren sig alhier neder te setten ofte coopmanschap te exercereen nogte ook tot het winnen van dezer Stads Burgerschap geadmitteerd worden” dan na verkregen toestemming van Schepenen en Raden.⁸⁾ Soms werd die toestemming tot vestiging verleend, nadat twee personen zich borg gesteld hadden, dat de vrouw en kinderen van den betrokkene „nooit tot laste van den armenstaat sullen komen”.⁹⁾ Soms werd die toelating geweigerd.¹⁰⁾ Dat was waarschijnlijk de reden, dat gedurende de geheele 18de eeuw zich Joden te Zwolle vestigden, zonder dat zij toestemming van het stadsbestuur gevraagd hadden.

Niet altijd werden die overtreders der stadswetten, die rechtens te alien tijde door het stadsbestuur uit de stad konden gezet worden, ontdekt en gestraft.

Den te Zwolle gevestigden Joden werd in 1727 tegelijk met de

¹⁾ Boek van Recognitiën, 8 Mei 1703. De in 1758 door een Jood te Oss afgelegde burgereed is langer. Zie S. v. d. Bergh Jr. in Centraalblad voor Israëlieten in Nederland van 19 October 1923. ²⁾ Burgerboek 12 Mey en 10 Augustus 1722. ³⁾ Burgerboek. Samuel Levi, Simon Abraham, Joseph Hartog, Joseph Hertz (10 September 1723), Levy Hertz (22 September 1723), Jacob Levy (3 Mei 1724), Samuel Marcus (9 April 1728). ⁴⁾ Isaacq Levi geboortig van Amsterdam, David Hartog geb. van Gulp, Joseph Eleasar van Amsterdam, Simon Nathan Magnus van Amsterdam. Burgerboek 16 Mei, 24 Juni, 8 September, 6 Mei 1740. ⁵⁾ In Amsterdam konden Joden slechts bij hooge uitzondering het poortersrecht koopen, dat echter niet op hunne kinderen overging. Volgens M. Wolff: loc. cit. p. 383 v. ⁶⁾ Res. Sch. en Raden 25 Aug. 1745. ⁷⁾ Aldaar. 18 Februari 1750. ⁸⁾ Aldaar. 9 Augustus 1739. ⁹⁾ Benjamin Elias Polak geadmitteerd mits de Joden Joseph Godschalk en Benjamin Marcus borg zijn „dat desselfs vrouw en kinderen nooit tot laste van den armenstaat alhier sullen komen”. Aldaar. 23 April 1768. ¹⁰⁾ „Isaacq Jacob verweigert hier te wonen”. Aldaar. 25 Maart 1762. Moses Marcus verboden hier te wonen.

Roomsch-Katholieken, Lutherschen en Mennonieten, door het stadsbestuur bevolen hunne kinderen binnen zes dagen na de geboorte, ter secretarie aan te geven.¹⁾ Eene bepaling, die na eenige maanden hernieuwd werd, omdat, zooals het stadsbestuur uit de geringe aangifte bleek, bovengenoemde gezindten haar overtreden hadden. Hun werd alsnog bevolen, het verzuim te herstellen en in het vervolg niet weer nalatig te zijn, anders moest iedere overtreder vijf goudguldens boete betalen.²⁾ In 1773 werd aan dit voorschrift toegevoegd, dat de Joden en Mennonieten hunne kinderen onmiddellijk na de geboorte moesten aangeven bij het bestuur hunner gemeente. Zij moesten dan een „memorie“ meebrengen, „waarop genoteerd staan de naam, die het kind dragen zal; alsmede die van vader en moeder en voor zo verre die niet binnen de stad mogten wonen, met designatie van derzelver woonplaats, benevens de dag, maand en jaar der geboorte en voorts door de vader of eene der nabestaande zo de vader er niet mogt zijn, met hunne handtekening onderschreven“. Het register van aangifte moest iederen eersten Dinsdag van de maand door den kosten ter secretarie bezorgd worden.³⁾

Bezorgdheid over toeneming van het aantal Joden.

Van 1753—1788 groeide het aantal Joodsche gezinnen te Zwolle van bij de veertig tot zestig;⁴⁾ dit is dus eene toeneming van minder dan één gezin per jaar. De Joodsche bevolking zou zich meer uitgebreid hebben, indien het stadsbestuur het toezicht op de aldaar zich vestigende Joden niet verscherpt had. Den H.H. keurmeesters⁵⁾ was bij een onderzoek in 1753 gebleken, dat vele van de te Zwolle woonachtige Joden de wet van 1739⁶⁾ overtreden hadden en zich „eigener auctoriteit“, dus zonder permissie van het stadsbestuur, hadden „terneergeset“. Uit economische overwegingen, die ik later zal bespreken⁷⁾, bepaalde het stadsbestuur, dat „henvorders met alle mogelijke menagement soude behoren te werden geprocedeert in het verlenen van permissie aan enige Joden van hier te mogen wonen niet alleen, maar vooral wel spaarsamenlijk in dezelve te admitteeren tot het winnen van het burgerregt“.⁸⁾ Toch dacht een deel der Zwollenaars, dat deze maatregelen geen voldoende waarborg waren tegen de uitbreiding der Joodsche bevolking. Immers, de Meente⁹⁾ deed in September 1755 aan Schepenen

¹⁾ Aldaar, 6 Januari 1727. ²⁾ Aldaar, 3 September 1727. ³⁾ Aldaar, 11 November 1773. Ten gemeentearchief te Zwolle bevindt zich dit „Register van de Israëlitische Gemeente van 1774—1794“. ⁴⁾ Res. Sch. en Raden 30 Juni 1753 en 3 Februari 1788. ⁵⁾ Bezoldigde ambtenaren van het stadsbestuur. ⁶⁾ Zie p. 52. ⁷⁾ Zie p. 66. ⁸⁾ Res. Sch. en Raden 30 Juni 1753. ⁹⁾ De regeering van Zwolle en de andere Overijsselsche steden berustte bij den Magistraat. In Zwolle waren dit acht Schepenen en acht Raden, die uitsluitend de rechterlijke en uitvoerende macht bezaten. „Voor de beslissing over zekere onderwerpen was overeenstemming tusschen Raad (d.i. hetzelfde als Schepenen en Raden) en Meente (Gezwoeren Gemeente) voorgeschreven.“ De Magistraat had voor een jaar zitting en werd gekozen door de Gezwoeren Gemeente. Van de 48 leden waaruit dit lichaam bestond, verrichtten slechts 20 door loting aangewezen „Keurnoten“ de

en Raden het voorstel, „dat bij een expres daar toe te nemene resolutie alle de vreemde joden geen borgeren zijnde, binnen een sekeren tijd mogen worden geordonneert de stad te ruimen, en in 't vervolg geene andere geadmitteert, ofte soodanig anders als met gemeen goedvinden bij nader overleg sal bevonden worden te behooren“. Ten gevolge van dit krasse voorstel, waarvan de aanleidende oorzaak niet wordt meegedeeld, vroeg het stadsbestuur, dat weinig voelde voor een dergelijk doortastend optreden tegen de Joden aan het bestuur der Joodsche Gemeente „eene exacte notitie van alle de hier thans wonende Joden“. Uit deze opgave bleek, dat „sedert den tijd van drie jaren, alhier sig geene Joden hebben ter neder gezet uitgezondert alleen, dat bij Resolutie van 23 September 1755 aan eene Jacob Nathans permissie is worden verleend, om alhier tot Mey 1756 te mogen wonen en langer niet“. Schepenen en Raden gaven nu, op advies van de H.H. keurmeesters aan „de Meente“ te kennen, dat „met alle attentie en rigueur en sonder daar omtrent eenigzints te laxeren ter executie behoorde getragt te worden de Resolutie van Schepenen en Raden van 30 Juni 1753“, waardoor, naar hunne meening „tegen het vermenigvuldigen der Joden alhier genoegzaam te zijn gesorgt en alle inconvenienten daar uit sullende kunnende provenieeren te zijn gepraevenieerd“. ¹⁾ Het handhaafde de vroegere bepaling. ²⁾ Een dag, nadat het stadsbestuur dit besluit had genomen, wordt Philip Levy aangezegd om binnen drie maal vier en twintig uren de stad te verlaten. Hij stuurde een request aan Schepenen en Raden. Hierin zeide hij, dat hij tien jaren te Zwolle gewoond had en zich niet bewust was, ooit iets onbehoorlijks te hebben gedaan. Hij verzocht eenigen tijd uitsstel. Het stadsbestuur antwoordde, dat geen „delict“ de reden was van dezen maatregel. De wetten der stad permitteerden niet, dat vreemde Joden, geen burgers zijnde, „alhier voortaan ter inwoning worden gepermitteerd“. ³⁾ Dit optreden van het stadsbestuur, dat in strijd was met de resolutie van den vorigen dag, diende hoogstwaarschijnlijk om de Gezworen Gemeente tevreden te stellen. Toch bleef de Meente ontevreden. Zij drong er bij Schepenen en Raden op aan, dat de Resolutie van 1739 (zie blz. 52) zoodanig veranderd werd, dat de vestiging der Joden en het verkrijgen van burgerrecht door dezen, zou geschieden met eenparige stemmen van Raad en Meente. Met dit voorstel, dat ongetwijfeld de Joodsche bevolking

Magistraatskeuze. De Magistraatsleden konden gekozen worden uit die van het vorige jaar, uit de Meente en uit keurbare burgers (Grootburgers). De Gezworen Gemeente, wier leden levenslang zitting hadden, voorzag door „coöptatie“ in de vervulling van opengevallen plaatsen. Sedert de invoering van de regeringsreglementen van 1675 en 1748 moest de Stadhouder de keuze der nieuwe gemeenslieden en elk jaar de Raadskeuze bekrachtigen. Schepenen en Raden waren dus meer afhankelijk van den Prins dan de levenslang zittende leden der Gezworen Gemeente. Immers deze kon elk jaar uit de keurbare personen andere Raadsleden benoemen, indien de gekozenen hem niet bevielen. De Gezworen Gemeente raakte onder invloed van de burgerij. Zie M. de Jong Hzn.: op. cit. p. 476 v. ¹⁾ Zie p. 67 noot 1. ²⁾ Res. Sch. en Raden 11 December 1755. ³⁾ Aldaar. 12 Dec. 1755.

meer in hare rechten en aantal zou beperkt hebben, had zij geen succes. De toestand bleef, zooals hij was.¹⁾ Eenige jaren later in 1764 werd zelfs door Raad en Meente bepaald, dat „de admisse van die van de Joodsche Natie tot het winnen der burgerschap, sal staan ter arbitragie van Schepenen en Raden; om daar omtrent na bevindinge ten meesten dienste van de stad te disponeeren”.²⁾ In 1776 bepaalde het stadsbestuur, dat een „van buiten inkomende jode of jodinne alhier geen negotie drijven of zig stabilieeren sal mogen zonder permissie van Schepenen en Raden”. Op overtreding stond eene boete van 5 goudguldens. „Zo dezen ter contrarie iemand sig hier settede”, dan moesten Parnassims³⁾ hiervan aan het stadsbestuur binnen drie weken schriftelijk kennis geven. Indien zij dit nalieten, dan moest ieder van hen 5 goudguldens boete betalen, tenzij hij zich „met eede konde suiveren daar van niets te hebben geweeten”.⁴⁾ Niettegenstaande deze bepalingen en enkele later te noemen maatregelen tot vering van ongewenschte elementen (zie blz. 56) hebben zich eenige vreemde Joden zonder permissie van inwoning van het stadsbestuur, te Zwolle neergezet. Dit bleek den keurmeesters bij een onderzoek in 1790. Twee dochters van een zekeren Heyman te Zwolle woonachtig, waren n.l., respectievelijk zeventien en zes jaar geleden, gehuwd met Joseph Keizer en Michiel Levy, vreemde Joden, die zich in de stad gevestigd hadden zonder permissie van het stadsbestuur. De Parnassims, ondervraagd, waarom zij hiervan geen kennis hadden gegeven aan het stadsbestuur, antwoordden, dat zij destijds geen Parnassims waren.⁵⁾ Zij meenden, dat dien menschen de inwoning was vergund. Op de vraag van het stadsbestuur of er nog meerdere Joden te Zwolle woonden zonder permissie, antwoordden de Parnassims, „dat hun geen huis zittende in dat geval zig bevindende, bekend waaren”. Bij Joseph Keizer in de Bitterstraat vertoefden echter „nu en dan voor één of twee dagen” Hartog Abraham en Joseph Brilleman, die daarna weer met hun koopwaar verder trokken. „Op diezelfde wijze” vertoefde bij „Israel Moses op het Eiland” Joseph Isaks, een vroegere knecht van Berend Marcus. Hij handelde nu voor eigen rekening. Bij den koopman Elias Levie in de Steenstraat logeert zoo nu en dan „eene Salomon”, die te Zwolle zijne goederen inkocht. Tenslotte noemden Parnassims nog twee vreemde Joden⁶⁾, „die op dezelfde wijze van tijd tot tijd” kwamen en gingen. Het stadsbestuur besloot nu, dat Joseph Keizer en Michiel Levy te Zwolle mochten blijven wonen, daar „dezelve reeds zo veel jaren alhier werkelijk de inwooning genooten hebben en volgens opgave der tegenwoordige Parnassims behoorlijk kunnen bestaan”.⁷⁾ De zes bovengenoemde, ongetrouwde kooplui, die

¹⁾ Aldaar. 18 Maart 1756. ²⁾ Extract uit de Titel Stadregtens van Burger en Burgerrecht. — 4 Maart 1764. Gearresteerd bij Raad en Meente den 15 December 1766 en 11 Maart 1767. ³⁾ Het bestuur der Joodsche Gemeente. ⁴⁾ Res. Sch. en Raden 18 November 1776. ⁵⁾ Parnassims hadden de bepaling van 1776 overtreden. ⁶⁾ Abraham Isak vertoefte bij Joseph Davids achter de Boerenkerk. ⁷⁾ Joseph Keizer verkreeg een maand later „de kleine burgerschap” voor zich-

dikwijls eenige dagen te Zwolle vertoefden en lid van de Joodsche Gemeente waren, beschouwde het stadsbestuur als vreemdelingen, opdat voorkomen werd, dat dezen, die „hier negotie dreven en goederen te koop veilden“, zich, na een eventueel huwelijk, zonder verdere formaliteiten te Zwolle zouden vestigen.¹⁾ Voor het vervolg werden de vorige resoluties gehandhaafd. Bovendien werd bepaald, „dat wanneer een jodinne van hier trouwt met een jood, die hier geene permissie van inwoning heeft, dan moet ze binnen drie weken na haar huwelijk met haar man vertrekken. Doet zij dit niet, dan moeten Parnassims hiervan het stadsbestuur schriftelijk kennis geven“. ²⁾ Op overtreding stond eene boete van 5 goudguldens voor ieder.

Verder moesten Parnassims er voor waken, dat vreemde Joden in het gebied der stad handel dreven. Gaven zij hiervan geen kennis aan het stadsbestuur, dan moesten zij boete (5 goudguldens) betalen. De aftredende Parnassims moesten aan hunne opvolgers de afschriften van de resoluties tegen het verblijf zonder permissie van inwoning ter hand stellen. De kosten moest deze bepalingen elke drie maanden in de kerk aan de gemeente voorlezen. Hij moest eene schriftelijke verklaring, dat hij aan dit voorschrift had voldaan, onderteekenen. De Parnassims moesten dit bewijs aan het stadsbestuur overhandigen.

Maatregelen tot wering van ongewenschte elementen.

De hier besproken resoluties dienden voornamelijk om eene te groote uitbreiding van de Joodsche bevolking te voorkomen. Daarnaast nam het stadsbestuur in overleg met Parnassims speciale maatregelen om de vestiging van minder gewenschte elementen te voorkomen. In 1753 onderscheidde het stadsbestuur degenen, die zich zonder zijne permissie te Zwolle gevestigd hadden in „sodane, op welker gedrag so verre, men bevind niets te zeggen en die op een betamelijke wijze den kost weten te winnen, en desulke van welke niet veel goeds te praesumeeren, ofte tenminste van wier middelen van bestaan niet wel een behoorlijke verzekering te bekomen is“. Hoewel de eerstgenoemden ook de stadswetten overtreden hadden, mochten zij „provisioneel blijven wonen“. De laatsten moesten binnen een bepaalden tijd vertrekken. Na overleg met de „opsienders“ der Joodsche Gemeente werden als zoodanig aangewezen „Philip Levy en Benjamin Levy wonende in de Waterstraat

zelf en zijn zoon Liefman. Res. Sch. en Raden 24 October 1790. ¹⁾ Mozes Salomons, waarschijnlijk één van deze, die reeds 13 jaren te Zwolle gewoon heeft, werd een maand later „voor zijn persoon de inwoning geaccordeerd“. Aldaar. 22 October 1790. ²⁾ Naar aanleiding van dit onderzoek werd Hartog Gerson te Astrade (in het Hannoversche), „onlangs“ gehuwd met Belia Hartog, te Zwolle geboren, „de permissie van inwoning“ geweigerd. Aldaar. 6 September 1790. Op verzoek van haar oom, Berend Marcus, mocht de jonge vrouw, die zwanger was, voorloopig te Zwolle blijven wonen „mits zij niet ten laste van de Joodsche Gemeente kome en zich hier ordentelijk gedrage“. Aldaar. 3 October 1790.

en slapers houdende van allerhande vreemde en slegte soort van joden, en dan nog Moses Aron aan de Ossenmarkt, sig sedert korten tijd als pruikemaker hier hebbende terneergeset met haar huisgezinnen".¹⁾ Het is volkomen duidelijk, dat men Philip Levy en zijn broer niet als inwoners verlangde. De pruikemaker was hoogstwaarschijnlijk arm. Zijn beroep mocht wel door Joden in Zwolle uitgeoefend worden.²⁾

Ook het bestuur der Joodsche Gemeente was niet bijster gesticht over de vestiging van vele arme Joden, die onderhouden moesten worden door de meergegoede geloofsgenooten en die door hunne onbehoorlijke handelingen de fatsoenlijke Joden in discredit brachten. In 1770 verzochten Parnassims het stadsbestuur dat „tot voorkominge van het verblijf van veel slegt volk van haare natie alhier en quade gevolgen daar uit veeltijds profluereende", bepaald mocht worden, „dat zig zo binnen als buiten de stad geen joden of jodinnen in een dienst of huire zouden mogen begeeven, ten sij voorsien met een behoorlijke attestatie van derzelver goed gedrag", en dat zij, indien ze hun dienst verlaten, geen handel mogen drijven, dan na verkregen permissie van Schepenen en Raden. Het stadsbestuur voldeed aan dit verzoek.³⁾ Bovendien werd, waarschijnlijk om een voorbeeld te stellen, eenigen tijd later Meyer Levi door het stadsbestuur gelast om binnen drie maal vier en twintig uren de stad voor altijd te verlaten. Hij heeft zich „aan vele snode practijcquen schuldig gemaakt", probeert „de menschen op alle wijzen te misleiden" en voert „daar en boven een ergerlijke huishouding".⁴⁾ Zes jaren later werden deze bepalingen verscherpt door de toevoeging, dat ieder lid „van de joodsche natie" de attestatie van goed gedrag van den in den vreemde geboren knecht of dienstbode, die hij in dienst neemt, aan Parnassims moet overleggen. Deed hij dit niet, dan moesten Parnassims hiervan binnen drie weken kennis geven aan het stadsbestuur. In geval van nalatigheid te dezen opzichte moesten zij 5 goudgulden boete betalen.⁵⁾

Plaats van herkomst.

Na eene bespreking van de wijze, waarop het Zwolsche stadsbestuur de toelating der Joden en de daarmee in verband staande rechten had geregeld, dient de vraag gesteld te worden: vanwaar kwamen de Joden, die zich te Zwolle vestigden? Het is niet mogelijk deze vraag volkomen te beantwoorden, omdat niet altijd de plaats van herkomst⁶⁾ der te Zwolle woonachtige Joden bekend is. Tot 1795 wordt die van slechts vijftig Joden vermeld. Uit de Republiek

¹⁾ Aldaar. 30 Juni 1753. ²⁾ Waarschijnlijk vindt men reeds omstr. 1722 een Joodschen pruikemaker te Zwolle. Zie Crimineele procedure. Informatiën. Brieven rakende o.a. den diefstal 29 October 1722, 11 November 1722. ³⁾ Res. Sch. en Raden 11 November 1770. ⁴⁾ Aldaar. 15 November 1770. ⁵⁾ Aldaar. 18 November 1776. ⁶⁾ Ik gebruik opzettelijk dezen term, omdat van sommige Joden de geboorteplaats (die ook de vorige woonplaats kan zijn) en van andere de vorige woonplaats (die mogelijk ook de geboorteplaats is) wordt opgegeven.

kwamen hiervan negen en twintig, uit het buitenland, hoofdzakelijk uit verschillende deelen van Duitschland, een en twintig. Van die negen en twintig Nederlandsche Joden waren zestien, d.i. 32 % van het geheele aantal van vijftig Joden, uit Amsterdam afkomstig. De overige dertien kwamen uit verschillende deelen van de Republiek (o.a. zeven waren afkomstig uit diverse kleine plaatsen van de provincie Overijsel).¹⁾ Zes en twintig onder de genoemde vijftig bewoners kochten het burgerrecht. Van deze zes en twintig kwamen er zeventien (ruim 65 %) uit Nederland. Elf van die zeventien kwamen uit Amsterdam, dit is 42 % van de genoemde zes en twintig. Uit bovengenoemde cijfers blijkt, dat 32 % van het geheele aantal Joden, 42 % van de Joodsche burgers afkomstig was uit Amsterdam. De Amsterdamsche Joden toonden dus niet alleen eene groote voorliefde voor Zwolle als plaats van vestiging, maar ook kocht naar verhouding een grooter aantal van hen dan van de andere geloofsgenooten „de kleine burgerschap”. De reden hiervan is hoogstwaarschijnlijk, dat zij meer gegoed waren. De conclusie ligt dus voor de hand, dat Duitsche en Poolsche Joden, wier ouders zich soms reeds te Amsterdam gevestigd hadden, en die niet geheel zonder middelen waren, zich gedurende de 18de eeuw uit de hoofdstad naar Zwolle hebben begeven.²⁾

Aantrekkingskracht.

a. Vrijheden.

Deze verhuizing is gemakkelijk te verklaren door de groote vrijheden, die de regeering van deze Overijselsche stad den Joden verleende. Immers te Zwolle verkregen de Joden rechten, die de vrijheden te Amsterdam en het voordeel, dat deze stad als woonplaats van talrijke Joden bood, in de schaduw stelden. In de vorige bladzijden heb ik er op gewezen, dat de Joden voor zich en hunne kinderen „de kleine burgerschap” konden „winnen” op de gewone voorwaarden.³⁾ Als zij burger waren geworden, konden zij toelating verkrijgen tot het Nicolai- of Kramersgilde, later (1756) ook tot het Pelzers- en Witleerbereidersgilde⁴⁾, op dezelfde voorwaarden als de leden van andere gezindten. Te Amsterdam daarentegen konden de Joden — ook al hadden zij voor zich zelf (hunne kinderen konden daarvan niet profiteeren) het poortersrecht gekocht — slechts op beperkende voorwaarden toegang krijgen tot het gilde der makelaars, chirurgijns of apothekers, maar niet tot een ander gilde.⁵⁾ Echter ook de Jood, die geen burger werd, kon, indien hij te Zwolle, eene levendige handelsstad met drukke markten, het recht van inwoning verkreeg, op eene fatsoenlijke wijze zijn brood verdienen. Dit blijkt wel uit de beroepen, die door de Joden te Zwolle werden uitgeoefend.

¹⁾ Een uit Almelo, één uit Wijhe, drie uit Raalte, twee uit de „provincie”.

²⁾ Het moet een open vraag blijven, of een groot percentage der Duitsche en Poolsche Joden in andere steden van Nederland ook uit Amsterdam kwam. ³⁾ Zie p. 51. ⁴⁾ Res. Sch. en Raden 15 October 1756. ⁵⁾ Volgens M. Wolff: loc. cit. p. 388.

b. Beroepen.

Behalve de gildekooplieden (handelaars in manufacturen, enz., uitdragers door de stad als zoodanig toegelaten¹⁾, handelaars in vellen) vond men te Zwolle een grossier in koren²⁾, een fabrikant van potasch³⁾, een „verwer” van stoffen en kleeren⁴⁾, slagers en veehandelaars^{5a)}. De armsten onder hen zullen wel, evenals overal elders, door het opkopen van ouden rommel getracht hebben in hun onderhoud te voorzien.

Ook het ambt van geneeskundige kon te Zwolle door Joden uitgeoefend worden. Omstreeks het midden van de 18de eeuw woonde in die stad de Med. Dr. Jozeph Mozes Bendien, die te Utrecht in 1737 als student in de medicijnen was ingeschreven.^{5b)} Hij was geboortig uit Amsterdam. Tot het begin der 19de eeuw heeft hij zijne praktijk onder Christenen en Joden uitgeoefend. Naast hem vestigde zich, waarschijnlijk in 1777, Dr. Nunnez de Favarez, een Portugeesche Jood uit Bayonne, waar vele Portugeesche Joden woonden, geboortig. In den beginne schijnt hij tegengewerkt te zijn, zooals blijkt uit het volgende. De vrouw van Jan Ramaker, die reeds lang sukkelde, knapt door Dr. Favarez' medicijnen heelemaal op. Aangezien Dr. Favarez niet officieel als dokter erkend was, werd het verzoek van Ramaker, dat de dokter deze geneesmiddelen nogmaals mag verstrekken, geweigerd.⁶⁾ Pas anderhalf jaar later besloot het stadsbestuur, dat aan den dokter, wien eenigen tijd eerder „de kleine burgerschap” was verleend⁷⁾, „de ordonnantie op de apotheken beraamd, in gelijkheid als aan de andere Medicinæ Doctores is geschied”, zal worden ter hand gesteld.⁸⁾

In 1790 woonde te Zwolle ook eene Joodsche vroedvrouw: de Weduwe Hartog.⁹⁾ Omtrent deze is verder niets bekend.

Dat de genoemde vrijheden en bestaansmogelijkheden ook de Joden uit de kleinere plaatsen van Overijsel en uit andere deelen van Nederland¹⁰⁾ naar Zwolle lokten, behoeft nauwelijks gezegd te worden. Evenmin behoef ik nogmaals uiteen te zetten, dat zij, die uit Duitschland, Frankrijk, Polen of Bohemen kwamen, hier toestanden aantroffen, die in het land hunner geboorte niet bestonden.

¹⁾ Mozes Joseph Goch wordt door het stadsbestuur tot uitdrager benoemd, als hij de belofte aflegt. Res. Sch. en Raden 5 Februari 1772. Moses Levy Polak wordt in de plaats van zijn vader Levy Hertog Polak tot uitdrager benoemd, mits hij de belofte aflegt. Aldaar 18 Februari 1773. Hertog Lytman wordt niet toegestaan „het inruilen en verkopen van oude goederen”. Aldaar. 30 Juni 1772. ²⁾ Aldaar. 10 October 1769. ³⁾ Moses Polaq wordt gepermitteerd „buiten de Camperpoort de fabrique van potasse te maken”, tot „revocatie”. Hij mag deze slechts bij het gros verkoopen. Aldaar. 26 Februari 1746. ⁴⁾ Dit beroep werd ook te Bordeaux en elders door Joden uitgeoefend. ^{5a)} J. Gosschalk mag 23 vette koeien en 5 ossen, in Groningen ingekocht, invoeren. Res. Ridderschap en Steden 17 October 1769. ^{5b)} Album Studiosorum Acad. Rheno-Trajectinae (Utrecht 1886), p. 137. ⁶⁾ Res. Sch. en Raden 21 Januari 1778. ⁷⁾ Aldaar. 13 September 1778. ⁸⁾ Aldaar. 23 Augustus 1779. ⁹⁾ Aldaar. 6 September 1790. ¹⁰⁾ Gulpen, Hindeloopen, Amersfoort, Leeuwarden, Meppel.

c. Het bestaan van eene Joodsche gemeente.

Voor de Joden uit de kleinere plaatsen verhoogde bovendien het feit, dat men te Zwolle eene Joodsche gemeente vond, de aantrekkingskracht van die stad als plaats van vestiging. De taak, die de Joodsche gemeente vervulde, zal later uitvoerig worden besproken, slechts zij er hier op gewezen, dat men te Zwolle een synagogedienst kon bijwonen zonder dat tevoren moeilijkheden, als het afleggen van een grooten afstand, behoeften te worden overwonnen. Evenmin behoefde men, indien men zijne kinderen eene behoorlijke opvoeding wilde geven, een onderwijzer bij zich in huis te nemen. Kortom men genoot te Zwolle alle voordeelen, die het leven in eene Joodsche gemeenschap kon bieden en men leefde er minder eenzaam dan de enkeling op het platteland.

§ 2. Economische verhoudingen.

Voordat de invloed, dien de Joden te Zwolle op economisch gebied gehad hebben, wordt besproken, dient eerst hun vermogenstoestand nader te worden beschouwd. Eene volledige voorstelling kan hiervan niet gegeven worden. Evenmin kan ik het vermogen der Joden met dat van andere Zwolsche bewoners vergelijken. Slechts de schaarsche gegevens, die omtrent het vermogen der Joden bekend zijn, kan ik mededeelen. Er dient echter vooraf nadruk gelegd te worden op het feit, dat te Zwolle gedurende de 18de eeuw geene rijke en invloedrijke Hoogduitsche Joden met groote zaken woonden, zooals Tobias Boas in den Haag, Benedictus Levie Gompertz in Nijmegen en Benjamin Cohen in Amersfoort. Boas¹⁾ was een rijk bankier, die de Generaliteit in 1750 een miljoen leende. Gompertz²⁾ had hetzelfde beroep als Boas. Hij was ook bemiddelaar voor de Staten van Holland in de onderhandelingen (1722—1725) van deze met den Graaf van Lippe, die leidden tot den afstand van de heerlijkheden Ameide en Vianen aan de grafelijkheid van Holland. Benjamin Cohen was een groote tabakshandelaar, in wiens huis Willem V eenige malen vertoefde.³⁾

Van Peixotto, den vroeger genoemden Portugeeschen Jood, wordt medegedeeld, dat hij door het gerecht werd veroordeeld de andere partij f 3423,18 st. te betalen. Hij schijnt dus vermogend geweest te zijn.⁴⁾

In 1757 werd Joseph Hartog aangeslagen in den 1000en penning, eene belasting „die over de Rijkken ende Vermogenden” werd geheven.⁵⁾ Zijn vermogen werd getaxeerd op f 750.⁶⁾ Deze Hartog was één van de twee meest gegoede leden der Joodsche

¹⁾ Zie over Boas, D. S. van Zuiden: De joodsche gemeente te 's-Gravenhage. (Den Haag 1913) passim. ²⁾ D. Kaufmann—M. Freudenthal: Die Familie Gomperz (Frankfurt a.M. 1907) passim; Izak Prius: Een Hollandsche interventie ten behoeve van buitenlandsche Joden. (Overdruk uit De Vrijdagavond), Amsterdam 1924. ³⁾ T. Tal: Oranjobloesems (Amsterdam 1899) p. 106 v. D. E. Cohen: Benjamin Cohen, in De Vrijdagavond (27 Maart 1925), I jg. no. 52. ⁴⁾ Boek van Recognitie. 8 Mei 1703. ⁵⁾ A. Benthem Gzn.: op. cit. p. 172. ⁶⁾ Register van taxatie voor het kohier v. d. 1000sten penning volgens Reglement van Rid. en Steden van 22 April 1757 en Resoluties Voorstraat.

Gemeente. Vier andere Zwolsche Joden (Mozes Cers, Levi Hertog, Coopman Marcus en David Jacob Stibbe) bezaten in dien tijd een eigen huis.¹⁾ Dit behoeft echter geen bewijs van welgesteldheid te zijn.²⁾ Van Abraham Nathans, burger en gildekoopman, is bekend, dat zijn schoonvader in den Haag, die blijkbaar een gegoed man was, hem 2200 carg. van 20 st. het stuk had voorgeschoten. Daarvoor gaven Nathans en zijne vrouw Johanna Polak hem de beschikking „over alle haare mobilaire goederen, imboel en inninge des huises“. Zij zelf bezaten nreets „dan alleen haar winkelgoederen uitgesondert“. ³⁾ Salomon Alexander, sedert 1781 uit Amsterdam in Zwolle gevestigd ⁴⁾, gaf omstreeks 1790 zijn zoon, bij diens huwelijk met de dochter van Dr. Bendien, f 1500. De weduwe van Alexander liet bij haar overlijden eenige jaren later een vermogen van ongeveer f 5000 na. Zij vermaakte één van hare zonen „een fijn kabinet, een blaauw stel en een bedde met toebehooren“, hoogstwaarschijnlijk hare kostbaarste meubels.⁵⁾ Deze menschen behoorden tot de welgestelde, niet tot de rijkste Joodsche bewoners.

Tegen het einde der 18de eeuw (1795) kan het oordeel over den financieelen toestand der Zwolsche Joden als volgt samengevat worden: eenigen van hen zijn zeer gegoed of gegoed, het meeren-deel behoort tot den kleinen burgerstand, een aantal van hen zijn arm.⁶⁾

Bij een verdere bespreking van de economische beteekenis, die de Joden te Zwolle voor deze stad gehad hebben, moet men er rekening mede te houden, dat, door het ontbreken van gegevens, vooral van cijfers, deze ook niet met absolute zekerheid is vast te stellen. Slechts de voorwaarden, waaronder de handel der Joden zich ontwikkelde, de wijze, waarop zij er gebruik van maakten en de houding, die de regeering en andere neringdoenden tegenover hen, als kooplui aannamen, kunnen onderzocht worden. Vroeger (bl. 51) heb ik al gewezen op het aandeel, dat voornamelijk Amsterdamsche Joden, zoowel Portugeesche als Hoogduitsche, in den windhandel te Zwolle hadden.

Markten.

Veel blijvender en daardoor belangrijker was echter de medewerking der Hoogduitsche Joden aan de jaarmarkten te Zwolle.

¹⁾ Register v. d. eigenaars en bewoners der huizen v. d. revisie v. h. kohier v. d. 1000en penning 1757. ²⁾ Coopman Marcus is volgens andere gegevens, in vergelijking met zijn andere geloofsgenooten, niet zeer vermogend. Wel is dit het geval met Levy Hertog (Hartog). Omtrent den welstand van Moses Cers en David Jacob Stibbe is niets naders bekend. ³⁾ Boek v. Recognitien. 24 Februari 1764. Een paar dagen na deze overdracht laat het echtpaar ook de „huwelijksche voorwaarde“ waaronder zij 20 Mei 1753 te Delft gehuwd zijn, door het Stadsbestuur bekend maken. Ieder weet dus, dat de schuldeischers geen aanspraak kunnen maken op eigendommen door de vrouw ingebracht. Aldaar. 27 Februari 1764. ⁴⁾ Res. Sch. en Raden 8 Augustus 1756 (?). ⁵⁾ Gesloten testamenten. Reg. X p. 222, 1794. ⁶⁾ Dit oordeel ontleen ik aan de „lijst van burgers en hun aandeel in het voor de wacht v. 1 November 1795 tot 31 December 1796 verschuldigde. Res. v. d. Municipaliteit. 28 Mei 1797.

In dit opzicht vervulden zij hier dezelfde taak als in verscheidene andere plaatsen van Nederland ¹⁾ en Duitschland. Het groote aandeel, dat zij hadden in den bloei der Leipziger Messe illustreert duidelijk hun succes in dien tak van handel. ²⁾ Voor de Joden was dan ook de rol van verkoopers op de markten bij uitstek geschikt. Hunne internationale verbindingen stelden hen in staat uit eene grootere keuze, dikwijls goedkooper te leveren. Bovendien kon de Joodsche koopman op de markten zijn eigen taktiek volgen. Hier golden geene gildewetten. Hij kon zijne waren, onverschillig van welken aard, aanprijzen, concurreeren, de koopers lokken, middelen, die in gewone omstandigheden dikwijls de woede van den gezeten gildekoopman opwekten.

De jaarmarkten werden in Overijsels hoofdstad tweemaal per jaar gehouden, n.l. de kermis in het laatst van Juli en de Palmjaarmarkt. Door ruime en betere sorteering boden „pendules-, boeken-, spiegels-, hoeden- en zilverkramen“ den Zwollenaren „een betere, ja dikwijls de enige gelegenheid tot koopen aan“. ³⁾ Sedert 1702 had het stadsbestuur bepaald, dat de Joden „voortaan op de kermisse hun plaats om hun koopmanschap te drijven zullen hebben bij de wage voor of omtrent de botermarkt“. ⁴⁾ Hoewel deze kooplieden stonden buiten het centrum, de Groote Markt, was in 1754 hun aantal „sedert eenige tijd merklijk vermenigvuldigt“, zoodat hunne kramen en tafeltjes „de passagie omtrent de holtmerkt aan zijde van de Pelicaan sodanig toetsen en belemmeren dat daardoor dagelijks veel confusie word veroorzaakt“. Het stadsbestuur besloot nu, „dat de Joden op de Palm en Michielmarkten“ met hare kramen behoorden geplaatst te worden op de nieuwe markt binnen de goten, en de posteleyen- of andere tafeltjes sonder seilen agter deselve waardoor de passagie open en alle confusie geprovenieert soude worden“. ⁵⁾ Het nemen van dezen maatregel toont wel aan, dat het stadsbestuur er niet aan dacht het aantal Joden, dat de markt bezocht, te beperken. Op den duur scheen deze standplaats sommigen van hen niet te behagen, want in 1766 verzochten Mozes Joseph van Goch, Emanuel Joseph en Joseph Godschalk, burgers en leden van het Nicolai-gilde te Zwolle, dat zij gedurende de a.s. kermis in Juli, in plaats van op de „Nieuwe Markt“ op de „Groote markt“ mogen staan. Deze Joodsche kooplieden, die dezelfde rechten wenschten als hunne Christen collega's, gaven als aanleiding tot dit verzoek op, dat er

¹⁾ In Utrecht mochten zich vóór 1789 geen Joden vestigen noch mochten zij vertoeven of overnachten in die stad. De Jaarmarkt mochten zij echter bezoeken. J. S. da Silva Rosa: op. cit. p. 15. ²⁾ W. Sombart: op. cit. p. 25 v.; G. Liebe: op. cit. 74 v. ³⁾ W. A. Elberts: op. cit. p. 34. ⁴⁾ Res. Sch. en Raden. 7 Augustus 1702. Over de Palmjaarmarkt wordt hier niet gesproken, hoewel de Joden die deze bezochten, waarschijnlijk dezelfde plaats gehad hebben. — De weekmarkt werd te Zwolle op Zaterdag gehouden. Ook betreffende het marktbezoek zijn de gegevens zeer onvolledig. Wij weten niet hoeveel Joden met hunne kramen op de jaarmarkten stonden, evenmin kennen we de verhouding, waarin hun aantal tot dat der niet-Joodsche verkoopers stond. ⁵⁾ De kermis. ⁶⁾ Res. Sch. en Raden.

„tegenwoordig” zoo weinig koopers op de „Nieuwe Markt” komen. Het verzoek werd door het stadsbestuur geweigerd.¹⁾ Vijf jaren later werd echter, als gevolg van een request van „Elias Levy en verdere Joodsche kooplieden” den Joden toegestaan om voor ditmaal hunne kramen „van de Melkmarkt aan het Rectorenplein” te mogen opslaan.²⁾ Deze buurt bleef lange jaren de standplaats der Joden.³⁾ Ook de veemarkt, die in het najaar gehouden werd, bezochten de slagers en veehandelaars.⁴⁾ Het bezoek van de Joodsche kooplui aan de Zwolsche markten schijnt noch den neringdoenden, noch den anderen bewoners van Zwolle onaangenaam geweest te zijn. Er is, voorzoover mij gebleken is, nooit door de gilden of anderen eene poging gedaan hun bezoek op de markten te beperken of hun den handel in sommige artikelen te verbieden.⁵⁾ Hieruit blijkt, dat men de tegenwoordigheid der Joden niet als nadeelig voor het bezoek aan de markten beschouwde en dat zij dus evenals de Christenkooplieden tot den bloei hiervan hebben bijgedragen.

De Gilden.

Bij de bespreking van de aanwezigheid der Joden op de jaarmarkten kon ik er op wijzen, dat dit in dien tijd een internationaal verschijnsel was. Dit geldt echter niet voor hun optreden als gildelid, immers in Duitschland waren zij van de gilden uitgesloten. Ook in de meeste steden van Nederland werden zij niet of bij hooge uitzondering als gildelid toegelaten.

Te Zwolle treffen wij echter reeds in 1721 Samuel Levi aan als lid van het Nicolai- of cramersgilde. Hij werd op de gewone voorwaarden in het gilde opgenomen. Twee Christenen zijn er borg voor, dat hij het verschuldigde inkoopgeld zal betalen.⁶⁾ Nadien worden regelmatig Joden in het gilde opgenomen. Ook voor hen gold, evenals voor de anderen, indien zij de zoon zijn van een gildebroer, een gildezuster of de dochter van een gildebroeder trouwen, eene vermindering van de inkoopsom. Van 1724—1742 bedraagt hun aantal twee en dertig,⁷⁾ d.i. bijna 4 % van alle in dien tijd opgenomen gildeleden. Een grooten invloed kunnen deze menschen,

3 Maart 1754. ¹⁾ Aldaar. 23 Juli 1766. ²⁾ Res. Sch. en Raden. 26 Juli 1771.

³⁾ Sedert meer dan dertig jaren staan de Joodsche kooplui, volgens hun zeggen, op die plaats. Aldaar. 29 Juli 1803. ⁴⁾ 1722; 1723. Informatien. Brieven enz. rakende o.a. den diefstal den 20en October 1722 gepleegd. 10 November 1722.

⁵⁾ In Deventer is dit wel het geval. Te Rotterdam doet het Kramersgilde in 1721 eene mislukte poging, om de Joden na één uur 's middags van de markt te verdrijven. Zie J. S. da Silva Rosa: op. cit. p. 16. ⁶⁾ Deze borgstelling

geschiedde steeds bij het aannemen van nieuwe gildeleden. De inkoopsom bedroeg fl. 31 en een tinnen oort (hiervoor werd dikwijls 12 stuiver betaald) en 12 stuiver voor de gildeknecht. — Deze Samuel Levi onderteekent zijn naam in het Hollandsch. Dit doen trouwens vele Joodsche gildeleden. ⁷⁾ Hunne namen zijn: Isack Abrahams, Benedictus Cosman, Jacob Godschalk, Joseph Godschalk, David Hertog, Lyfman Hertog, Joseph Herts, Levy Herts, Michiel Heymans, David Jacobs, Israël Jacobs, Moses Jacob, Emanuel Joseph, Moses Joseph, Moses Kers, Isaacq Levi, Simon Nathan Magnus, Benjamin Marcus, Berent Marcus, Koopman Marcus, Jacob Marcus (1731), Jacob Marcus (1750),

die bovendien geen procurator (bestuurslid) konden worden, niet gehad hebben. De verhouding tusschen de Joden en andere gildeleden (de Roomsche Katholieken behoorden daar ook onder) was goed. Meermalen zijn Christenen borg voor de door Joodsche gildeleden te storten inkoopssom. Nooit is er uit naam van het gilde bij het stadsbestuur eene poging gedaan verlot te krijgen tot wering der Joden. Het gilde verlangde zelfs in 1769, dat Samuel Hartog, grossier in koren en „zijne granen na elders verzendende“ of te Zwolle bij een bakker of winkelier een last of een halve last verkoopend, als lid toetreedt. Het stadsbestuur achtte dit echter overbodig.¹⁾ Onder de klachten, die bij het gilde over de leden inkwamen, vindt men gedurende bijna drie kwart eeuw (1721—1795) slechts twee over Joodsche gildebroeders en van weinig belang. De eerste in 1779 gericht tegen Elias Levi, die bonte neusdoeken en andere manufacturen verkoopt. Op verzoek van een Zwolsch echtpaar heeft hij ten hunnen huize zijne waren laten zien. Zij hebben daarvan gekocht en dit betaald. Later hebben zij die waren twee maal geruild. Daardoor hielden ze van Levie f 1.50 tegoed. Als zij nu naar Levie's huis gaan en de betaling van dit bedrag vragen, zegt Levie's vrouw, dat ze voor dit geld waren moeten koopen.²⁾

De tweede klacht betrof Levy Moses van Goch, die in 1790 door een dienstmeisje beschuldigd werd van overtreding der gildewetten, omdat hij zonder daartoe uitgenoodigd te zijn ten huize van Mr. Van Hattum neteldoek had te koop aangeboden. Door het gilde werd Van Goch eene boete opgelegd. H.H. keurmeesters, die de klachten onbewezen achtten, scholden hem de boete kwijt.³⁾

Ook in het Pelzers- en Witteleerbereidersgilde zijn eenige Joden opgenomen. Dit behoeft ons niet te verwonderen, want de handel in vellen was voor een belangrijk deel in Joodsche handen, zooals blijkt uit eene resolutie van het schoenmakersgilde, die bepaalt, „dat niemand eenige vellen die hoornen hebben 't zij binnen of buiten de stad zal mogen koopen. Dat aan alle Joden zal worden verboden, geen vellen, die hoornen hebben, van buiten in deze stad te brengen of te doen brengen om te vernagten, veel min om dezelve bij haar op te leggen.“⁴⁾

Tegenover de Joden was de houding van de leden van dit gilde veel onvriendelijker dan die van het Nicolai-gilde. In 1755 verbodt het gilde Moses Salomon en Michiel Heymans den handel in kalfs-, schape- en lamsvellen. Dezen, die al jaren hierin gehandeld hadden,

Meyer Marcus, Israël Meyer, Aron Moses, Jacob Moses, Abraham Nathans, Joseph Nathan, Löw Amschel Oppenheimer, Levy Hertog Polak, Moses Salomon en Philip Simons. Kramersgilde. Register van aangenomen gildebroeders 1724—1772. In de jaren 1721—1724 waren opgenomen: Samuel Levi (1721), Marcus Levy (1722), Joseph Hartogh (1724), Jacob Levy (1724). Kramersgilde. Register van nieuwe leden 1680—1724. ¹⁾ Res. Sch. en Raden. 10 October 1769. ²⁾ Resolutiën omtrent het Nicolai-gilde of Kramersgilde. 15 Januari 1779. ³⁾ Aldaar. 3 Juni 1790. ⁴⁾ Res. Sch. en Raden. 17 September 1753.

wendden zich tot Schepenen en Raden. Dit had tengevolge, dat het stadsbestuur de belangen der beide handelaars verdedigde. Twee jaar later weigerde dit gilde Michiel Heymans als lid aan te nemen. Het stadsbestuur beval hun echter dezen „tot gildebroeder als coopman in vellen" aan te nemen, nadat hij „de jura daar toe staande" betaald heeft.¹⁾ Blijkbaar zijn er nadien nog meerdere Joden toegelaten. Immers in 1776 vroeg het Pelzers- en Witleerbereidersgilde machtiging van het stadsbestuur, „dat hen verder geen Joden tot het winnen van het coopmansgilde van haar Supplianten admissibel sullen zijn". Het stadsbestuur voldeed niet aan dit verzoek.²⁾

Verhouding tot de overige neringdoenden.

Slechts tot deze beide gilden, het Cramersgilde en het Pelzers- en Witleerbereidersgilde, werd den Joden te Zwolle toegang verleend. Eene poging om in een derde gilde vasten voet te krijgen mislukte jammerlijk door de tegenwerking van dat gilde. In 1779 was namelijk Samuel Hartog zóó vooruitstrevend om zich aan te melden als leerling in een handwerksgilde, n.l. het Schoenmakers- en Loyersgilde. De gildebroeders waren hevig verontwaardigd, immers het lag voor de hand, dat Hartog, nadat hij zijne jaren als leerling had uitgediend, gildebroeder wilde worden. In een request aan Schepenen en Raden zeiden zij, dat een Joodsch gildelid „tot groot praëjudicie van hun gilde zoude strekken, en ook een nieuwigheid weezen, als zijnde tot nog toe geene joden in hun gilde geadmitteerd en wordende dezelve ook in de meeste steden niet als gildebroeder aangenomen". Daarom vroegen zij verlof aan het stadsbestuur „om gemelde jode te weigeren in 't gildeboek als leerling aan te tekenen". Het stadsbestuur bleek minder beïnvloed te zijn door antisemitisme dan het gilde. Voor het motief, dat een Joodsch gildelid „groot praëjudicie" (de nadeelige gevolgen worden niet nader omschreven) opleverde, blikten de H.H. regenten ongevoelig te zijn. Evenmin leek hen „de nieuwigheid" een bezwaar. Zij antwoordden het schoenmakersgilde, „dat, alsoo bij de gildewetten niets gestatueert is, waarom een jode het gilde te verbieden, mits aan de requisiten daarbij vermeld voldoende, hij bovendien een borger zijnde, behoorde te jousseren van de Privilegien het burgerrecht hem verschaffende". Bovendien, voegden zij hieraan toe, de Joden worden ook in andere gilden b.v. het Nicolai-gilde, toegelaten. Op het verzoek van het gilde werd afwijzend beschikt.³⁾ De steun van het stadsbestuur heeft echter Hartog geen moed gegeven om het gilde te trotseeren. Hij ziet van zijn plan af.⁴⁾

Onder de gilden, wier verhouding met de Joden wel eens minder aangenaam was, moet ten slotte nog het „kleermakers- en droogscheerdersgilde" genoemd worden. Dit gilde beklaagt zich⁵⁾ in 1753

¹⁾ Aldaar. 15 October 1756. ²⁾ Aldaar. 30 September 1776. ³⁾ Res. Sch. en Raden. 3 Mey 1779. ⁴⁾ Aldaar. 14 Augustus 1785. ⁵⁾ Aldaar. 31 Augustus 1753.

bij het stadsbestuur over niet-gildeleden, „uitdragers en Joden" die „alhier publieq veilen en verkoopen nieuwe balijnen rokken, gestikte lijven, nieuwe kleederen en andere goederen". Het verzocht tevens het stadsbestuur dit voor het vervolg te verhinderen. Schepenen en Raden voldeden echter maar half aan dit verzoek. Zij verboden alleen aan personen buiten het gilde staande, den verkoop van nieuwe kleederen.

De meegedeelde staaltjes van verzet der gilden tegen de Joden waren voor de geheele Joodsche bevolking van Zwolle van weinig ingrijpenden aard. Zij golden slechts den enkeling of eenigen van hen.

Ingrijpend en tevens een beter inzicht gevend in de wijze, waarop de Zwollenaren op den economischen invloed der Joden reageerden, is in 1753 het optreden van het stadsbestuur, hoogstwaarschijnlijk onder invloed van de neringdoenden. De Joden zijn dan reeds vele jaren te Zwolle gevestigd, zonder dat zich op eenigerlei wijze tegen hen verzet heeft geopenbaard. Het is echter een algemeen verschijnsel, dat, indien naar het oordeel der bevolking het aantal Joden en hun economische invloed te veel toeneemt, de latente weezin tegen personen, die men min of meer als vreemdelingen in den eigen kring beschouwt, tot uiting komt. Door een algeheele verwijdering der Joden of door beperking van hunne rechten en aantal poogt men de Joodsche concurrentie te doen verdwijnen of te verminderen. Het Zwolsche stadsbestuur dacht er niet aan Joden uit Zwolle te verdrijven. Het oordeelde echter, dat „het getal van Joden" reeds vrij groot was en tot aan de veertig huishoudingen bedroeg. „Ende daarbij in consideratie genomen, dat de Christen borgeren en ingezetenen door derzelver grote vermenigvuldiging een seer merkelyk nadeel komen te lijden, alzo het aan die Natie als eigen schijnd op en door allerhande wijze en middelen anderen in hun neringen en hanteeringen te onderkruipen", zagen Schepenen en Raden zich verplicht om ingevolge het advies van H.H. Keurmeesters voor het vervolg voorzichtig te zijn in het verleenen van permissie van inwoning, „maar vooral wel spaarsamelyk" te zijn in het verleenen van burgerrecht.¹⁾

Hier worden dus uitdrukkelijk economische overwegingen als reden tot wering der Joden genoemd. Iammer is het, dat „die allerhande wijze en middelen", waarmee de Joden anderen koopliden zoo'n nadeel berokkend, niet nader werden omschreven. Immers, wij zouden dan hebben vernomen, of de lagere prijzen, de wijze waarop zij hunne waren aan den man brachten, het leveren van slechte waren of surrogaten, kortom de internationale klachten, door Sombart uitvoerig besproken²⁾, te Zwolle tegen de Joden

¹⁾ Op p. 53 noemde ik deze Resolutie in een ander verband. Res. Sch. en Raden, 30 juni 1753. — In 1754 eene soortgelijke klacht te Groningen. Zie I. Mendels: *Geschiedenis der Joodse Gemeente te Groningen*. Ed. 2. (Groningen 1910) p. 52.

²⁾ W. Sombart: *op. cit.* p. 136 v. en 166 v.

geuit werden. In elk geval kunnen deze bezwaren niet gegolden hebben tegenover de Joodsche gildekooplieden, die zich geheel gedroegen volgens de gildewetten. Hun aantal werd echter door de bepaling, dat den Joden het burgerrecht „v o o r a l w e l s p a a r s a m e l i j k” zal worden verleend, zoo mogelijk nog meer dan dat van de andere Joodsche inwoners beperkt. De oorzaak van dit feit moet gezocht worden en in een overdreven vrees voor eene te groote toeneming van het aantal gildeleden en in den meerderen aanleg, dien de Joden voor den handel hadden. Deze gave wordt, geloof ik, slechts ten deele verklaard door de omstandigheid, dat de Joden, uitgesloten van ambten en andere bestaansmiddelen, zich van geslacht tot geslacht aan den handel gewijd hebben. Nog een andere factor moet niet voorbijgezien worden. De Joodsche koopman, die, waar hij zich ook bevond, bijna altijd met vreemdelingen handelde, had zich een goeden kijk op de psychologie van den klant en een groot vermogen, om zich in diens smaak te verplaatsen, eigen moeten maken. Vooral door de laatstgenoemde eigenschap en door zijne overredingskracht was hij de meerdere van den Christen gildekoopman.

Naar het oordeel van het stadsbestuur en de neringdoenden was nu de Joodsche invloed voldoende beperkt, immers in de volgende jaren vernemen wij geene klachten van Joodsche concurrentie.¹⁾ Pas in 1785, dus ruim dertig jaren later, richtten verscheidene „burgers en ingezetenen” een request aan het stadsbestuur. In dat tijdsverloop waren in het Nicolai-gilde zeven Joden opgenomen en hun aantal bedroeg in 1788 ruim 2 % van de Zwolsche bevolking. De adressanten deelden mede te hebben vernomen, „dat de Joden alhier dagelijks in getal zouden toenemen en in deeze stad meer regten en vrijheden zouden genieten dan wel elders”. „Dat gemelde natie toeleg zoude maken om ook alhier in meerdere gilden in te dringen”. Ten bewijze van dit laatste wezen zij op de poging, zes jaar geleden, door Hartog gedaan, om lid te worden van het „Schoenmakers en Loyersgilde”. Toen is die poging mislukt. Indien echter de Joden toegang zouden krijgen tot het „Schoenmakers en Loyersgilde”, dan zou dat „een allergrootst gevaar voor de Christen schoenmakers en loyers” opleveren. Zij verzoeken daarom, „dat voor een onverbreekelijke stadswet mogt worden gearresteert, dat in het vervolg geen Joden meer tot het winnen dezer stadsburgerschap mochten worden toegelaten, nog ook aan vreemde joden, de inwoning alhier vergunt, alsmede dat zij in geen andere gilden sullen worden toegelaten als waar in zij tegenswoordig werkelijk zijn en dat zij in die gilden, van welker gilderegt zij dadelijk in het bezit zijn eene jaarlijksze somme aan den armen van dat gilde zullen betaalen, voorts, dat zij tot geen Procuratoren worden aangesteld

¹⁾ Dat de p. 53 en 54 genoemde poging van de Meente hare oorzaak vond in economische omstandigheden blijkt niet duidelijk. Het stadsbestuur spreekt in zijn antwoord over „inconvenienten”. Dit woord kan betrekking hebben op „arme Joden”.

en de Christen Gildebroeders die last voor hun mede waar moeten nemen".¹⁾ Dit request, waarin het stadsbestuur verzocht werd, den Joden rechten, die zij meer dan zestig jaren te Zwolle bezaten, te ontnemen, is een bewijs van den fellen concurrentienijd en rassenhaat, die in sommige kringen der neringdoenden tegen hen heerschte. Misschien hadden de requestanten nog geen kennis gemaakt met de door de „Verlichting" geprekeerde idee van verdraagzaamheid, zeker wilden zij ze niet toepassen. De regenten echter waren in tegenstelling met hunne collega's van 1753 niet van plan de Joden in hunne rechten te beperken. Zij verdedigden deze tegen den aanval op eene wijze, die doet blijken, dat zij onder invloed waren geraakt van de nieuwe ideeën, die ook ten opzichte van de Joden eene verdraagzame houding propageerden.

Reeds omstreeks 1730 werd door van Effen in zijn „Spectator" de wensch uitgedrukt, „dat dit deerniswaardig volk van de bijzondere inwoners met dezelfde liefdadigheid wierd gehandeld als van het gansche ligchaam van den Staat, en 't is te beklagen, dat hetzelfde zoo dikwijls onverdiend met hoon en beleediging door particulieren wordt overloden."²⁾ Later hadden de „Nederlandsche Spectator" (1749—1760) en „de Denker" (1763—1775)³⁾ evenals Betje Wolff en Aagje Deken in hunne boeken pleidooien voor eene verdraagzame houding tegenover de Joden gehouden.⁴⁾ Bovendien was Zwolle de woonplaats van den bekenden dichter Rhijnvis Feith (1753—1824). Deze, die eenigen tijd burgemeester was van zijn vaderstad⁵⁾, prijst in één van zijne gedichten de „Menschlievendheid" als „dat teerhartige gevoel, dat altijd wel-doen heeft ten doel". (1774)⁶⁾

Het stadsbestuur antwoordde, dat de Joden, die burgers zijn, lid mogen worden van een gilde, mits zij aan de eischen („requisiten") voldoen. Zij zijn lid van het Nicolai-gilde en ook toegelaten tot het „Schoenmakers en Loyersgilde". Het verzoek van het „Pelzers en Witteerbereidersgilde" in 1776 gedaan, om hen te mogen weren,

¹⁾ Res. Sch. en Raden. 14 Augustus 1785. ²⁾ J. Hartog: loc. cit. p. 124; G. Kalf: Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde V (Groningen 1910) p. 543. ³⁾ J. Hartog: loc. cit. p. 125 en 134—135. — „De Denker" verdedigt zelfs de Hoogduitsche Joden tegenover de Pinto, die beschuldigingen „door Voltaire tegen de Joden in het algemeen ingebracht, op hen had laten rusten in het oogeblik, waarin hij zich en de zijnen er van trachtte te zuiveren". ⁴⁾ Willem Levend VI, 9; VIII, 59; Cornelia Wildschut II, 53. ⁵⁾ G. Kalf: op. cit. VI (Groningen 1910) p. 113; Oden en Gedichten van Mr. Rhijnvis Feith (Zwolle 1824), I, p. 124. — Rhijnvis Feith was zeer bevriend met Klopstock; deze dichtte naar aanleiding van het „Tolerantie-edict" van Joseph II:

„Wen fasst des Mitleids Schauer nicht wenn er sieht,
Wie unser Pöbel Kanaans Volk entmenscht!
Und thut der's nicht, weil unsre Fürsten
Sie in zu eiserne Fesseln schmieden?
Du lösest ihnen, Retter, die rostige
Engangelegte Fessel vom wunden Arm.
Sie fühlen's, glauben's kaum. So lange
Hat's um die Elenden hergeklirrt."

Zie H. Graetz: op cit. XI (Leipzig 1870) p. 76; G. Liebe: op cit. p. 120.

was ook door het stadsbestuur geweigerd. Naar de meening der regenten sprak het van zelf, „dat aan die Joden, welke thans reeds burgers zijn en alzoo door het winnen van de burgerschap en betaling der jura daar toe staande, een verkregen regt hebben bekommen, om in de respectieve gildens, mits voldoende aan de requisiten, te worden toegelaten dat verkregen regt nu door eene posterieure resolutie te ontnemen, eene schreeuwend hardigheid zoude weezen". Daarom moest „de toelating tot de gilden, voor de Jooden die burgers zijn en hunne wettige nakomelingen" geregeld blijven, zooals ze was. Omtrent de extra-belasting voor het niet-waarnemen van het procuratorschap oordeelde het stadsbestuur, dat deze niet toelaatbaar was, daar „de exclusie van het procuratorschap zo min ten faveure van de Jooden is ingevoerd als ten faveure van die van de Roomsche Religie en andere Christengezindheden". Zij stelden dus voor den bestaanden toestand te handhaven, maar zullen „conform de Resolutie van 1753" niet dan „spaarsaam en om goede redenen" den Joden het burgerrecht verleenen. Indien Raad en Meente echter de stadswet wilden veranderen, dan moest eerst door de „Commissie tot het Stadregt uit Raad en Meente" nagegaan worden, of dit „nuttig of nodig" was.¹⁾

Ongunstige gevolgen voor de Joden heeft dit request niet gehad. De toestand bleef onveranderd en de „burgers en ingezetenen" hernieuwden hunne pogingen tot beperking der Joden en hunne rechten, niet nogmaals.²⁾

B. Organisatie der Joodsche Gemeente.

§ 1. Bestuursinrichting.

Het in de vorige bladzijden besprokene heeft betrekking op het maatschappelijk leven der Joden te Zwolle. Ook het godsdienstige leven neemt bij hen een belangrijke plaats in. Voor de Joodsche gemeente, die thans nader beschouwd zal worden, was de taak gelegd in de godsdienstige behoeften der Joodsche bewoners te voorzien.

GEDurende de eerste jaren der 18de eeuw zullen de te Zwolle woonachtige Joden, hoogstwaarschijnlijk geene gemeente gevormd hebben. Hun aantal was nog te gering om kerkdiensten te houden. Uit eene resolutie van Schepenen en Raden blijkt, dat „de Joodsche Gemeente" zich voor het eerst in 1736 met een request betreffende de begraafplaats tot het stadsbestuur gewend heeft.³⁾ Waarschijnlijk waren hare aangelegenheden, alleen voorzoover zij den kerkdienst betroffen, reglementair geregeld. Dit evenwel voorkwam

¹⁾ Res. Sch. en Raden. 14 Augustus 1785. ²⁾ Buiten directen samenhang moge nog het volgende hier worden vermeld. Dr. T. Tobias, een lid van eene bekende Zwolsche familie, verzoekt in 1773 namens de kinderen van wijlen Herman Veltman te Enkhuizen aan Schepenen en Raden, dat hij voor den zieken Abraham Moses Levy, die op de poort gevangen zit, wegens schuld te hunnen laste, de benodigde medicijnen mag aanschaffen, en hem, indien hij sterft, mag laten begraven. Dit verzoek wordt afgewezen. Res. Sch. en Raden. 17 October 1773.

³⁾ Res. Sch. en Raden. 31 December 1736.

bij het groeiend aantal leden niet het ontstaan van „diverse differenties tusschen de hier wonende Joodse natie omtrent de bestelling en bestiering van hun godsdienst“. Daarom vroegen de Zwolsche Joden in 1747 „tot praeventie van dien voor het toekomstende“ in navolging van de Hoogduitsche te Amsterdam in 1735¹⁾ goedkeuring door het stadsbestuur van een door hen ontworpen reglement. Zij verkregen deze onder uitdrukkelijk voorbehoud, „dat ter exercitie van derselver Godsdienst maar een enige publicque synagoge alhier sal worden getolereert“.

Dit reglement bestond uit 30 artikelen, waarvan de inhoud beknopt volgt: „Op den eersten middeldag des lovenfeest“ moeten elk jaar, bij schriftelijke stemming door alle ledematen met uitzondering van buitenleden en met beperking van het aantal bloedverwanten (als b.v. broers, die loten moeten, wie van hen stemmen mag) ouderling, penningmeester en diacon²⁾ der zitplaatsen gekozen worden (Art. I No. 1). Meerderheid van stemmen beslist (Art. I No. 1). Het te laat komen op deze vergadering wordt gestraft met een geldboete van een schelling, niet verschijnen zonder geldige reden met een goudgulden, ten bate van de kerk (Art. I No. 2). Verkiesbaar zijn alleen gehuwde personen (geene bloedverwanten), die geene schulden aan de gemeente hebben en die reeds twee jaar lid zijn (Art. I No. 4). Wie bedankt betaalt drie goudgulden boete³⁾ en wordt vervangen door hem, die dan het grootste aantal stemmen heeft (Art. I No. 3).

Den dag hieropvolgende, den tweeden middendag van het Loofhutenfeest, worden de twee Bruidegoms der Wet⁴⁾ op dezelfde wijze als het bestuur gekozen (Art. 19).

Voorzanger en kosten of „andere diergelijke bedienden“ worden eveneens bij meerderheid van stemmen door alle gemeentelieden voor een jaar benoemd (Art. 7).

De ouderling, bij zijne afwezigheid de penningmeester, mag de geheele gemeente bijeenroepen, tot eene vergadering, die, tenzij anders besloten is, binnen één dag moet eindigen (Art. 2 en 3). Hij moet eene algemeene vergadering, waarin ieder lid „zijne belangen de Kerk direct of indirect specteerend“ „sal hebben en mogen in te brengen“ vier maal per jaar bijeen roepen (Art. 4). Over de gedane voorstellen wordt bij meerderheid van stemmen beslist (Art. 4). De ouderling moet ook alle „ongeregeltheden in de kerk voorvallende weeren“, hij mag overtredders beboeten, maar

¹⁾ Zie o.a. H. J. Koenen: op cit. p. 220. ²⁾ Het woord „Diacon“ heeft geen succes gehad. Het is in de Joodsch-kerkelijke nomenclatuur niet opgenomen, evenmin is dit het geval geweest met „ouderling“. Zie I. Mendels: op. cit. p. 41 noot. ³⁾ Een verzoek van Berend Marcus, ouderling, in 1768 om deze boete voor den penningmeester te verhoogen tot 50 gulden, wordt door het stadsbestuur afgewezen. ⁴⁾ „Bruidegoms der Wet“ zijn twee personen, van wie de een door voorlezing van de laatste verzen van Deuteronomium, de wekelijksche voorlezingen van den Pentateuch gedurende één jaar beëindigt en de ander door voorlezing van eenige verzen uit de eerste afdeeling van Genesis den jaarcyclus weer opent. (Art. 19 behandelt dit uitvoerig).

niet hooger dan met één goudgulden (Art. 2). Veranderingen aan het kerkgebouw mogen met zijne machtiging geschieden, doch voor een bedrag niet hooger dan 10 guldens (Art. 17). Voor het voltrekken van een Joodsch huwelijk is verlof van den ouderling noodzakelijk (Art. 25). Hij, die een paar trouwt, zonder dit te vragen, wordt van zijn lidmaatschap vervallen verklaard en betaalt 3 goudgulden boete (Art. 25). Een „bediende” wordt in dat geval ontslagen en vervalt in dezelfde boete (Art. 25). Zonder machtiging van den ouderling, mag niemand „sig in eenigerlei ceremonien bemoeien” met een lijk (Art. 26). De boete op overtreding hiervan is vijf caroliguldens (Art. 26).

De penningmeester legt rekening en verantwoording af van zijn gehouden beheer in de vergaderingen, die vier maal per jaar worden gehouden (Art. 5). 's Maandags en 's Donderdags haalt hij in de kerk de „gemaakte schulden”¹⁾ op, die hij „gelijk ook alle andere gelderen uyt dese of gene hoofde spruytende”²⁾ beheert (Art. 6). Van dit geld betaalt hij, met goedkeuring van den ouderling, de benodigdheden voor de kerk en doet hij uitkeeringen aan arme menschen (Art. 6). Hij moet het kerkhof in orde laten houden (Art. 26).

De diacon der zitplaatsen teekent alle schulden en de boeten, waarmee de ouderling overtredingen in de kerk straft, op. (Art. 7). Hij int elk half jaar de huur der zitplaatsen, die jaarlijks tegen Mei aan de meestbiedenden voor een jaar verhuurd worden, uit welk bedrag de huur voor de kerk betaald wordt (Art. 7 en 24). Het geld, dat vreemden voor de kerk offeren, int hij nog denzelfden dag (Art. 7). Elk half jaar legt hij rekening en verantwoording af (Art. 7).

De instructies van voorzanger en koster worden in 't „Boek” ingeschreven en door den betreffenden ambtenaar en het bestuur onderteeekend (Art. 9).

De voorzanger moet altijd op tijd in de kerk zijn (Art. 10). Hij mag den dienst, die behalve in bepaalde gevallen (Art. 12) alleen door hem mag verricht worden, „nooit sonder mantel en met geen jasse” waarnemen (Art. 10). Vrijdag moet hij „den bestemden text in 't Boek Mosis” voor zich zelf doorlezen (Art. 11). Voor elke fout, die hij dan vindt, krijgt hij een schelling (Art. 11). Wordt er Zaterdag eene fout gevonden, dan moet hij „een quart Rijksdaalder” boete betalen³⁾ (Art. 11).

De koster moet altijd thuis zijn, omdat door hem „de diensten”

¹⁾ „Gemaakte schulden” ontstaan volgens dit reglement: 1e. doordat degeen „die op Saterdag of Feestdagen voor 't Boek Mosis verschijnt ten minste eene stuyver in ieder segeninge” moet beloven. (Art. 20). Indien de betrokken persoon over een groot aantal personen eene „zegening” laat uitspreken, dan is zijn schuld een belangrijk bedrag; 2e. één lid kan van den koster één of meerdere functies, die deel uitmaken van het kerkelijk ceremonieel, eenige dagen tevoren voor een klein bedrag koopen. (Art. 20). Meestal worden deze eerefuncties, bij wijze van attenties, aan anderen geschonken. ²⁾ Hiermede wordt o.a. het inkoopgeld bedoeld. Zie verder. ³⁾ Elken Sabbath wordt in de Synagoge een gedeelte van den

in de kerk verkocht worden¹⁾ (Art. 23). Men wordt als lid bij meerderheid van stemmen aangenomen (Art. 14).

Het inkoopgeld bedraagt 10 caroligulden (Art. 14). Een zoon of schoonzoon van een lid wordt lid zonder stemming door betaling van 5 caroligulden (Art. 14). Buitenleden betalen 30 stuivers jaarlijks (Art. 15). Geen van de leden of andere particulieren²⁾ mag „tegen de Gemeente opponeeren, of anders iets tegen de Reglementen“ ondernemen „en vooral geen b i j s o n d e r e k e r k“ oprichten³⁾ (Art. 16). Behalve in bepaalde gevallen, mag niemand een dienst bijwonen in een particulier huis (Art. 16), noch voorgaan in den dienst in eene bijzondere kerk (Art. 16). Op overtreding staat eene boete van 3 goudgulden (Art. 16). Men mag niet met „een kiel en weermutse“ in de kerk komen en moet zich daar rustig gedragen (Art. 10, Art. 18). Scheldt men iemand uit of slaat men een ander „onverhooptelijk“, dan moet men de kerk verlaten (5 caroligulden boete) (Art. 18). Alleen leden worden opgeroepen op „Mathnat Jod“⁴⁾, op Nieuwjaar en op Grooten Verzoendag (Art. 22). Alle genomen „resoluties“ moeten door de leden geteekend en in de kerk voorgelezen worden (Art. 29). „De noodzakelijkste deser Reglementen“ zullen „in 't joods“ vertaald twee maal per jaar in de kerk worden voorgelezen (Art. 28). Veranderingen in dit reglement kunnen alleen bij meerderheid van stemmen der „vergaderde gemeente“ aangebracht worden (Art. 30). Zij behoeven goedkeuring van het stadsbestuur⁵⁾ (Art. 30).

Deze regeling schijnt inderdaad in een behoefte te hebben voorzien. Toch voldeed zij op den duur niet in alle opzichten. Eén bepaling van dit reglement bleek een bezwaar, n.l. het democratische voorschrift, dat „altoos en bij alle voorvallende gelegendheid“ de geheele gemeente „vergadert“. Dit was de oorzaak, dat men zelfs in zaken van 't grootste belang, niet tot een behoorlijk besluit kon komen. Twee en twintig jaar later, in 1769, vroegen Parnassims⁶⁾ en het meerendeel der gemeente aan het stadsbestuur

Pentateuch uit een Wetsrol voorgelezen. De voorzanger moet nu op Vrijdag de afdeeling voor den daarop volgende Sabbath doorlezen om zich te vergewissen, dat door den Wetschrijver geen vergissing is begaan. ¹⁾ „De Diensten“ zijn de in een vorige noot bedoelde eerefuncties van het kerkelijk ceremonieel.

²⁾ Niet alle Joden, die te Zwolle vertoefden, waren geïmmatriculeerde leden (vol-leden) der gemeente. In 1757 zijn er 22 leden, terwijl er ongeveer 40 Joodsche gezinnen te Zwolle wonen. — Art. 24 onderscheidt de niet-leden als: 1e. ingezetenen (congreganten), voor het meerendeel armen, die het inkoopgeld niet konden betalen; 2e. vreemdelingen, die om de een of andere reden dikwijls te Zwolle hunne godsdienstplichten vervulden; 3e. jongelingen (zoons van leden, boven de 13 jaren, die volgens de Joodsche Wet volwassen waren, werden op dien leeftijd meestal geen lid) en 4e. knechten. Deze konden alleen in de Synagoge een zitplaats huren. ³⁾ Aangezien het stadsbestuur bij de goedkeuring van het reglement bepaald had, dat er „maar een enige publycque synagoge alhier sal worden getolereert“, had het bestuur der Joodsche Gemeente, dank zij den steun van het stadsbestuur, ook gezag tegenover niet-leden. ⁴⁾ De laatste dag van het Paaschen Wekenfeest en de achtste dag van het Looftentenfeest. ⁵⁾ Res. Sch. en Raden. 14 April 1747. ⁶⁾ Het bestuur der Joodsche gemeente wordt in onderscheidene

„ter voorkoming van den ondergang hunner kerkelijke oeconomie en meer andere quaade gevolgen" om herziening van het reglement. In navolging van andere gemeenten stelden zij voor zeven personen te benoemen, die „namens de geheele Gemeente alles tot beste der kerken zullen fungeeren". „Tot meerder genoeg van de volle gemeente", verzochten zij het stadsbestuur daarvoor aan te wijzen: Samuel Hartog, Joseph Godschalk, Moses Kars, Dr. Bendien, Moses van Goch, Bendix Cosman en Abram Meyer. De Magistraat voldeed aan dit verzoek en benoemde dus in plaats van de leden, het bestuur der Joodsche gemeente voor het jaar 1769—1770. Verder werd bepaald, dat genoemd zevental op de eerstvolgende „Middeldagen van het Lovenfeest" (nadat in tegenwoordigheid van de geheele gemeente rekening en verantwoording zou zijn afgelegd, door het aftredend bestuur), uit zijn midden drie personen zal kiezen tot ouderling, penningmeester en diacon der zitplaatsen, de overige vier zullen als bijzitters de gemeente representeren. Tevoren moesten zij „bij handtasting" beloven „naar gemoede en zonder partijschap daar toe te zullen treden". In het vervolg zullen de Parnassims steeds op dienzelfden tijd en door de zeven bestuurderen gekozen worden. Alle leden zijn tot Parnassims en bijzitters verkiesbaar, indien zij een zekeren welstand genieten¹⁾. Zooals reeds in het oude reglement bepaald was, mochten deze personen geene schulden aan de gemeente hebben.

De ouderling roept nu voortaan dezen kerkeraad samen, inplaats van alle leden. Deze neemt hare besluiten met meerderheid van stemmen. Slechts één algemeene vergadering, die namelijk waarin rekening en verantwoording wordt afgelegd, heeft plaats en wel in de „Middeldagen van het Lovenfeest".²⁾ Voor het overige gelden de bepalingen van het reglement van 1747 onveranderd. Dit gewijzigde reglement bleef lange jaren de grondslag voor het bestuur. Het schijnt verdere twisten voorkomen te hebben en de Zwolsche Gemeente kon zich rustig ontwikkelen.

Financiën.

Oorspronkelijk hadden de Joden te Zwolle, evenals dit in alle kleine gemeenten geschiedde, de noodige uitgaven bestreden uit „collectepeningen". Op den duur bleek de opbrengst hiervan niet voldoende. Toch duurde het tot 1757, dat ieder lid eene belasting per maand moest betalen, „ter goedmaking van de kerkelijke lasten".³⁾ Voor den „beestesnijder" gaf men al sedert 1747 een

resoluties op de volgende wijze aangeduid: Ouderling en Penningmeesters, Ouderlingen en Penningmeesters, Opzienders en Parnassims. De beide eerste uitdrukkingen lijken mij gebrekkige pogingen van den Joodschen vertaler, om het bestuur met door Christenen gebruikte termen aan te duiden. Parnassims, de verhollandsching van de Hebreeuwsche benaming voor het geheele bestuur, wordt echter in lateren tijd bijna altijd gebruikt en vervangt ook geheel het slechts somtijds gebruikte „opzienders".¹⁾ Zie verder p. 85. ²⁾ Res. Sch. en Raden. 10 October 1769. — De wijziging bevat 11 artikels. ³⁾ Res Sch. en Raden. 25 Augustus 1764.

vaste wekelijksche bijdrage. Om de steeds zwakke financiën te kunnen versterken, wordt in 1759, één jaar na de ingebruikneming van de nieuwe synagoge ook de verhuring der zitplaatsen beter geregeld. Dit reglement werd door David Jacobs, voorzanger en geloofsschrijver, met den volgenden aanhef afgekondigd: „Hoorstoe gij Gesamentlijke heilige vergadering (God segene haar!) 't is mij gelast geworden uijt te roepen namens de Heeren Ouderlingen en Penningmeesters, Regenten onzer gemeente (God segene haar!) mitsgaeders uijt naem aller gelievde ledematen onzer Gemeente (God segene haar!)”. Tevens werd den wanbetalers nog eens op het hart gedrukt „dat elkeen sijne restanten schulden van armegelden nog voor aanstaande Feestdag sal moeten betalen of men sal zulke lieden welke niet betaalen willen, volgens de Reglementen onzer Gemeente (de Heere verheffe hare Achthaerheid) daartoe dwingen, sonder iemand daer in te ontsien”.¹⁾ Ondanks deze maatregelen bleven de financiën eene bron van zorg. In 1761 vroegen Parnassims aan Schepenen en Raden „om te mogen wesen bevrijdet wegens haare Synagoge van het betalen van eenige Huislasten (Put-, pomp-, steiger- en strategeld), en daar omtrent te mogen genieten de voorregten, daar andere Godshuizen van profiteren pro primo; en pro secundo, dat Schepenen en Raden aan haar permissie gelieven te verleen, om wanneer en namens hunne Synagoge eenig geld moet worden betaald, sij het selve niet bij collecte behoeven in te samelen, maar een ieder der gemeente na zijn staat, en in redelijkheid deswegen te mogen taxeeran”.²⁾

Op het eerste deel van dit verzoek werd geantwoord, dat daarin niet kan worden getreden. Het tweede werd gehouden „in advijs”, zoodat als er in 1785 een tekort van f 110 in de armenkas is, aan het stadsbestuur opnieuw verlof moest worden gevraagd, ieder lid voor een gedeelte daarvan „na zijn staat en vermogen” aan te slaan. Tevens werd vergunning gevraagd om dit „in het vervolg bij voorkomende extraordinaal gevallen also te practiseeren”. Schepenen en Raden hadden thans tegen dezen maatregel geen bezwaren meer. In hetzelfde request werd het stadsbestuur verzocht ook ten aanzien van de heffing der regelmatige inkomsten eenze regeling goed te keuren „dat op dezelve wijze nu en vervolgens alle twee jaaren een nieuwe quotisatie na mate van de florissante of declinante staat van een ieder, zooals in de meeste Gemeenten gebruikelijk was, tot goedmaking van de ordinaris lasten zouden mogen gemaakt worden, zo ten opzichte van de Maandcedulle als van de Beestesnijder, waarop tot nog toe geen vaste wet (zooals wel op het stuk der zitplaatsen en billetten³⁾) door Haar Wel Ed Agtb gestatueerd was”. Het stadsbestuur weigerde de toestemming niet en voortaan kon de gemeente dus nu hare inkomsten grootendeels tevoren berekenen en dit met te meer zekerheid doordat de onwillige hier evenals te Amsterdam door

¹⁾ Res. Sch. en Raden. 16 September 1760. ²⁾ Res. Sch. en Raden. 8 September 1761. ³⁾ Zie hiervóór en verder p. 85.

„parate executie” tot het opbrengen van zijn „quote” gedwongen kon worden.¹⁾ Inderdaad scheen nu voor het vervolg de zorg voor de financiën, waarschijnlijk echter mede, doordat de gemeenteleden meer gegoed werden, minder ernstig te zijn.

§ 2. *Kerkelijke gemeente en stadsoverheid.*

Voor de Joodsche gemeenten was eene welwillende houding van het stadsbestuur zeer gewenscht. Immers de Magistraat had als zoodanig het recht om toezicht te houden op de in de stad en onder de stadsverordeningen levende Joden en hunne organisatie. Zonder de erkenning der overheid was de Joodsche gemeente geene rechtspersoonlijkheid. Zij kon zonder haar steun de reglementen niet handhaven tegenover onwilligen en verhinderen, dat zich naast haar in de stad eene andere Joodsche corporatie vormde. Nu is inderdaad de wederzijdsche betrekking tusschen het stadsbestuur en de Parnassims van vriendschappelijken aard geweest. Blijkbaar bemoeiden de heeren op het stadhuis zich gaarne met de Joodsche aangelegenheden en wilden ze het naadje van den kous weten, maar van een tyranniek ingrijpen is nooit sprake geweest. Zij steunden, zooals wij zullen zien, met hun gezag de Parnassims steeds tegen de oppositie van welken aard ook, vroegen hun oordeel omtrent maatregelen, die zij door omstandigheden van buitenaf ten opzichte van de Joden moesten nemen en waren bereid de oorzaak van hunne klachten weg te nemen, indien dit mogelijk was.

In 1747 had Michiel Isaaq Cohen, waarschijnlijk de koster, die een gedeelte van het huis, de voormalige Munt, bewoonde, waarin de Joden hunne godsdienstoefeningen hielden, soldaten bij zich doen inwonen. Dit feit was eene ergernis voor de Parnassims, die er echter machteloos tegenover stonden. Op hun verzoek nu hebben de Burgemeesters Cohen bevolen, dat hij de soldaten moest wegsturen.²⁾

Veel ingrijpender was de tusschenkomst van het stadsbestuur 16 jaar later. Toen was n.l. een deel der Joodsche gemeenteleden heftig ontevreden op het bestuur. Zij drongen er zelfs bij Schepenen en Raden op aan, den ouderling Joseph Hartog Levy, den penningmeester Moses Joseph van Goch en den diacon der zitplaatsen David Simon Magnus te ontslaan. Wat was de reden van dit verzoek? Abraham Nathans was door den ouderling beboet voor één gulden acht stuivers. Hij weigerde deze som te betalen, omdat hij deze boete als onwettig beschouwde. Zelfs werd door hem en zijn aanhang, n.l. Moses Hertog van Almelo, Joseph Godschalk, Dr. Bendien, Abraham Meyer, Emanuel Joseph en Benjamin Marcus³⁾ in strijd met het reglement van 1747 het ambt van „Nieman Akhilla”⁴⁾ ingesteld. Nathans maakte in een boek „enige aantekeningen” „aangaande de zitplaatsen” der leden en de oppositie der tegenpartij ging nu zoover, dat zij de aan de gemeente ver-

¹⁾ Res. Sch. en Raden. 31 Mei 1785. ²⁾ Res. Sch. en Raden. 23 November 1747. ³⁾ Aldaar. 12 October 1763. ⁴⁾ „Vertrouwensman der Gemeente”. „Beglaubigter”.

schuldigde gelden aan Nathans betaalde, zoodat deze f 160 geïnd had. Schepenen en Raden wilden echter van deze opposanten, die alleen uit persoonlijke vijandschap handelden, niets weten. Zij handhaafden het bestuur in zijne functies. Het ambt van „Nieman Akhilla, een nieuwigheid sijnde“, bevalen zij af te schaffen. Nathans moest zijn boete betalen, het door hem aangelegde contra-boek en de f 160 aan den ouderling uitleveren.¹⁾ Voordat dit besluit echter officieel aan Nathans werd medegedeeld, kwam Noach Levy bij hem en vertelde van dien eisch tot uitlevering van het contra-boek. Daarop verbrandde Nathans het boek, zoodat hij niet kon voldoen aan den eisch van het stadsbestuur, die hem een paar dagen later bereikte. Door Schepenen en Raden ter verantwoording geroepen, verontschuldigde hij deze vernietiging door te zeggen, dat het boek ook aantekeningen over zijne eigen zaken bevatte. Tot straf voor die verbranding moest hij binnen tweemaal 24 uur vijf en twintig goudgulden betalen.²⁾ Verder moesten hij en zijne aanhangers ook nog de kosten van het onderzoek in die kwestie, die 20 gulden 10 stuivers bedroegen, betalen.³⁾

Toch heeft deze bestraffing, evenmin als de vermaning van het stadsbestuur, „dat de leden der Joodsche gemeente voortaan met malkandren in een goede harmonie“⁴⁾ moeten leven, verdere oppositie verhinderd. Een half jaar later wendde Dr. Bendien, dus één van de aanhangers van Nathans, zich met „klaagrequesten“ over de Parnassims tot het stadsbestuur. Weer werden na verhoor van beide partijen, de klachten van Dr. Bendien door de regenten ongegrond verklaard. Hij werd evenals Nathans veroordeeld, de kosten van het onderzoek die 30 gulden 19 stuivers bedroegen, te betalen.⁵⁾ Schepenen en Raden begon dat geharrewar te vervelen. Zij maanden nogmaals aan tot het bewaren van een goede verhouding, in geval er echter weer oneenigheden zouden zijn, mochten de ontevreden zich niet meer tot hen wenden, maar moesten „haar gesustineerde actien aan de Lage Bank van Instructien“⁶⁾ volgens stadregte institueeren.⁷⁾ Gelukkig voor de Zwolsche Joden is van dezen laatsten maatregel geen gebruik gemaakt.

Een typisch bewijs van goedaardige bemoeizucht gaf het 'stadsbestuur in 1785. Opdat de vroeger genoemde quotisatie eerlijk zou geschieden, hadden „ouderlingen, penningmeesters en sevenaars“⁸⁾ voorgesteld, dat de Parnassims „voor de Rabbi bij handtasting in edes plaats“ zouden beloven, „niemand uit leed of uit vriendschap in voornoemde quotisatie hoger of lager te zullen bezwaren of verligten dan alleen na ieders vermogen en onvermogen“. Bovendien moest het bestuur den aanslag van een lid, dat voor den rabbi „bij

¹⁾ Res. Sch. en Raden. 1 December 1763. ²⁾ Aldaar. 6. December 1763. ³⁾ Aldaar. 14 Maart 1765. ⁴⁾ Aldaar. 1 December 1763. ⁵⁾ Aldaar. 13 October 1764. ⁶⁾ Deze werd „gespannen“ door twee Burgemeesters (Presidenten); voor haar kwamen zaken van minder gewicht. Zie Gerh. Dunbar: Tegenwoordige Staat van Overijssel (Deventer 1781—1803) III p. 505. ⁷⁾ Res. Sch. en Raden. 26 Augustus 1764. ⁸⁾ Dit zijn de vier overige Kerkeraadsleden (bijzitters).

handtasting in edes plaats" verklaard had te hoog getaxeerd te zijn, verminderen. Het stadsbestuur keurde dezen maatregel niet goed. Die plechtige „handtasting" voor den rabbi was niet noodig. In beide gevallen achtten de Regenten eene belofte hieromtrent aan Zijnweleerwaarde afgelegd een voldoende waarborg. Indien echter (een) belanghebbende(n), hetzij een gemeentelid, hetzij het bestuur, desniettegenstaande verlangde, dat de tegenpartij een eed aflegde, dan moest dit „ter secretarie" geschieden. Eveneens konden de leden, die zich te hoog aangeslagen achtten, zich wenden tot Haar Wel.ed.HoogAgth. of derzelver Heeren Presidenten.¹⁾

Hoe welwillend het stadsbestuur den Joden gezind was bleek vooral eenige jaren later. Tengevolge van de tusschenkomst van den Pruisischen koning in 1787 in de Nederlandsche aangelegenheden, kreeg de Zwolsche burgerij — de patriotten hadden in deze stad de overhand — inkwartiering. De militairen konden echter, zoo was vastgesteld, niet worden „gebilletteerd" in de huizen der Joden.²⁾ Deze bezetting heeft de stad veel geld gekost en last veroorzaakt. Na het vertrek der troepen vond het stadsbestuur, dat de Joden ook wel „bij vervolg" in de kosten mogen bijdragen, vooral daar „een zeer groote menigte der al hier wonende jooden zig geneeren met het slagten en verkopen van vleesch en dus sorteeren onder die weinige ingezetenen, wier kostwinningen gedurende de meer gedagte inkuartiering wel verre van te verminderen integendeel merklijk beter was door het grooter vertier van die waaren welke zij verkogten."

Opdat de aanslag vooral niet te hoog worde, lieten de regenten zich door „Parnassims" en wijkmeesters lijsten geven van alle Joden en van hunne kostwinningen. Hieruit bleek, dat er verscheidene huishoudingen waren „van een zeer sober bestaan en die in allen gevalle uit hoofde van armoede altoos van inkuartiering bevrijd zouden zijn gebleeven."

Het stadsbestuur achtte de som van f 150 voldoende „om die van meergenoemde Natie³⁾ eenigermaten egaal te doen dragen met zodane andere ingezetenen, die met hun een gelijk bestaan hebben." Zelfs den schijn van onbillijkheid wilden de regenten dus vermijden. Den Parnassims werd nu bevolen, die som binnen eene maand te betalen en „die summa van hunne gemeente te vinden bij quotisatie na maate van een ieders bestaan, en op den voet, zooals dezelve tot andere lasten van de gemeente gewoon zijn te dragen."⁴⁾

§ 3. Taak der Gemeente als godsdienstig genootschap.

In het bovenstaande heb ik feiten genoemd, die de gunstige ge-

¹⁾ Res. Sch. en Raden. 31 Mei 1785. ²⁾ Uit de bewoordingen der resolutie blijkt niet duidelijk wanneer deze bepaling gemaakt was, er staat n.l.: „De Heeren Keurmeesters hebben ter vergadering voorgedragen, dat in consideratie genomen hebbende, dat van den beginne der billettering af altoos is begrepen, dat de Militairen niet konden worden gebilletteerd in de huizen der jooden". ³⁾ Ongeveer 60 gezinnen. ⁴⁾ Res. Sch. en Raden. 3 Februari 1788.

zindheid en de welmeenendheid van het stadsbestuur ten opzichte van de Joodsche Gemeente kunnen bewijzen; eene nadere bespreking van de totstandkoming en ontwikkeling der instellingen, die deze gemeente behoefde om haar taak als godsdienstig genootschap te vervullen, zal doen blijken, dat den Joden hierbij evenmin de steun der Zwolsche regenten ontbrak.

De begraafplaats.

Reeds in 1722 had het stadsbestuur te Zwolle „eenigen Joden” verlof gegeven een gestorven kind te doen begraven „op de contrescarp van 't kleine schansje”, dat de verbinding tusschen de stad en de beide schansen aan den IJssel vormde. Tegelijkertijd was bepaald, dat die grond „ook in 't toekomende aan de alhier wonende joden tot een begraafnisplaats” zou dienen.¹⁾ In 1736 mocht de Joodsche gemeente deze rustplaats harer dooden, die toen eene oppervlakte had van „zeven roeden vierkant” met een „ricking” omheinen.²⁾ Ongeveer 30 jaren bleek het kerkhof, waarvoor, om te verhinderen dat de begrafenisplechtigheden door het Zwolsche „gemeen” gestoord werden „een geslotene deur of poorte” was gemaakt³⁾, aan de eischen te voldoen. Toen was echter uitbreiding naar de W.zijde 2 roeden, en naar de N.zijde 3 roeden, noodzakelijk.⁴⁾ De aldus uitgebreide oppervlakte was in 1779 weer te klein en het stadsbestuur stond aan de Joodsche gemeente af „een gedeelte van het zogenaamde schansje aan de linie, beginnende van haare tegenwoordige begraafplaats en doorgaande tot aan de linie”, voor een som van 10 goudgulden per jaar.⁵⁾

Zooals reeds vroeger (Art. 26) meegedeeld is, mocht niemand „sig in eenigerley ceremonien bemoeijen” met een lijk, tenzij de ouderling hem (haar) hiertoe bij monde van den kosten (of diens vrouw) had gemachtigd. In de eerste jaren van het bestaan der gemeente werden zoowel leden als niet-leden kosteloos begraven, maar in 1745 gaf de magistraat verlof aan het bestuur, dat voor de begrafenis „van diegene so alhier geen burgeren en ledematen⁶⁾ van haar kerk zijn, en wel in bonis quamen te sterven” eene schade-loosstelling tot een bedrag van 10 caroliguldens mocht worden geheven. Uit deze opbrengst kon dan gedeeltelijk het onderhoud van het kerkhof betaald worden.⁷⁾ Ook werd den Joden, nu hun aantal zich uitbreidt, toegestaan⁸⁾ „hunne dooden bij voorkomende noodzakelijke gevallen des sonderdags nademiddags na de Predicatie”

¹⁾ Res. Sch. en Raden. 7 September 1722. ²⁾ Aldaar. 31 December 1736. ³⁾ Aldaar. 14 November 1745. ⁴⁾ Aldaar. 8 Februari 1763. ⁵⁾ Aldaar. 31 Augustus 1779. Tot ongeveer 1885 bleef dit de begraafplaats der Joodsche Gemeente. Zie W. A. Elberts : op. cit. p. 326. ⁶⁾ Men kan lid van de Joodsche Gemeente zijn, zonder het burgerschap verkregen te hebben of burger, zonder lid van de Gemeente te zijn, al zal dit laatste geval wel niet dikwijls zijn voorgekomen. ⁷⁾ Res. Sch. en Raden. 14 Nov. 1745. ⁸⁾ Res. Sch. en Raden. 25 October 1745. — Dit verlof getuigt van dezelfde ruime opvatting, als de vergunning om een wissel, die op Zaterdag vervalt, op Vrijdag te mogen betalen of die, om op Sabbath den winkel te mogen sluiten. Zie L. Knappert: Geschiedenis der Neder-

te mogen begraven. Christelijke dragers droegen de dooden op hunne lijkbaar naar de laatste rustplaats, maar zij klaagden in 1759, dat de Joden „sedert den opbouw van haar nieuwe synagoge“ (in 1758) de baar in dit gebouw brengen en zonder de dragers hiervoor iets te betalen deze zelf voor de huizen der dooden brengen. Schepenen en Raden bevalen nu den Joden, „in gelijkheid van alle ingezetenen dezer stad de stadsdoodgravers te gebruiken en door deselve bij het begraven van haare lijken de lijkbaar voor de hujsen van haare dooden te doen brengen en weder terug te halen“. Daarvoor moesten dan de „ordinaris jura“ betaald worden.¹⁾

Hunne eenvoudige doodkisten mochten de Joden evenmin als de anderen naar keuze laten vervaardigen. Te Zwolle gold n.l. sedert 1697 eene regeling, waarbij het maken van doodkisten ten bate van de armenkas verpacht werd, met dien verstande, dat de ingezetenen tegen vaste prijzen doodkisten in verschillende soorten konden bekomen. Van elke kist genoten de armen een vaste toelage.²⁾ In 1765 werd het verzoek van Parnassims om het hout te mogen kopen bij den aannemer, dien zij het geschiktst achtten en evenzoo om vrijgesteld te worden van de belasting als de kist, wat dikwijls gebeurde, voor iemand, die van de armen begraven werd, bestemd was, afgewezen.³⁾

De Synagoge.

Naast de begraafplaats en de zorg voor de dooden, had de Synagoge een belangrijk aandeel in de belangstelling der Zwolsche gemeente. In een tijdperk, waarin de Joden buiten het publieke leven stonden en zich steeds tot eigen kring moesten beperken, waren het kerkgebouw en de daarin plaats hebbende plechtigheden voor hen van zeer groote beteekenis. Gedurende de eerste decennia van de 18de eeuw, toen er slechts weinig Joden te Zwolle woonden, hielden zij waarschijnlijk hunne godsdienstoefeningen in de woning van één hunner. Al in 1746 hadden zij echter het huis, waarin vroeger de Munt gevestigd was, voor dit doel gehuurd en in 1747 had de Magistraat hun toestemming verleend om dit „tot eene synagoge te gebruiken“. ⁴⁾ De Joodsche gemeente had in dit gebouw, dat zij voor twaalf jaar gehuurd had van den Heer Markloff „in eendragtigheid tot dusverre (1758) hare Godsdienst geoeffend“. Het contract moest 30 April 1758 vernieuwd worden en nu vergaderde de gemeente herhaaldelijk om te overleggen, of zij dit huis weer huren zou of koopen. Zij kon het niet met den Heer Markloff eens worden „wegens de seer voor haar praepjudiciabele conditien“, hoewel „sij wel gewenst hadden, dat den Heer Markloff sig op redelijke verhuuren, 't zij tot het verkopen van de oude munte hadde gelieven te laten vinden“. Bovendien bleek het bijeenroepen der heele gemeente ook een bezwaar voor het

¹⁾ Landsche Hervormde Kerk in de 18e en 19e eeuw. (Amsterdam 1912) p. 120.

²⁾ Res. Sch. en Raden. 16 September 1759. ³⁾ W. A. Elberts: op cit. p. 334 en 335. ⁴⁾ Res. Sch. en Raden. 14 Maart 1765. ⁵⁾ Aldaar. 14 April 1747.

bereiken van een resultaat. Daarom werd besloten eene commissie aan te wijzen, die de vrijheid kreeg „so in cas van huur als coop tot gemene beste” te handelen, terwijl „de woorden des tegenkanters sullen zijn van nul en gener waarde en geagt als een gebroken pot”.¹⁾ Deze commissie bestond uit de drie met een functie bekleede bestuurders en vier leden der gemeente: Levy Hartog, Yzak Abrams, Emanuel Gersons en Marcus Coopmans. Hare volmacht werd door achttien leden²⁾ van de geheele gemeente onder teekend, maar Joseph Hartog van Almelo weigerde en zijn zoon Mozes Hartog verliet stiltes de vergadering. Twee andere leden waren uit de stad³⁾. Deze commissie vervoegde zich uit naam van hare gemeente 13 Januari 1757 met een request bij den magistraat. Zij deelde mee, dat de Joodsche gemeente besloten had, in navolging van die te Groningen, Nijmegen en andere steden, eene synagoge te bouwen. Het terrein voor dat gebouw vragen zij met het oog op hun „onvermogen” gratis. Voor de overige kosten wilden de meeste leden „bij wijze van een liberale gift” en ook andere Joodsche gemeenten bijdragen. Het verzoekschrift eindigde aldus: „dat het hunne Wel. Ed. Hoog Achtb. mogte behagen hen verlof te geven tot het bouwen van eene Synagoge, voorzien met kerkelijke gerechtigheid, waarin, na het eindigen der bovengenoemde huurjaren, alleen de godsdienst der hier woonende Jooden zou mogen worden verricht, en hun, was 't mogelijk een hier toe bekwaam plaats, pro amore dei, toe te staan; met verder verzoek, dat hunne Wel. Ed. Hoog Achtb. het reglement waarbij aan de zeven personen de gemelde volmagt door de Gemeente verleend was, met hunne goedkeuring geliefden te begunstigen”.⁴⁾ Het gevolg hiervan was, dat de commissie, op advies van de Burge-meesters Waterham en Marienburg en den secretaris Tobias, met een stadsmetselaar de Juffrouw Schildershuijzen ging bekijken om te beoordeelen of deze geschikt waren in eene synagoge veranderd te worden. Daar dit bezoek een gunstig resultaat opleverde, verzochten de gevolmachtigden het stadsbestuur hun in bruikleen af te staan de „sogenaamde juffrouw Schildershuijzen en van ouds de Liberie staande agter de Broerenkerk in de Waterstraat, so de stad wel toebehooren, dog van geen dienst zijn en dagelijks meer en meer vervallen”. Tevens vroegen zij vrijstelling van het voor dit gebouw jaarlijks aan de Geestelijkheid verschuldigde bedrag van 35 gulden.⁵⁾ Schepenen en Raden, een maand later ook de

¹⁾ Request. Joodsche Kerk. Portf. 217. 19 April 1757. ²⁾ Hunne namen zijn: S. M. Bendien Med. Dr., Moses Joseph van Goch, Joseph Godschalk, Joseph Hartog van Emrik, Beadix Cosman, Ysak Abrams, Marcus Coopman, Moses Salomons, Michiel Heymans, Berend Coopmans, Abram Meyers, Simon Abrams, Emanuel Joseph, Levy Hartog van Emmerik, Jacob Simons, Emanuel Gersons, Jacob Gotschalk en Moses Gersons. ³⁾ Samuel Levy en Jacob Veldhuijzen. ⁴⁾ Nederlandsche Jaarboeken. 1758 p. 386. ⁵⁾ Res. Sch. en Raden. 11 Mei 1757. Bij de confiscatie der kerkelijke goederen had de Protestantsche geestelijkheid de beschikking gekregen over de voormalige Liberie van het Broerenklooster. De geestelijkheid verkocht dit gebouw 11 Maart 1614 bij publieken verkoop aan Jan Boetsier voor 500 goudgulden, jaarlijks te verrenten tegen

Meente, willigden dit in.¹⁾ In het gebouw waren vier vuursteden, waarvoor al gedurende langen tijd geene belasting betaald was, omdat deze bouwvallig waren. Het verzoek van de commissie aan de Staten van Overijsel gericht om vrijstelling van vuurstedegeld voor de synagoge werd ingewilligd.²⁾ Na deze vergunningen heeft de Joodsche Gemeente, die niet in staat was om alle onkosten te dragen, welke vereischt werden tot het oprichten der synagoge, eenigen uit de haren gecommiteerd „om bij bijzondere Joodsche Gemeenten in Holland en elders de nodige penningen te collecteren, waerin zij reeds bij sommigen geslaegt hebben, zich vleierende, dat anderen dit voorbeeld volgen.”

De veranderingen in het gebouw, ontworpen door de commissie, werden na goedkeuring door de geheele Joodsche Gemeente, opgedragen aan een timmermansbaas, op voorwaarde dat de synagoge den 14den September 1758 gereed zou zijn. Hoewel er afgevaardigden gezonden waren naar Holland, Londen en Duitschland, in wier collecteboeken de opperrabbijnen van de Hoogduitsche en Portugeesche Joodsche Gemeente te Amsterdam, eene aanbeveling hadden geschreven, had de collecte geen voldoende succes. En ook in Zwolle zelf ondervond men tegenstand, want sommigen weigerden de beloofde som te storten. Om dezen te dwingen hun plicht te doen, wendde de commissie zich tot den opperrabbin Saul te Amsterdam. Deze stuurde een uitvoerigen Hebreeuwschen brief, waarin hij o.a. zeide: „Ik kenne de zeden van de luden uwer vergaderinge, zij zijn allen volmaekt in de vreeze Gods, en ieder van hen zal niet nalaten te geven een schoone gifte naer den zegen, die hem van den hemel gegeven is, en zijne rechtvaardigheid zal hem ten eeuwigden dage bijstaen”. Hij wijst op den tekst „en door traegheid der handen zal het huis druipen, en al diegene, die zich in deze zake spoedigt, deze zal zijn loon hebben, en is prijsenswaardig, en hij zal hebben leven, rechtvaardigheid en eere”. Dit stuk werd Vrijdagavond 31 Maart 1758 voorgelezen en maakte zoo'n indruk, dat ieder lid zijne bijdrage stortte. De onwilligen, die blijkbaar tot de meer gegoeden behoorden, gaven niet zooveel als de minder vermogenden. Den 6den September 1758 had de plechtige inwijding van de nieuwe synagoge plaats. Boven den

den penning 16, oock onder beding, dat hij de helft van de koopsom moest storten indien hij daartoe te eeniger tijd door de geestelijkheid zou worden aangemaand. (Rekeningen der Geestelijkheid 1614—1617). Tot 1645 bedroeg de rente jaarlijks 31 gg. Sedert 1685 was het bedrag 35 caroligulden. Toen was de Liberije al een jaar in het bezit van Capitein Schilders. In 1732 kwam het gebouw in handen van zijn erfgenamen, waarvan de laatste wordt aangeduid als eene Juffrouw Schilders. Door den Magistraat werd 21 Februari 1743 besloten dit huis, dat intusschen door den rentmeester der geestelijke goederen was aangekocht, van dezen voor de stad te koopen en „het opliggende beswaar” (35 caroligld.) ten profijte van de geestelijkheid jaarlijks aan dezelve te verrenten. Dit bedrag moest in het vervolg door de Joodsche Gemeente betaald worden. — Mededeeling van wijlen archivaris L. van Hasselt te Zwolle.
¹⁾ Res. Sch. en Raden. 11 Mei 1757 en 24 Juni 1757. ²⁾ Res. Ridderschap en Steden 17 November 1757.

ingang in de Waterstraat stond in vergulde letters „Mijn huis zal een gebedenhuis genoemd worden” (Jesaja 56:7).¹⁾ Later werden deze woorden vervangen door die van den Psalmist: „Doe mij de poorten der gerechtigheid open, ik zal den Heer loven”.²⁾ Een voorhof omgeven door een schutting scheidde de synagoge, waarnaast de kosterswoning lag, van de straat.³⁾

De synagoge bleef tot 1899 in gebruik. De Joodsche gemeente meende toen zelfs, dat het gebouw haar eigendom was, maar door een toeval ontdekte de toenmalige archivaris van Zwolle, dat dit niet het geval was.⁴⁾

Eene groote gemeente, zooals de Zwolsche na het midden der 18de eeuw was, had als ambtenaren voor de waarneming der verschillende kerkelijke functiën: rabbi, voorzanger-geloofsschrijver en koster-schoolmeester.

Ambtenaren.

Vóór dien tijd, al in 1745, werden de twee laatstgenoemden vermeld⁵⁾, maar het is niet onwaarschijnlijk, dat hunne ambten al een tiental jaren eerder ingesteld waren. Een rabbijn werd in 1772 benoemd⁶⁾, n.l. David Jacobs, die zich ook wel David Jacob Stibbe noemde.⁷⁾ Hij was in 1738 te Zwolle toegelaten als klein-burger, toegetroden tot het Nicolai-gilde⁸⁾ en had een drogisterij. Ongeveer 30 jaar lang was hij hier de geestelijke herder.⁹⁾ Er bestond geen instructie voor den rabbijn¹⁰⁾, maar hoogstwaarschijnlijk behoorde tot zijn taak het inzegenen van huwelijken, nadat de „ouderling” hiertoe verlof gegeven had. Op verzoek van Dr. Bendien verklaarde het stadsbestuur in 1776, dat dergelijke huwelijken wettig zijn zonder dat „vordere solemniteiten gevorderd worden en dus ook niet diegeene, welke anders conform Politike en Kerkelijke ordonnantien van andere gezinten worden gerequireerd”.¹¹⁾ Voor

¹⁾ De hierboven verhaalde bijzonderheden over den bouw der Synagoge zijn ontleend én aan het Request, dat zich nog ten gemeentearchief van Zwolle bevindt, én aan de Nederlandsche Jaarboeken 1758 p. 368 v. en p. 877. Deze laatste geven een zeer uitgebreid en zeer sympathiek relaas van het gebeurde. De brief van den Opperrabbijn Saul uit Amsterdam staat er geheel in afgedrukt. Ik meen er op te moeten wijzen, dat de stichting van een nieuwe Synagoge de vriendelijke belangstelling van een deel der Nederlanders had. Dit blijkt trouwens ook uit de houding der hoogere standen, bij de inwijding der nieuwe Synagoge te Groningen. (Zie I. Mendels: op. cit. p. 148). ²⁾ W. A. Elberts: op. cit. p. 134 en 243. ³⁾ Res. Sch. en Raden. 4 September 1758 en 9 October 1760. ⁴⁾ W. A. Elberts: op. cit. p. 243. ⁵⁾ Res. Sch. en Raden. 14 November 1745. ⁶⁾ D. W. Stibbe: Geslachtsregister der familie Stibbe, (Amsterdam [1912]). Voorwoord p. 2. ⁷⁾ In het Burgerboek wordt hij David Jacobs genoemd, in het Gildeboek teekent hij David Jacob Stibbe. ⁸⁾ Burgerboek 4 Februari 1738, afkomstig uit Amsterdam. Kramersgilde: Register van aangenomen Gildebreeders (1724—1772) 5 Februari 1738. Hij is gehuwd met een gildebreedersdochter Theodora Polak. ⁹⁾ De Joodsche Gemeente te Zwolle beweert in 1809, dat zij altijd een rabbijn gehad heeft. R. A. den Haag. Archief v. h. Opper-Consistorie. Portf. 4 II. N 4 D N 5. Het Opper-Consistorie zegt in 1813, meer dan 40 jaar, maar in 1802 wordt al een nieuwe rabbijn toegelaten. Aldaar. no. 13. 36 v. 19 October 1913. Reg. verbaal v. h. Consistorie te Zwolle. — Res. v. d. Municipaliteit. 7 September 1802. ¹⁰⁾ Aldaar. Not. O. C. Portef. 13 Af. I. 5 December 1809 No 12. ¹¹⁾ Res. Sch. en Raden. 15 November 1776.

scheidingen van joden was tusschenkomst van het stadsbestuur eene vereischte.¹⁾

De voorzanger der gemeente was tevens geloofsschrijver.²⁾ Zijn werkkring was, evenals die van den koster, reglementair omschreven. Toen David Jacobs (die in het Hebreeuwsch denzelfden naam had als de rabbijn³⁾) in 1779 vertrok, werd door het stadsbestuur toestemming gegeven, tot toelating van zijn opvolger, mits deze voorzien was van een certificaat, waaruit bleek, dat hij „van een goed ordentelijk en onbesproken gedrag was”.⁴⁾

In 1783 vroegen Isaak Moses de Vries en Cosman Benedictus aan het stadsbestuur verlof hunne kinderen te laten onderwijzen door den voorzanger. Hun verzoek werd echter geweigerd, omdat deze te Zwolle was toegelaten „op expresse conditie, dat hij geene kinderen zijner natie zoude instrueeren”, immers er was reeds een schoolmeester, n.l. de koster.⁵⁾ De verhouding tusschen het kerkbestuur en de toenmalige koster-onderwijzer David Jacob Cohen was niet zeer aangenaam. Het kerkbestuur had beproefd hierin verbetering te brengen door het maken van een contract, dat de rechten en plichten van den koster-onderwijzer nader omschreef.⁶⁾ Toch schijnt deze poging niet volkomen geslaagd te zijn, want in 1785 vroeg de koster den steun van het stadsbestuur om te voorkomen, dat zijn salaris meer dan dat van de andere ambtenaren zou worden verlaagd. Aangezien den regenten uit ingewonnen informatie bleek, dat deze klacht ongegrond was, gaven zij Cohen den vaderlijken raad te wachten, totdat zijne grieven gerechtvaardigd zouden zijn. In dat geval zouden zij hem hunne medewerking niet weigeren.⁷⁾

Organisatie der gastvrijheid.

Het bestuur der Joodsche gemeente had in 1745 in een request aan het stadsbestuur meegedeeld, dat hare inkomsten besteed moesten worden om: „arme reisende van hare natie een teerpenning te geven, de alhier wonende te onderhouden, sieken zo reizende als inwoonders van 't nodige te voorzien, coster en voorzanger te salariseeren, de vreemde passantenvrouwen alhier in de kraam bevallende te besorgen, stervende te doen begraven en alle vordere onkosten, zo tot den kerkdienst als het onderhoud van de kerkhof vereischt worden”.⁸⁾

Hieruit blijkt wel, dat de gemeente naast de voorziening in de godsdienstige behoeften harer leden eene belangrijke verplichting had, n.l. de zorg voor de behoeftige geloofsgenooten, die in dien tijd zeer talrijk waren. Vooral de arme doortrekkenden, zwervers

¹⁾ Res. Sch. en Raden. 17 December 1759. ²⁾ Aldaar. 14 November 1745. ³⁾ De wijze waarop de Joden de namen vormden werkte ertoe mee, dat dikwijls verschillende personen denzelfden naam hadden. De Koster in dien tijd heet ook David Jacob, maar doordien hij een Kohen (priester) was en zich dus David Jacob Cohen noemt, wordt verwarring voorkomen. ⁴⁾ In aansluiting van de Resolutie van 11 September 1770 en 18 November 1776. Zie Res. Sch. en Raden 6 juni 1779. ⁵⁾ Aldaar. 8 September 1783. ⁶⁾ Aldaar. 26 April 1778. ⁷⁾ Aldaar. 24 juni 1785. ⁸⁾ Aldaar. 14 November 1745.

die volgens het rapport dat de Parnassims in 1753 bij het stadsbestuur indienden, dikwijls „een gansch kwaad gebruik maakten van de onder hun so seer geroemde deugd van herbergzaamheid” gaven veel last. Dientengevolge hadden Schepenen en Raden nog in hetzelfde jaar bepaald, dat ter voorkoming van het „langs straat omswerven van so menige vreemde land doorlopende joden” alle Joodsche inwoners „so ras een vreemde van hunne natie onder haar dak ontfangen omme te vertoeven, sig sullen hebben te informeeren op deszelfs naam, plaats van en na werwaards sig staan te be-geven”. Deze inlichtingen moesten medegedeeld worden aan de „opsienders” en die gaven „nog voor de nacht” kennis hiervan aan den „Schout bij Nacht”. Op die wijze, de Christenslaapsteelhouders moesten aan den maatregel gehoorzamen, meende het stadsbestuur het „gespuis” af te schrikken¹⁾, dat natuurlijk bij voorkeur naar eene plaats trok, waar het zeker wist onderdak en voeding te krijgen. Men moet hierbij niet vergeten, dat de provincie Overijssel aan Westfalen grenst, waar vele Joden woonden, en dat zwervers uit die streek op hunne tochten naar Amsterdam langs Zwolle trokken. Die aangifte bij den schout schijnt echter niet veel geholpen te hebben. Om nu het doorreizen van vreemde en behoeftige Joden, die „en de Gemeente en de Burgeren seer lastig vallen”, zooveel mogelijk te verhinderen, werd in 1756 door het stadsbestuur op voorstel van de Parnassims eene regeling goedgekeurd, waartoe de leden der Joodsche gemeente tevoren met eenparigheid van stemmen hadden besloten.

Dit reglement bestond uit 13 artikelen: In de eerste plaats wil men geen „slegt volk” ondersteunen, evenmin mogen deze langs de huizen bedelen, 't zij bij Joden of Christenen (Art. 1). Zij zullen met behulp van de Overheid uit de stad gezet worden (Art. 1). Om te voorkomen, dat de fatsoenlijke arme menschen te lang blijven, mogen deze in de week (werkdagen) slechts één nacht te Zwolle vertoeven (Art. 12). Een „billiet”, dit is een bon, die recht geeft op onderhoud voor 24 uur bij of ten laste van een met name daarop genoemd gemeentelid, wordt hun alleen op Zaterdag en feestdagen verstrekt, omdat zij dan niet verder kunnen reizen²⁾ (Art. 2). Niet meer dan 6 tot 8 personen kunnen hiervoor in aanmerking komen (Art. 5). Indien er meer dan acht personen zijn worden de besten uitgezocht, de rest moet vertrekken (Art. 2). Elk biljet wordt onder toezicht van den „billieten-meester” iederen Vrijdag of den dag vóór een feestdag getrokken uit een bus, waarin zich de biljetten met de namen van de leden bevinden. Met dit briefje gaat de arme man³⁾ naar dengene, die hem 24 uur behoort te onderhouden. Deze kan den zwerver logeeren en eten geven of hij kan hem één schelling betalen (Art. 3). In dit laatste geval koopt de man voor dit geld zijn eten.

¹⁾ Aldaar. 30 Juni 1753. ²⁾ Deze biljetten werden in vele Joodsche gemeenten verstrekt. ³⁾ Het reglement zegt „arme man”; blijkbaar behoorden rondzwervende arme vrouwen tot de zeldzaamheden.

Hij brengt dan den nacht door in de „slaapplaats“, die iederen arme bij het in ontvangst nemen van zijn biljet wordt aangewezen (Art. 3). Dit nachtverblijf wordt, om te voorkomen, dat een lid iemand tegen zijn zin 's nachts moet logeeren, uit de algemeene kas betaald (Art. 3). Indien een lid deze voorwaarden overtreedt, dan wordt hij gestraft met een boete van f 2.50 ten bate van de armen (Art. 6). Ieder moet zijne biljetten bewaren, opdat hij de jaarlijksche vergadering kan toonen, dat hij zijn aandeel gehad heeft (Art. 8). De biljetten, die overblijven, komen in de bus van het volgende jaar (Art. 8). Een rabbi of voorzanger wordt bij niemand anders dan bij één van de ouderlingen gebiljetteerd (Art. 11). Hij, die een biljet heeft en gaat bedelen, moet de stad verlaten (Art. 4). Niemand kan ouderling of penningmeester worden, tenzij hij 25 biljetten per jaar heeft (Art. 9). Bijzitters moeten 20 biljetten hebben.¹⁾ Het reglement bevatte verder eene opgave van de namen van alle gemeenteleden en van het aantal biljetten, dat zij per jaar hebben, waaruit dus hunne betrekkelijke gegoedheid kan blijken. Er waren er, die vrijwillig zich opgegeven hebben, n.l. Mozes van Goch, Joseph Hartog Levy voor 30 biljetten, Dr. Bendien, Izaak Abrahams voor 25 biljetten, Michiel Heymans, Emanuel Gerson, Mozes Salomons voor 20 biljetten, Jacob Symons, Abram Meyer, Benedix Levy Cosman, Emanuel Jozeph voor 15 biljetten, Jacob Gotschalk voor 10 biljetten, Mozes Gerson voor 8 biljetten.

Getaxeerd werden: Levy Hartog en Mozes Hartog op 25 biljetten, Jacob Marcus, deszelfs zoon en Jacob Veldhuizen op 20 biljetten, Samuel Levy op 15 biljetten, Koopman Marcus op 12 biljetten, Marcus Koopman op 10 biljetten, B. Marcus op 8 biljetten.²⁾

Gedurende eenige tientallen jaren schijnen verdere maatregelen ten opzichte van doortrekkende armen overbodig geweest te zijn. Blijkbaar werden op die wijze geene te zware eischen gesteld aan de weldadigheid der Zwolsche Joden. Naar de meening van het stadsbestuur werden echter somtijds nog ongewenschte elementen geholpen, zoodat het in 1773 bepaalde „dat geene arme ofte ook andersints suspecte vreemde joden of Christenen“, die niet met een behoorlijken pas zijn voorzien, „alhier zullen mogen vernagten en alzo niet mogen worden besteld en onderhouden door derzelver respective armen“. ³⁾ Pas in 1784, dus 30 jaar later, hernieuwde de magistraat hare voorschriften van 1753, maar nu werd hij, die deze bepaling overtrad, gestraft met een boete van 2 goudgulden. ⁴⁾ Toch schijnt dit heel weinig te hebben geholpen. Immers een jaar later verzochten Parnassims, er was toen, zooals hierboven reeds medegedeeld is, een tekort van f 110 in de armenkas, aan het stadsbestuur om maatregelen te nemen „tot wering van overlast der van buiten inkomende zieken en bedelaars“. Nogmaals

¹⁾ Zie p. 73 volgens het reglement van 10 October 1769. ²⁾ Res. Sch. en Raden. 8 Augustus 1756. ³⁾ D.w.z. uit de armenkas. Aldaar. 11 November 1773.

⁴⁾ Aldaar. 16 Februari 1784.

werden nu de vorige besluiten hernieuwd¹⁾, maar hoogstwaarschijnlijk hebben ze de aantrekkingskracht, die de weldadigheid der Zwolsche Joden voor de armen had, niet doen afnemen.

Uit het bovenstaande blijkt voldoende, dat men te Zwolle tijdens de Republiek der zeven Vereenigde Provinciën eene Joodsche gemeente aantrof, die ruimschoots haar deel heeft gehad van de tolerantie, die in de 18de eeuw hier te lande ten opzichte van andersdenkenden heerschte. Het meerendeel harer leden zal wel onbekend geweest zijn met de door de denkers der Verlichting gepropageerde ideeën, zeker waren zij niet, zooals de vooruitstrevende Joden te Amsterdam, onder den invloed daarvan geraakt. De zucht naar ruimere ontwikkeling kan blijken uit het feit, dat eenige Joden te Zwolle de stadsregering verzochten eene Joodsche onderwijzers te mogen ontbieden.²⁾ Hoogstwaarschijnlijk wilden deze menschen hunne dochters eene betere opleiding geven. Het verzoek werd geweigerd. Meerdere jaren zouden nog verlopen, voordat den Joden de gelegenheid werd geboden, zich naar eigen inzicht in volkomen gelijkheid met andere gezindten te ontwikkelen.

V. De Joden hier te lande in den Franschen tijd (1795—1814).

Tot nu toe heb ik mij hoofdzakelijk kunnen beperken tot datgene wat den Joden in het gewest Overijsel wedervoor. In het tijdperk, dat de Republiek bestond uit zeven kleine staatjes, leefden zij in de diverse gewesten dikwijls onder verschillende voorwaarden. Tengevolge van de veranderingen, die de bestaande staatsregeling na de komst der Franschen onderging, werd de mogelijkheid geschapen, dat de Joden in alle deelen van Nederland onder dezelfde bepalingen leefden. Het besluit op 2 September 1796 door de Nationale Vergadering genomen, dat de Joden voor de wet gelijkstelde met andere gezindten, gold voor alle Joodsche bewoners van de Bataafsche republiek. Op de belangrijkheid van deze tweeledige verandering wordt een schaduw geworpen door de gebeurtenissen der tien volgende jaren, die slechts een geringe feitelijke wijziging in den toestand der Joden bracht. Hoewel enkele Joden te Amsterdam een ambt bekleedden en een gering percentage der Joden hier te lande hoogstwaarschijnlijk gebruik maakte van het hun gegeven stemrecht is van eene doorvoering der emancipatie in het burgerlijke leven geen sprake. In 1807 deelde de Minister van Binnenlandsche Zaken aan den koning mede, dat, „al zou 't mogelijk zijn, dat de benoeming van dezen of genen verdienstelijken Jood tot lid van het stadsbestuur te Amsterdam, door de publieke opinie niet gewraakt werd, de tijd er nog niet rijp voor was en dus rechtmatige vrees bestond, dat een dergelijke benoeming een

¹⁾ Res. Sch. en Raden. 31 Mei 1785. ²⁾ Aldaar. 23 Januari 1782.

onaangenamen indruk zou maken." ¹⁾ In de organisatie hunner gemeenten poogden de Joden zelf evenmin veranderingen aan te brengen. Het geringe resultaat, waartoe het zeer belangrijke emancipatie-besluit in de praktijk leidde, is aanleiding geweest, dat ik de gebeurtenissen in de periode 1795—1806 als een belangrijk voorspel heb beschouwd van de pogingen tot doorvoering der emancipatie, die onder de regeering van koning Lodewijk Napoleon en tijdens de inlijving bij Frankrijk plaats vonden. Dat ter verklaring van de gebeurtenissen in Overijsel gedurende den Franschen tijd een beknopt overzicht van de geschiedenis der Nederlandsche Joden noodzakelijk is, behoeft na het medegedeelde geen naderen uitleg.

§ 1. *De emancipatie der Joden.*

Reeds spoedig na de komst der Franschen hier te lande in Februari 1795 hield te Amsterdam het genootschap „Felix Libertate”, dat uit Christenen en uit vooruitstrevende Joden bestond, zijne eerste vergadering. Deze Joden waren bekend met de ideeën van Mozes Mendelsohn, die voor de meerdere beschaving der Duitsche Joden en voor verbetering in hun burgerlijken toestand geijverd had. Zij evenwel stonden onder invloed van denkbeelden uit Frankrijk, waar reeds in 1791 de burgerlijke gelijkstelling der Joden was uitgesproken. Door hen werd de strijd voor de politieke rechten der Joden begonnen. ²⁾ De in dezen meest op den voorgrond tredende persoonlijkheden waren: H. L. Bromet, M. S. Asser, C. Asser en Dr. H. de H. Lemon. Aanvankelijk hadden de heeren weinig succes. Hoewel de meer ontwikkelde Nederlanders door Fransche en door Duitsche schrijvers en door Nederlandsche tijdschriftartikelen kennis hadden genomen van denkbeelden over algemeene verdraagzaamheid, achtten velen van hen eene volledige emancipatie der Joden ongewenscht. Onder de Patriotten waren sommigen den Joden vijandig gezind. Een orgaan van deze partij (De Domkop of Nationaal Volksboek) ageerde op de heftigste wijze tegen het verleen van stemrecht aan de Joden.

Deze houding behoeft geene verbazing te wekken. Bij velen was de afkeer van en de minachting voor den Jood zóó diep geworteld, dat voor hen de leuze „Vrijheid, Gelijkheid en Broeder-

¹⁾ M. Wolff: De beteekenis der regeering van Lodewijk Napoleon voor de Joden van Nederland, in Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde V Reeks, Deel 7, 1920 p. 58. ²⁾ Zie over het volgende M. Wolff: De houding der Joden in Holland in den strijd tusschen Oranjegezinden en Patriotten, in Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, IV Reeks, Deel 6 p. 456 v.; C. L. Vitringa: Gedenkschrift II Stuk. Staatkundige Geschiedenis der Bataafsche Republiek I Gedeelte (Arnhem 1858) p. 401—435; S. Seeligmann: De Emancipatie der Joden in Nederland (Amsterdam 1913) en de aldaar p. 3 geciteerde litteratuur. L. Knappert: Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk in de 18e en 19e eeuw (Amsterdam 1912) p. 117—121 en 209—220; H. T. Colenbrander: Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795—1840. ('s-Gravenhage 1905 v.) (R. G. P.) vooral deel V

schap" niet kon gelden. Bovendien beschuldigden de Patriotten de Joden van Oranje-gezindheid.¹⁾ Toen dan ook eenige afgevaardigden van Felix Libertate, dat het stemrecht en de opname onder de Nationale Garde voor de Joden wenschte, de vergadering van de Patriotische sociëteiten te 's-Gravenhage wilden bezoeken, werden zij niet toegelaten. Ook mochten de Joden niet in de wijk-vergaderingen te Amsterdam²⁾, stemmen. De vooruitstrevende Joden vonden echter bij sommige Christenen sympathie voor hun streven. Eenige tijdschriften namen het voor hun op en in twee brochures door Christenen geschreven, werd hun zaak verdedigd. Bovendien werden zij gesteund door den Franschen gezant Noël. De aanvankelijke tegenspoed der Joodsche patriotten werd vergoed, doordat de Joden in Amsterdam het stemrecht kregen voor de grondvergadering der eerste Nationale Vergadering. Het besluit vervolgens door deze vergadering na langdurige discussie genomen dat bepaalde: „geen jood zal worden uitgesloten van eenige rechten of voordeelen, die aan het Bataafsch burgerrecht verknocht zijn" bracht den Joodschen Patriotten de vervulling hunner wenschen.

Het meerendeel der Joden hier te lande ontving dit besluit vrij koel. De tweede Nationale Vergadering telde Dr. Lemon en Broemet onder hare leden. Ook kregen M. Moresco en M. S. Asser zitting in het stadsbestuur van Amsterdam. De door Fransche idealen beheerschte Joden waren in strijd geraakt met Parnassijns en Opperrabbijn der Hoogduitsche Israelitische gemeente, die uit angst, dat de nieuwe ideeën den godsdienst zouden benadeelen en bevreesd voor vermindering van hunne macht hen tegenwerkten. De twist leidde in 1796 tot afscheiding van de verlichte Joden. Deze stichtten eene nieuwe gemeente „Adat Jeschurun" die onder de regeering van Lodewijk Napoleon weer met de oude vereenigd werd.

Hoewel de staatsregeling van 1798 het emancipatie-besluit der tweede Nationale Vergadering bevestigde, bleven de Joden hier te lande behoudens enkele uitzonderingen uitgesloten van de ambten. Na de staatsregeling van 1801 keerde men, al werd de gelijkstelling voor de wet gehandhaafd, te dien opzichte geheel tot het oude terug.³⁾ Van Hemert, een verlicht Christen, deelde in 1805 in een zijner gedenkschriften⁴⁾ hieromtrent het volgende mede: de Christenen „die alle ambten en voordeelen van den staat alleen genieten, alle monopolien in neringen en hanteringën bezitten, hebben geen lust, om deze voordeelen, met den van alles uitgesloten Jood

en VI. ¹⁾ Zie het oordeel van Gogel bij Colenbrander: op. cit. I, p. 378. ²⁾ Te Leeuwarden, Groningen, Haarlem en Rotterdam werden zij tot de verkiezingen in de nieuwe wijkvergaderingen toegelaten. S. Seeligmann: op. cit. p. 5. Over de Joden te Zwolle zie Hoofdstuk VII. ³⁾ H. T. Colenbrander: Inlijving en Opstand (Amsterdam 1911 p. 112. ⁴⁾ P. van Hemert: Lektuur bij het Ontbijt en de Thetafel (Amsterdam 1804—1808) VIII p. 8 en 10. — Deze schrijver veroordeelt ook de houding der Parnassijns en geestelijken te Amsterdam.

te deelen." Verder wees hij op het vooroordeel, dat men nog steeds tenopzichte van hen koesterde en betoogde, dat de Joden moesten toegelaten worden tot de ambten. De Christenen „alle paden voor zig effen en gebaad vindende" konden zich niet voorstellen „de moeite en hindernissen" van den Jood zoowel „financieel, als door vooroordeelen en de uitsluiting uit alle beschavende scholen en inrigtingen". Spoedig zou echter Lodewijk Napoleon ernstig trachten hierin verandering te brengen.

§ 2. *Maatregelen van Koning Lodewijk ten gunste der Joden.*

De nieuwe constitutie, die na de regeeringsaanvaarding van Lodewijk Napoleon in werking trad, handhaafde de vrijheden, die de Joden hier te lande verkregen hadden, en bepaalde dat „al het geen noodzakelijk geoordeeld wordt, betreffende de organisatie, de bescherming en de uitoefening van alle eerediensten" door de „koning en de wet" zou worden geregeld.¹⁾ Inderdaad heeft Lodewijk in velerlei opzicht ernstige pogingen gedaan om de gelijkstelling der Joden in het burgerlijke leven door te voeren. Hoogstwaarschijnlijk heeft hij uit oprechte verdraagzaamheid en uit sympathie voor de Joden aldus gehandeld. Misschien heeft ook het oordeel van Garat, dat de koning de Joden tot trouwe aanhangers van zijn troon kon maken „s'il les traitait dans ses états comme ils sont actuellement traités en France" invloed op diens handelwijze gehad.²⁾ De welgemeende pogingen van Lodewijk Napoleon zijn op dit gebied evenmin als op elk ander volkomen geslaagd. De koning heeft niet alle plannen kunnen volvoeren. Toch kan men terecht beweren, dat tijdens zijne regeering een nieuw tijdperk in de geschiedenis der Joden is ingeluid en dat onder zijn bewind de eigenlijke grondslagen voor de doorvoering van de gelijkstelling der Joden in het burgerlijke leven en van de organisatie van het kerkgenootschap der Nederlandsche Israëlieten gelegd zijn. Hij benoemde bij besluit van 18 Mei 1808 eene commissie van negen leden, die in opdracht had de gescheiden Joodsche gemeenten te Amsterdam te vereenigen en een Opper Consistorie in te stellen, dat het oppertoezicht zou hebben over alle Hoogduitsche Joodsche gemeenten in het Koninkrijk.³⁾ Deze commissie slaagde er in hare taak naar behooren te vervullen. Op haar verzoek nam de koning ook het besluit, dat de Joden in gelijkstelling met andere gezindten eene collecte mochten houden en werd de bijzondere eed, die tot nu toe voor de Joden gebruikelijk was, door hem afgeschaft. Eveneens gaf hij den stoot tot eene wet, die het vestigen van arme, vreemde geloofsgenooten van elders verbood. Het verzoek der

¹⁾ S. Seeligmann: op. cit. p. 25. ²⁾ Colenbrander: Gedenkstukken, V p. 212; Colenbrander: Inlijving en Opstand, p. 113. — Garat bezocht in 1804 en 1805 Nederland als spion van Napoleon. ³⁾ Zie M. Wolff. De beteekenis der regeering enz. loc. cit. p. 60 v. en 66 v.; Colenbrander: Gedenkstukken, IV p. 409.

Commissie, dat de koning den Minister van Binnenlandsche Zaken zou autoriseeren alle onderscheidingen, die in vele plaatsen met betrekking tot de Joden bestonden, op te heffen, gaf den koning aanleiding te laten informeeeren „omtrent de distinctiën, die op sommige plaatsen tusschen Joden en niet-Joden gemaakt werden.” Op bevel van den koning werden de weekmarkten, die op verschillende plaatsen van het Koninkrijk op Zaterdag gehouden werden, naar een anderen dag verlegd.¹⁾

Ook in den persoonlijken omgang toonde de koning den Joden zijne vriendelijke gezindheid. Op eene rondreis, die de koning in het voorjaar van 1809 door een gedeelte van zijn rijk maakte, werden in bijna alle plaatsen, die hij bezocht, de afgevaardigden der Joodsche gemeenten ontvangen.²⁾ De koning hoorde hunne bezwaren en verzoeken welwillend aan. De koning steunde de Joodsche gemeente te Vollenhoven door eene gift van negentien gouden ducaten³⁾ en te Hogeveen schonk hij een bedrag voor de stichting van eene synagoge. Het gevolg van laatstgenoemde daad was, dat andere Joodsche gemeenten in Nederland den koning verzochten het bouwen van eene kerk financieel te steunen.⁴⁾ Het O.C.⁵⁾ raadde den koning af deze verzoeken, evenals die van andere gemeenten tot het houden van collecten onder de Nederlandsche Joden voor dat doel⁶⁾, in te willigen.

De belangrijkste maatregel van den koning is evenwel de bovengenoemde instelling van het O.C. Dit college steunde den koning bij de oprichting van het Israëlitisch Corps (een Corps van Joodsche militairen, waarover beneden nader), nam het initiatief voor het tot stand komen van eene Hollandsche Bijbelvertaling en ijverde voortdurend voor de opheffing van de onderscheidingen, die nog steeds tusschen Joden en Christenen gemaakt werden.

• Het Opperconsistorie.

Het O. C. werd opgericht bij decreet van 12 September 1808. Zijn taak was als volgt omschreven: „Het Opper Consistorie als waarnemende de belangen van alle Hollandsche Hoogduitsche Joden of Israëlieten binnen het Rijk, zal bedagt zijn om den burgerlijken staat der Joden of Israëlieten meer en meer te verbeteren, de bedelarij te doen ophouden, hen tot eerlijke en nuttige broodwinningen aan te moedigen en zal dus, des oirbaar oordeelende,

¹⁾ L. Knappert: op. cit. p. 218. ²⁾ Zie over Deventer in Hoofdstuk VI en Blokzijl Hoofdstuk VII. ³⁾ Alg. R. A. Notulen O. C. Portefeuille 20. 17 Hooimaand 1810 No. 5. D. N. 6. ⁴⁾ O.a. verzochten afgevaardigden der Joodsche gemeente te Zutphen den Koning dit, bij zijn bezoek aan die plaats. P. 4. 30 Lentemaand 1809 N. 21. D. N. 25. De Joden te Hardenberg dienden bij den koning betreffende deze aangelegenheid een request in. P. 4. 30 Lentemaand 1809 N. 5/1. D. N. 8. ⁵⁾ O. C. = Opper Consistorie, zoo in den vervolge afgekort. ⁶⁾ O.a. deden Ootmarsemsche Joden het verzoek van een dergelijke algemeene collecte aan den Minister van Eeredienst bij zijn bezoek aldaar. P. 5. 12 Grasmaand 1809. N. 13. D. N. 18.

daartoe de noodige voordragten aan de respective Ministers Zijner Majesteit tot wier departement de zaak behoort moeten doen, teneinde dezelve langs dien weg onder het oog Zijner Majesteit gebracht worden."*) Op 4 Januari 1809 werd het college door den Minister van Eeredienst plechtig geïnstalleerd. Negen leden waren te Amsterdam woonachtig. B. Boas²⁾, E. P. de Jongh²⁾, S. de Jonge Meyersz²⁾, E. H. Keyzer, H. A. van Laun²⁾, B. Lemans²⁾, H. de H. Lemon, Mr. J. D. Meyer²⁾ en I. D. Salomons. Het lid Dr. L. Davids woonde te Rotterdam; een ander lid M. Edersheim Szn. in den Haag. Later werd het college met twee buitenleden uitgebreid: H. Manus uit Utrecht en S. D. Stibbe uit Zwolle.³⁾

a. Gedachtensfeer.

De eerste voorzitter (elke drie maanden kon volgens het reglement een andere gekozen worden) tevens gedurende het bestaan van het college het meest invloedrijke lid, was Mr. Jonas Daniel Meyer⁴⁾. Zijne familie behoorde tot de rijkste en meest aanzienlijke Hoogduitsche Joden hier te lande. Hij was een scherpzinnig jurist en kende vele talen. De Celles noemde hem later „un homme d'infiniment d'esprit"⁵⁾. Sedert 1808 was hij directeur van de Koninklijke Courant. Meyer en zijne geestverwanten werden geheel beïnvloed door de Ideeën der Verlichting. Dit blijkt uit de rede die J. Littwak⁶⁾ „consulent et translateur" een paar maanden na de installatie tot het college hield. Deze toespraak, die „honorabile mentie in de notulen" waardig gekeurd werd, luidde als volgt: „Achtenswaardige Voorzitter, wie een plaats in den tempel der wijsheid is aangewezen⁷⁾ en die in dien van Themis de onschuld doet zegevieren, die door de voortbrengselen van uwen geest de wereld verlicht⁸⁾, en gij, Israëls beschreven vaders, beste van het geslacht Juda, verlichte staatsmannen, die de Vorst des Vredes, des Heeren gesalvde, onze veelbeminde Vorst Lodewijk Napoleon — verheven zij zijn zetel — uitgekozen heeft, Israëls verloren glans te herstellen, de tweespalt van Jacobs kroost bij te leggen, en den vrede onder uwe geloofsgenooten daar te stellen. Op Uw bevel zal alle twist en onenigheid ophouden, de gemeente van den Heere zal door de banden der liefde gekluisterd en verenigt worden — bijgeloof en vooroordeel zullen verbannen, en in derzelver plaats, de zuivere en verhevene voortbrengselen van reine zeden, en onbevleete deugd gezaaid worden."*) Deze man-

*) M. Wolff: De beteekenis der regeering enz. loc. cit. p. 72 v. 2) Leden der opgegeven Personeele Commissie. 3) P. 12, 14 Slagtdaand 1809. N. 2. 4) Zijn grootvader van moederszijde was Benjamin Cohen uit Amersfoort. Zie Hoofdstuk IV p. 60 noot 3. 5) Colenbrander: Gedenkstukken VI p. 458. 6) Hij was lid van Felix Libertate geweest en vertaalde de stukken uit het Hebreeuwsch en joodsch-duitsch in het Nederlandsch. 7) Meyer was lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut. 8) Hebr. meïer = licht. 9) Aldaar. P. 5. 12 Grasdaand 1809 N. 17.

nen meenden, dat de minachting van den Christen voor den Jood zal verdwijnen, wanneer hij diens gelijke in beschaving en taal is. Naar de verwezenlijking van dit doel streven zij met alle kracht. Zij beproeven te vergeten, dat het antisemitisme nog uit andere elementen bestaat dan uit minachting voor den Jood.¹⁾ Evenmin kunnen of willen zij zien, dat het voortbestaan van het Jodendom naast eenige assimilatie aan niet-Joodsche omgeving en deelname in algemeene belangen een versterking van Joodsch bewustzijn eischt. De consequenties van hun streven leiden voor den enkeling tot ontjoodsching, tot verlies van respect voor zijn afkomst en godsdienst en tot eene oplossing in het volk, waaronder hij leeft, niet tot eene harmonische ontwikkeling als Jood, die hem evenzeer tot een nuttig en geacht burger kan maken. Dat inderdaad velen der meest beschaafden onder de Nederlandsche Joden reeds sterk geassimileerd waren, kan blijken uit de volgende mededeeling van Lebrun aan den keizer: „Enfin il y a parmi les Portugais et les Allemands des Juifs qui ne sont plus Juifs mais des hommes éclairés, des savans, d'habiles jurisconsultes, d'habiles médecins, d'habiles littérateurs". Het geringe succes van hun streven blijkt uit het vervolg van zijn brief: „Le nom vague de Juifs avec une qualification odieuse et avilissante tombe sur toutes ces classes et les afflige toutes".²⁾ Deze Nederlandsche Israëlieten, voor wie slechts één gemeenschap bestaat, die van den Joodschen godsdienst, negeeren het bestaan van een Joodsch volk. Op de eerste audientie bij Lebrun overhandigde het O.C. den stadhouder een stuk, waarin het hem smeekte: „d'avoir égard à la différence entr'eux et les Israélites dans d'autres pays, tant dans les démarches qu'elle daignera prendre à leur égard, que dans les rapports qu'elle pourrait en faire à S. M. l'Empereur et Roi".³⁾ Het verzet der strenggeloovige Joden tegen de door deze mannen ingevoerde maatregelen is volkomen begrijpelijk. Deze verkiezen de tegenwoordige minachting boven de gelijkmaking, die den Joodschen godsdienst, dien zij als oorzaak van het behoud van het Jodendom door alle eeuwen heen beschouwen, in gevaar brengt. Dit meeningsverschil gaf aanleiding tot verbittering aan beide zijden. In Januari 1810 begeleidde Meyer zijne mededeeling aan het O. C., dat in den loop van dat jaar het eerste deel van de Bijbelvertaling zou verschijnen, met de volgende opmerking: „Wee

¹⁾ Dr. H. de H. Lemon zegt in een brief aan het O. C. „Veragtelijk is het woord hetgeen den man van eer en gevoel ternederslaat. Haat bij de onjoden kan uit partij of dweepzucht ontstaan: men kan den jood haten, omdat hij een ander Godsdienst beleid, veragten doet men hem, omdat hij zig veragtelijk gedraagt". P. 4. 14 Lentemaand 1809. N. 14. ²⁾ Colenbrander: Gedenkstukken VI p. 81. ³⁾ Colenbrander: Gedenkstukken VI p. 824 v. — In denzelfden geest spreekt het College tot Napoleon bij diens bezoek aan Holland in 1811. Zie hierover S. Seeligmann in Weekblad voor Israëlietische Huisgezinnen, Rotterdam XLVI No. 8 Tw. Bl. v. 19 Februari 1915 en D. S. van Zuiden: Napoleon gedurende zijn verblijf in Amsterdam en de Joden, in jaarboek van het Genootschap Amstelodamum. XX (Amsterdam 1923) p. 35—37. —

den Rabbijn of Opper-Rabbijn, die zich zoude verstouten, ik wil niet zeggen deze vertaling te willen tegenwerken, maar die in gebreke zoude blijven dezelve ten sterkste aan te moedigen, en bij herhaalde reizen voor dezelve te prediken."¹⁾

b. Algemeene werkzaamheid.

Het bovenstaande neemt niet weg, dat het O. C. een grooten en nuttigen invloed voor en op de Joden heeft uitgeoefend.

Het was een moreel voordeel, dat de bij de Christenen dikwijls geminachte Joden officieel vertegenwoordigd werden door zeer ontwikkelde mannen. Daar koning Lodewijk en diens ministers, later ook Lebrun en zijne vertegenwoordigers, het O. C. steunden, schroomde het niet voor de belangen van de Joden in de bres te springen.

Het O. C. heeft getracht de tot nog toe geheel onafhankelijk van elkaar staande Hollandsche Joodsche gemeenten in één organisatie te omvatten.

Overeenkomstig de elf arrondissementen werden er elf consistoriale kerken gevestigd. Iedere consistoriale kerk had minstens 1500 Joodsche zielen onder haar beheer en was aan het oppertoezicht van het O. C. onderworpen, dat op zijn beurt aan den koning en aan den minister van Eeredienst verantwoording schuldig was. Voor de Joodsche gemeenten in de plaatsen, die als zetel der consistoriale kerk waren aangewezen, ontwierp het O. C. nieuwe reglementen volgens moderne principes. In aansluiting met deze werden ook voor de kleinere gemeenten, die dikwijls geen reglement hadden, door het O. C. nieuwe reglementen gemaakt.

De stichting van het O. C. is voor het innerlijk leven der Joodsche gemeenten van groot belang geweest. Het college had veel invloed op de benoeming en het ontslag van bestuursleden daarvan. Herhaaldelijk heeft het O. C. oude, ervaren bestuursleden verbinderd ontslag te nemen. Een artikel van het reglement van het O. C. bepaalde, dat „alle geschillen kerkelijke zaken rakende tusschen Directien en Directien, Directien en leden der respective Hollandsche Israëlietische gemeenten in de voormalige Hollandsche departementen voor het O. C. zullen worden gebracht“;²⁾

Het O. C. riep echter dikwijls ter beslechting van oude, ingewortelde of pas ontstane twisten de steun en het advies in van de plaatselijke autoriteiten en op die wijze slaagde het college er soms in de vrede in de gemeente te herstellen.³⁾

P. 28. 8 October 1811 N. 2. ¹⁾ P. 14. 2 Louwmaand 1810 N. 18. ²⁾ Aldaar. P. 28. 29 September 1811. N. 4. ³⁾ Het O. C. omschreef de taak, die het bij zijne oprichting was opgelegd aan Lebrun in November 1810 aldus. „Par ce décret (betreffend de oprichting van het O. C.) „le consistoire fut chargé de diviser le royaume en circonscriptions qui seraient administrés en sous-ordre par des consistoires inférieures, et de proposer au gouvernement des statuts pour toutes les administrations des circonscriptions, ainsi que pour celles des communautés; de surveiller les circonscriptions, ainsi que les communautés; de surveiller

c. Israëlietisch Corps.

Naast de baanbrekende werkzaamheid van het O. C. ten opzichte van het Israëlietisch kerkgenootschap dient de hulp, die het college den koning bij de oprichting van het Israëlietisch Corps verleende, besproken te worden. Lodewijk Napoleon had dit corps bij besluit van 10 Juli 1809 ingesteld, omdat, zooals het in den aanhef heet, de koning zijne „Israëlitische onderdanen de gelegenheid verschaffen“ wilde „om even als de andere ingezetenen tot de eer te worden toegelaten, om tot verdediging van het Vaderland mede te werken“. Het verschil in godsdienst mocht sommigen van hen niet verhinderen zich voor den dienst aan te melden en de koning wilde ieder in de gelegenheid stellen „zich aan de edele loopbaan der wapenen“ te wijden.¹⁾ De meening van den koning, dat vele arme Israëlieten als soldaat hun brood zouden kunnen verdienen, is mede aanleiding geweest tot dezen maatregel.

Er zouden volgens het Koninklijk Besluit twee bataillons van 883 man worden opgericht. De officieren werden aangesteld door den koning uit een voordracht aangeboden door den Minister van Oorlog. Deze was door hem opgemaakt in overleg met den Minister van Binnenlandsche Zaken en het O. C. In de aansporing tot dienstneming, die het O. C. aan de Directies der Israëlitische gemeenten, na de oprichting van het Corps zond ter publicatie, las men o.a. het volgende: „Zijn dan de Israëlieten niet in andere landen aan de conscriptie onderworpen, zonder dat voor hunnen Godsdienst wordt gezorgd? Vallen geen Israëlitische kinderen in de termen, waar de wet dezelve als koninklijke pupillen opeischt? en ook voor dezen en het behouden van hunnen godsdienst kan eerst dan gezorgd worden, wanneer dit Corps eene zekere hoogte zal hebben bereikt“. Tegelijkertijd gelastte het O. C. in aansluiting met eene desbetreffende bepaling van het Koninklijk Besluit den rabbijnen in hunne preeken hun gehoor tot dienstneming aan te moedigen.²⁾ Het aantal sollicitanten voor de luitnantsplaatsen was vrij groot. Als kapitein-recruteur werd benoemd L. S. Boas, als eerste luitenant M. S. Cantor, als tweede luitenant M. A. Daniels. De aangifte van de gewone soldaten ging evenwel niet naar wensch.³⁾ In October vernam het O.C. van den Minister van Oorlog, dat de werving de laatste drie maanden zoo weinig had opgeleverd, dat hij aan de mogelijkheid van de tot standkoming

les rabbins et de les tenir dans les devoirs prescrits par les statuts, et de veiller surtout qu'ils n'étendent leur autorité sur ce qui est fait hors de l'enceinte de l'église: etc.“ Colenbrander: Gedenkstukken VI p. 868 v. ¹⁾ Het Koninklijk Besluit is o.a. in extenso afgedrukt in M. Wolff: De beteekenis der regering enz. loc. cit. p. 109 v.; zie ook aldaar p. 83—88 en p. 94—96. — Vergelijk verder Hoofdstuk VII en Fr. de W(itt) H(uberts): Een bijzonder Korps, in Eigen Haard XXVII no. 9 v. 2 Maart 1901 p. 144. ²⁾ P. 8. 26 Hooimaand 1809. N. 2. ³⁾ De verschijning van een vlugschrift tot aanmoediging voor den dienst door M(oses) C(ohen) B(elinfante) maakte blijkbaar ook niet den gewenschten

van het Corps twijfelde.¹⁾ Het besluit des konings om het Corps op te heffen werd echter door J. D. Meyer verdaagd, die koning Lodewijk in een rekest verzocht had de opheffing van het Israëlietisch Corps nog drie maanden uit te stellen. De Minister van Eeredienst en Binnenlandsche Zaken spoorde het O. C. aan nog krachtiger de Directies der Joodsche gemeenten, vooral die in de hoofdstad, te vermanen om de Joden tot de dienstneming aan te moedigen. Het O. C. voldeed aan dit verlangen. Na afloop van den vastgestelden termijn telde het Corps echter niet meer dan 360 man.²⁾ De zaak bleef echter slepen, totdat in Mei 1810 het O. C. den koning in een rekest wees op de bezwaren, die het voltallig maken van het Corps opleverde. De koning besloot nu in Juni 1810 het Israëlietisch Corps op te heffen. Het lag echter niet in zijn bedoeling om zijne „Onderdanen, die den Israëlietischen Godsdienst volgen“, de militaire carrière af te snijden. „Dezelve blijft hun altijd open en die gene welke zich daartoe geschikt en genegen voelen, kunnen bij het 1e Regiment Jagers veele hunner geloofsgenooten rejoigneeeren en zullen met genoegen ontvangen worden“. ³⁾ De minister bedankte het O. C. voor zijn ijver. Naar zijne meening was het niet de schuld van dit college „dat het gros der Israelieten deszelfs ware belangen heeft miskend; zulks is toe te schrijven aan de kracht van oude vooroordeelen en misschien aan de ongunstige omstandigheden, waarin dit Rijk thans verkeert“. ⁴⁾

d. De Bijbelvertaling.

De koning wilde „krachtdadig medewerken om uit den weg te ruimen, al hetgeen de civilisatie onder het gros onzer Israelietische onderdanen kan hinderlijk zijn“. Hij meende „dat het maar al te zeer verwaarloosd gebruik der Hollandsche taal onder hen“ moest bevorderd worden en dat de Joodsche taal moest afgeschaft worden. Dit deelde Lodewijk Napoleon mee in den aanhef van zijn besluit van 10 Juli 1809 betreffende de vertaling van den Bijbel uit het Hebreeuwsch in het Hollandsch. De koning had naar

indruk. ¹⁾ P. 11. 31 Wijnmaand 1809. N. 2. ²⁾ Toen de soldaten van dit corps in den zomer van 1810 te Doesburg lagen, kregen zij voortdurend uit Amsterdam stukken gezonden ter teekening, die allerlei klachten over hunne behandeling in den dienst bevatten. P. 19. 26 Zomermaand 1810. N. 12. D. N. 13. ³⁾ De soldaten van het corps konden hun paspoort krijgen of in dat Regiment dienst nemen. ⁴⁾ P. 19. 26 Zomermaand 1810 N. 3. D. N. 4. — In een verslag aan Lebrun vertelde het O. C. omtrent het Israëlietisch Corps het volgende: „Il est une autre carrière dans laquelle les israelites hollandais se sont distingués de tous leurs co-réligionnaires dans les autres parties de l'Europe; la carrière militaire; lorsque S. M. le Roi eut créé un corps uniquement composé d'Israelites par un arrêté dont nous avons l'honneur de présenter une copie à V. A. S. le nombre des volontaires s'accrut jusqu'à près de 400; nombre proportionnellement bien plus grand que celui que les autres communautés ont jamais fourni en Hollande. Des motifs d'économie portèrent depuis le Roi à licencier ce corps qui avait su mériter les éloges de tous les généraux et chefs“. Colenbrander: Gedenkstukken VI p. 824 v.

aanleiding van een desbetreffend adres van het O. C., dat mis-
 schten den gunstigen invloed van Mendelssohn's Hoogduitsche
 vertaling van den Bijbel als voorbeeld voor oogen had, dit besluit
 genomen. De vertaling zou geschieden onder toezicht van het O. C.
 Gedurende twintig jaren mocht niemand „in dit Rijk" eene andere
 vertaling „vervaardigen", of deze nadrukken. Zoodra een gedeelte
 der vertaling verschenen was, moesten de onderwijzers „zoowel op
 de scholen als bij de privaattlessen" deze gebruiken. „Aan geene
 Israëlieten (behalve degenen, die reeds vóór ons decreet van den
 2den van Herfstmaand des voorleden Jaars als zoodanig zijn ge-
 patenteerd geweest)" zou een patent als onderwijzer worden uit-
 gereikt, „tenzij dezelve vooraf door de School-Commissiën of
 Schoolopzieners van hunne woonplaatsen zijn geëxamineerd en eene
 proeve hebben gegeven de Hollandsche taal volkomen machtig te
 zijn". Door het O. C. zouden „alle Opper-Rabbijnen, Rabbijnen
 en Leeraren" gelast worden hunne geloofsgenooten aan te moe-
 digen om zich meer en meer in de beoefening der Hollandsche taal
 te volmaken en van geene andere bijbelvertaling dan van voor-
 melde gebruik te maken. Volgens de bepaling van het Koninklijk
 Besluit moest het O. C. ook aan den Minister van Binnenlandsche
 Zaken en Eeredienst verslag geven „van de loffelijke pogingen",
 die „deze of gene Rabbijnen" in dit opzicht zouden doen. De namen
 der geestelijken, die niet genoegzaam medewerkten bij de uitvoe-
 ring van dit besluit, moesten eveneens door het O. C. aan den
 Minister medegedeeld worden ¹⁾).

Dit besluit was aanleiding tot onaangenaamheden tusschen
 Joodsche onderwijzers te Amsterdam en het O. C. De eersten
 wezen o.a. op de groote moeilijkheid om den geheelen dag kinderen
 van verschillende klassen den Bijbel in de Hollandsche taal te
 onderwijzen ²⁾). Ook de houding der Opper-Rabbijnen was niet
 vriendelijk. Toen de vertaling van Genesis gereed was — het
 genootschap „Chanog lanangar ngal pie darkoo" had de taak van
 de Bijbelvertaling op zich genomen — zond het O. C. deze aan
 verschillende Opper-Rabbijnen ter beoordeeling. In antwoord
 hierop berichtte de Opperrabbijn van Amsterdam, Moses Saul
 Löwenstamm aan het O. C., dat hij niet aan het verzoek kon vol-
 doen, omdat hij geen Hollandsch kende ³⁾). De Opperrabbijn ⁴⁾) van
 den Haag, Lehman, deelde aan het college mede, dat hij de
 vertaling niet wilde nazien, omdat volgens hem deze uit gods-
 dienstig oogpunt niet geoorloofd is. Het O. C. beproefde tever-

¹⁾ Het Koninklijk Besluit is o.a. in extenso afgedrukt in M. Wolff. De be-
 teekenis der regering enz. loc. cit. p. 107 en 108. ²⁾ Wolff t.a.p. p. 91 be-
 handelt deze onaangenaamheden uitvoerig. ³⁾ P. 20. 3 Hooimaand 1810. N. 6.
 D. N. 8. ⁴⁾ Het O. C. noemt al deze functionarissen Opper-Rabbijn en maakt
 dus niet het verschil, dat in den Hebreuwschen titel van den Opper-Rabbijn
 van Amsterdam en dien van Den Haag tot uiting komt. Zie S. Seeligmann:
 Het geestelijk leven in de Hoogduitsche Joodsche Gemeente te 's-Gravenhage.
 (Den Haag 1914) p. 33 noot 3.

geefs de bezwaren van den Opperrabbijn schriftelijk te weerleggen.¹⁾ Deze antwoordde, dat het hem verwonderde dat „mannen, die zoo wel door dezelve bekwaamheden als door dezelve gezond verstand, de pronkjuweelen hunner geloofsgenooten zijn” aldus oordeelen²⁾. De Opperrabbijn Hertzveld te Zwolle meldde aan het O. C., dat hij door ziekte en drukke bezigheden verhinderd was het stuk na te zien. Hij beloofde dit alsnog te doen³⁾. Opperrabbijn Berenstein te Leeuwarden maakte waarlijk eenige opmerkingen over het hem gezonden bijbelhoofdstuk, die van zijne belangstelling getuigden⁴⁾. Hoewel de vertaling der andere vier deelen van den Pentateuch door het hierboven genoemde genootschap voltooid werd, werd zij niet aan de Opperrabbijnen ter beoordeeling gezonden. Koning Lodewijk deed in Juli 1810 afstand en het O. C. kreeg van Lebrun noch financieelen noch moreelen steun om deze kostbare Bijbelvertaling te laten voltooien en te doen drukken⁵⁾.

e. De doorvoering van de gelijkstelling der Joden in het burgerlijke leven.

Hoewel de Minister van Binnenlandsche Zaken op bevel des konings inlichtingen ingewonnen had omtrent de „onderscheidingen, die in sommige plaatsen van het Rijk” tusschen Joodsche inwoners en die van andere gezindten bestonden, leidden de bekomen informaties niet tot verdere maatregelen. De door Meyer ontworpen voordracht, die den koning in 1810 na zijn terugkeer uit het buitenland namens het O. C. door Meyer, Lemon en Salomons werd aangeboden, vestigde de aandacht van den koning op het feit, dat de Joodsche kinderen „te Rotterdam⁶⁾ en elders” nog steeds niet toegelaten werden op de openbare scholen en dat de scholen der Maatschappij tot Nut van het Algemeen hun den toegang bleven weigeren⁷⁾. Naar aanleiding van „eene andere onderscheiding niet van het Regt, maar met de daad” werd in de voordracht het volgende opgemerkt. „Hoezeer Uwe Majesteit bij herhaalde reizen verklaard hebbe geen onderscheid ter zake van godsdienst te maken, hoe zeer Uwe Majesteit eenige Israëlieten hebbe geplaatst, weigeren zich alle gemeente en andere besturen aan eenigen Israëlit hoegenaamd tot eenige plaats van vrouwen, van eer of voordeel toe te laten. Behalven een twaalfstal Israëlieten

¹⁾ P. 20. 3 Hooimaand 1810. N. 17. ²⁾ P. 20. 10 Hooimaand 1810. N. 5/2. D. N. 6. ³⁾ P. 20. 10 Hooimaand 1810. N. 5/3. D. N. 6. ⁴⁾ P. 20. 3 Hooimaand 1810. N. 7. D. N. 9. ⁵⁾ Het plan was geweest de vijf boeken Mozes en de Haftaroth met de vijf Megilloth te vertalen en ze te voorzien met voorreden en aanmerkingen. Zie Wolff t.a.p. p. 81. Het O. C. was den drukker voor de gemaakte kosten frs. 10.000 schadevergoeding schuldig. P. 27. 4 Zomermaand 1811. ⁶⁾ Als men in Rotterdam de Joden niet op de Armscholen en Industriescholen wil toelaten, schrijft het lid van het O. C. Dr. L. Davids aan hetzelfde: „Onze goede Koning wil geen distinctiën en waarlijk zij zijn dodelijk voor ons met welken mantel men dezelve ook wil bedekken.” P. 4. 14 Lentemaand 1809. N. 5. ⁷⁾ Wolff t.a.p. p. 98.

door het gouvernement zelve geplaatst, is er geen over de geheele uitgestrektheid van het Rijk, die eenigen post hebbe of ook maar officier der gewapende burgermagt zij. Het is niet Sire! dat het Opper Consistorie ontveinze, dat de staat, waarin tot nog toe de Israëlitens geleefd hebben, hunne opvoeding en andere dergelijke redenen hen niet in staat stelle een even groot getal mannen geschikt voor eene plaats te bekleeden in evenredigheid naar hun getal op te leveren als overige gezindheden, maar noodlottig ware het zoo men geloofde dat op meer dan 50.000 Israëlitens slechts 12 in staat zouden zijn geplaatst te worden. Wanneer men ook stelde, dat er op de Israëlitens tien maal minder personen geschikt tot ambten waren, dan onder de Christenen, zouden zij altijd aanspraak tot één ambt op de 400 in het Rijk en tot één op de 70 in de hoofdstad hebben¹⁾). Als gevolg van deze mededeeling van het O. C. zond de koning via den Landdrost eene aanschrijving aan de stadsbesturen, dat hij begeerde „in de steden en plaatsen, alwaar zich een aanzienlijk getal Joden bevinden, de voornamesten en geëerdsten derzelven in ambten te stellen, en hun in de gewapende burgermagt te doen opnemen, de eerste en welkenkendsten hier en daar tot officieren benoemende“²⁾). De stadsbesturen moesten opgave doen aan den Landdrost van de Joden, die hiervoor in de termen vielen. Tengevolge van het vertrek des konings heeft deze maatregel geen daadwerkelijke gevolgen gehad.

§ 3. *Het O. C. tijdens de intrijving van het Koninkrijk Holland.*

a. *Voorbereiding van de Fransche organisatie voor de Nederlandsche Joden.*

Lebrun, gouverneur-generaal des keizers, vond bij zijn komst hier te lande, dank zij Lodewijk Napoleon, een orgaan, dat als officieele vertegenwoordiger der Nederlandsche Joden fungeerde en dat hem behulpzaam kon zijn bij de invoering van het Fransche reglement, dat ook moest gelden voor het Nederlandsch Israëlietisch Kerkgenootschap. De reglementen voor de consistoriale kerken waren nog niet door den koning goedgekeurd en dus niet ingevoerd. Reeds op 6 November 1810 deelde de voorzitter in de vergadering van het O. C. mee, dat de stadhouder hem had te kennen gegeven, 1^e „dat de zoo reeds bestaande als in het vervolg te benoemen Rabbijnen de besluiten van het Groot Sanhedrin³⁾ te

¹⁾ P. 18. 15/20 Zomermaand 1810. N. 3. ²⁾ G. A. Deventer. Notulen van het stadsbestuur. Woensdag 20 van Zomermaand 1810. ³⁾ Eene vergadering bestaande voor twee derden uit geestelijken en voor één derde uit leeken, die in 1807 door Napoleon te Parijs was bijeengeroepen. Asser, de Lemon en Littwack woonden de zittingen ook bij. Het Groot-Sanhedrin besloot onder meer, dat een Israëliet in Frankrijk of het Koninkrijk Italië geboren en opgevoed, godsdienstig verplicht was die rijken als zijn vaderland te beschouwen, ze te helpen verdedigen en zich in al zijne maatschappelijke betrekkingen naar de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek te gedragen. Tevens werden de

Parijs" moesten „onderteekenen en voor de wapening der Israëlieten prediken", 2e dat de Israëlieten in Holland familienamen moesten aannemen, 3e dat Z.D.H. „omtrent de algemeene organisatie der Israëlieten in Holland met eene nadere voordragt wenschte te worden geadieerd en waar bij dezelve organisatie, zooveel mogelijk naar de fransche wijze worde ingerigt" ¹⁾). Eén dag later verzocht Lebrun aan het O. C. hem verslag te geven „van zijne tegenwoordige gesteldheid, als van hetgeene hij (d.i. het O. C.) tot nu toe reeds gedaan heeft, en nog verder voornemens is te doen." Tevens deelde hij het college mede, „dat het 's keizers intentie is dat de Hollandsche Israëlieten aan alle de in Frankrijk geadopteerde reglementen zullen onderworpen zijn" ²⁾). In antwoord hierop diende het O. C. een uitvoerig verslag in bij den stadhouder. Het college deelde Lebrun mede, hoe het tot stand gekomen was en wat het gepresteerd had.

Bij de invoering der Fransche wetten voor de Hollandsche Israëlieten ³⁾ moest naar de meening van het O. C. rekening gehouden worden met de volgende voorschriften: „1° Tous les Rabbins doivent souscrire aux décisions du grand Sanhedrin et prêcher les devoirs des Israélites pour la défense de leur patrie, 2° Tous les Israélites doivent avoir des noms de famille. Ceux qui n'en ont pas, doivent en prendre qui ne soient ni tirés de l'ancien Testament, ni noms de lieux. 3° Il faut que dans chaque Arrondissement d'un consistoire, comme d'après les lois françoises il y auroit au moins six en Holland, il y ait un Rabbín, tandis qu' à présent il n'y a que quatre en fonction. 4° Il faut que dans chaque Arrondissement il soit fait une nomination, non seulement des membres du Consistoire main encore des notables qui pour l'avenir sont chargés de faire les nominations." Bovendien deelde het O. C. mede aan Lebrun, dat reglementen gemaakt moesten worden voor de nieuwe organisatie en dat deze ook de Portugeesche Joden moest omvatten, die nu eene zelfstandige positie innamen. De laatste voorwaarde maakte het noodzakelijk, dat het O. C. de voor de nieuwe organisatie vereischte werkzaamheden op uitdrukkelijk bevel van den keizer verrichtte.

Voorloopig bleef de oude toestand gehandhaafd, hoewel 't O. C. Lebrun in overweging had gegeven eene speciale commissie te benoemen „composée de trois ou cinq membres qui pendant quelques années sous l'autorité de son Excellence le Ministre de l'Intérieur seroit chargée de toutes les fonctions actuelles du consistoire en tant qu'elles ne sont pas directement relatives au culte, et seroient par conséquent du ressort du nouveau consistoire sous les ordres

geloofsgenooten in andere landen vermaand, zich door dezelfde beginselen te laten leiden en met hunne Christenburgers als broeders te leven. Zie Colenbrander: Inlijving en Opstand p. 119; H. Graetz: Geschichte der Juden XI, p. 243—276; Koenen: op. cit. p. 380; Wolff t.a.p. p. 53 v. ¹⁾ P. 24. 6 Slagtnaand 1810. N. 3. ²⁾ P. 24. 13 Slagtnaand 1810. N. 2. Colenbrander: Gedenkstukken VI p. 872 v. ³⁾ Napoleon had deze voor Frankrijk in Maart 1808 goedgekeurd. Graetz: op. cit. p. 275.

du consistoire central à Paris et en dernier ressort de S. E. le Ministre des cultes".¹⁾

Ongeveer een jaar later (September 1811), stuurde de Minister van Eeredienst, Bigot de Préameneu eene missive betreffende de nieuwe regeling aan het O. C. Hierin deelde de Minister mede, dat hij zich sedert de keizerlijke decreten van 22 Juni 1810 en van 1 Januari 1811, die op de Israëlieten van het vroegere Holland het reglement van 10 December 1810, voor de Joden van Frankrijk geldend, toepasten, met dit onderwerp had bezig gehouden. Volgens artikel 1, 2 en 3 van dit reglement moest er één consistoriale synagoge gevestigd worden in ieder departement, waar twee duizend Joden woonden. De zetel van deze kerk zou zich bevinden in de plaats waar de meeste Israëlieten woonden. De Minister zond tevens een voorloopig ontwerp van de nieuwe verdeling, die in „l'ancienne Hollande et les trois départemens anséatiques" zes synagogen vestigde. De minister verzocht het O. C. over dit plan de noodige opmerkingen te maken „d'après les connaissances locales que vous auriez acquises par votre administration et d'après celles que vous auriez par vos relations de commerce avec les trois autres départemens au nord de la Hollande." Volgens een bijgaand model moesten door het O. C. „tableaux" ingevuld worden met de namen van de plaatsen waar zich synagogen bevonden, het aantal synagogen, de namen van de rabbijnen, hun domicilie en de opgave van de namen van een aantal notabelen voor iedere synagoge. Tenslotte maakte de Minister het O. C. er op attent, dat de nieuwe organisatie de Portugeesche en Duitsche Joden zonder onderscheid moest omvatten. Het O. C. zond een afschrift van deze zending aan de Parnassijns der Hollandsch Hoogduitsche en der Portugeesch Israëlietische gemeente te Amsterdam en aan de Directies te Rotterdam, den Haag, Utrecht, Leeuwarden, Groningen, Meppel, Embden en Zwolle. Het college verzocht tevens de „tableaux" ingevuld terug te zenden.²⁾

In Januari 1812 stuurde het O. C. het antwoord op bovengenoemden brief aan den Minister van Eeredienst. Het college verontschuldigde de late beantwoording van 's Ministers vragen aldus: „Le Consistoire a donc cru que dans une conjoncture aussi intéressante pour les Israélites de ces Départemens, il était de son devoir de ne rien négliger pour prendre toutes les informations nécessaires et se mettre à l'abri de tout reproche de précipitation et de partialité et c'est par ces motifs qu'il a demandé les mêmes renseignements aux Directions de toutes les communautés un peu considérables qui devaient être compris sous la nouvelle organisation tant de la ci-devant Hollande que des Départemens anséa-

¹⁾ Het antwoord van het O. C. aan Lebrun is in extenso afgedrukt in Colenbrander: Cedenkstukken VI p. 868 v. P. 24. 20 Slagtaand 1810. ²⁾ P. 28. 24 September 1811. N. 2.

tiques". Het college deelde den Minister mede, dat het de copie van des Ministers schrijven aan het bestuur van de Portugeesch Joodsche gemeente gezonden had en deze verzocht had „à nommer une commission pour traiter avec le consistoire sur la réponse qu'il conviendrait faire à Votre Excellence". Deze commissie is door genoemd bestuur benoemd, maar spoedig daarna heeft het bestuur der Portugeesch Joodsche gemeente afgezien van verdere samenwerking. Het O. C. legde den Minister de tusschen beide colleges gevoerde correspondentie over. Tevens zond het college den Minister de „tableaux" ingevuld terug en gaf hem in overweging de daarin genoemde rabbijnen voor de eerste maal te benoemen „ce qui pourrait être d'une grande utilité afin de donner la première impulsion, dont la marche d'une machine aussi compliquée dépend souvent" ¹⁾).

De nieuwe organisatie liet lang op zich wachten. Tegen het einde van 1811 had Meyer er Lebrun op gewezen dat „les fonctions des membres du consistoire et de la direction de la communauté allemande de la ville d'Amsterdam finissaient le 31 décembre prochain". De intendant-generaal d'Alphonse had toen Lebrun in overweging gegeven de zittingsduur van deze heeren te verlengen „par un arrêté et non pas sur un simple lettre" ²⁾. Namens het O. C. werd den Minister te Parijs in April 1812 eene missive gezonden, waarin het volgende werd opgemerkt: „D'un autre côté le changement politique qu'ont subi ces départements ayant rendu inapplicable une partie des lois qui fixaient l'autorité du consistoire, cette autorité même n'est plus qu'imaginaire. Les communautés de Rotterdam et de Groningue ont élu des Rabbins non seulement sans la permission, mais malgré la défense expresse du consistoire; en un mot tout ce qui regarde la culte Israélite, est dans la plus parfaite anarchie" ³⁾. Ook het Centraal Consistorie te Parijs, aan welks gezag de hier woonachtige Joden na invoering van de nieuwe regeling zouden onderworpen zijn, drong op invoering hiervan aan. Echter de bezwaren, die de Portugeesche Joden hadden tegen eene vereeniging met de Hoogduitsche bleven langen tijd een hinderpaal. Immers het Fransche reglement verbood de stichting van twee consistoriale synagogen in één plaats. De Portugeesche Joden, die gaarne aan een goede oplossing van de kwestie wilden medewerken, stelden zich tevreden met de vrijheid „d'établir une synagogue particulière administrée par un rabbin et des notables de leur communauté". Bigot ⁴⁾ stelde in Juni 1812 aan Lebrun voor, voor hen „une synagogue particulière", die eenigermate onder toezicht van de consistoriale kerk stond, in te stellen. De Portugeesche gemeente zou gescheiden blijven van de Hoogduitsche en hare eigen rabbijnen en notabelen hebben. ⁵⁾ Hoewel Meyer onge-

¹⁾ P. 29. 7 Januari 1812. N. 5. ²⁾ Colenbrander: Gedenkstukken VI p. 935.

³⁾ P. 29. 28 April 1812. N. 12. ⁴⁾ Toen Minister van Eeredienst te Parijs.

⁵⁾ Colenbrander: Gedenkstukken VI p. 799.

veer tegelijkertijd in de vergadering van het O. C. medegedeeld had, dat Lebrun hem verzekerde, dat men te Parijs bezig was met de organisatie van den Israëlitischen eeredienst in Holland, duurde het nog meer dan een half jaar voordat de notabelen werden opgeroepen tot verkiezing van het Consistorie in het departement van de Zuiderzee. Zij kozen een consistorie, dat samengesteld was uit de heeren: S. B. Berenstein (Leeuwarden), Groot-Rabbijn, Mr. C. Asser, A. Mendes de Leon (P.I.) en Mr. J. D. Meyer, leeken. De benoeming van een eventueelen tweeden rabbijn lieten zij over aan den Minister van Eeredienst.¹⁾ Deze functie werd later waargenomen door Abraham de Britto (P.I.). Spoedig daarop volgden de verkiezingen der drie andere consistoriën, n.l. één te Rotterdam, één te Zwolle en één te Leeuwarden door de notabelen. Het O. C. hield in Januari 1813 op te bestaan. Kort voor zijne ontbinding had dit college eene circulaire gezonden aan de Directie van de Joodsche gemeenten (Hoogduitsche en Portugeesche), waarin het dezen o.a. wees op de plicht te zorgen, dat hunne ambtenaren bij de invoering der nieuwe organisatie ook eene plaats kregen.²⁾

Het onderscheid tusschen de oude en nieuwe regeling was vrij belangrijk. 1e. De vier genoemde consistoriën waren ondergeschikt aan het Centraal Consistorie te Parijs. 2e. De Portugeesche Joden werden ook in deze organisatie betrokken. 3e. In de consistoriën hadden naast leeken ook geestelijken zitting, terwijl het O. C. uitsluitend uit leeken bestaan had. Er is eene groote overeenkomst tusschen de voorwaarden, waaronder de Joden in het laatste jaar van de inlijving in verschillende deelen van het vroegere Koninkrijk Holland leefden, omdat tengevolge van het onder 1° genoemde, de consistoriën de orders en besluiten van het C. C. te Parijs moesten uitvoeren. De werkzaamheid van het consistorie te Zwolle zal ik in de volgende hoofdstukken behandelen.

b. De pogingen tot gelijkstelling der Joden met andere gezindten in het burgerlijke leven.

Het O. C. had Lebrun in Juli 1810 op eene audientie een stuk overhandigd, waarin het college had te kennen gegeven, dat de Israëlieten door „leur éducation, leurs préjugés, l'isolement dans lequel on les tient le refus d'admettre leurs enfans dans quelques écoles publiques et particuliers" achterstonden bij beschaafde menschen. Zij hadden echter recht „à une égalité parfaite avec ceux qui professent d'autres religions, mais encore à la protection spéciale du gouvernement, pour leur faire perdre les mauvaises habitudes que le défaut d'éducation leur a fait contracter".³⁾ Mede in antwoord hierop deelde Lebrun aan den voorzitter van het O. C. mede „dat Zijne Doorluchtige Hoogheid met verwondering gezien

¹⁾ P. 29. 1 December 1812. N. 8. ²⁾ P. 29. 1 December 1812 N. 10. ³⁾ Colenbrander: Gedenkstukken VI p. 824 v.

heeft de onderscheiding welke er in Holland bestaat tusschen Israëlieten en andere gezindheden in het burgerlijke leven, dat dusdanige onderscheidingen alleziints strijdig zijn met de principes van Z. M. den Keizer en Koning; en dezelve ook bij zijn komst alhier zullen komen te cesseeren, alzo Z. M. niet wil, dat indien de wet al een enkele onderscheiding mochte voorschrijven, nogtans verdere of andere onderscheidingen door Zijne onderdanen zouden worden gemaakt".¹⁾ Op 23 Januari 1811 kondigde Lebrun een „Arrêté" af, dat „de Hollandsche Hoogduitsche Israëlitische Gemeenten dezelfde regten zullen genieten als waarvan de overige ingezetenen onder het gezag der Fransche wetten jousseren".²⁾ Het O. C. betuigde na ontvangst hiervan aan Lebrun zijne dankbaarheid en verzocht hem tevens te verklaren, dat het als gevolg van dit besluit niet geoorloofd was „de refuser à qui que ce soit, pour cause de religion, l'admission à toutes écoles, soit publiques ou particulières, ainsi qu'à toutes sociétés ou institutions savantes: à moins qu'elle ne s'occupent exclusivement de théologie".³⁾ Naar aanleiding van dit verzoek merkte d'Alphonse in April 1811 aan Lebrun op, dat er inderdaad nog plaatsen zijn, waar de Jodenkinderen niet op de scholen van de regeering worden toegelaten. Volgens zijne meening was eene mededeeling aan de prefecten, dat deze achteruitzetting als consequentie van het „arrêté" van 23 Januari moest opgeheven worden, voldoende om de onderscheiding te doen verdwijnen. Met de toelating van Joodsche kinderen op de particuliere scholen kon de regeering zich niet bemoeien. „C'est au temps et à l'accroissement des lumières à faire ce qu'il serait difficile à l'intervention de l'autorité d'opérer". Ook kan de regeering de genootschappen, waaronder de Maatschappij tot Nut van het Algemeen behoort, die weigerden de Joden als leden aan te nemen, hiertoe niet verplichten. Indien de Joden „cherchent à se rendre aussi recommandables que le sont quelques-uns d'entre eux" zal het vooroordeel tegen hen verdwijnen. D'Alphonse ried Lebrun aan in dezen de wenschen van het O. C. niet geheel te vervullen.⁴⁾ Lebrun heeft dus hoogstwaarschijnlijk de uitsluiting der Joden in sommige opzichten laten bestaan. Het O. C. heeft, voorzoover mij gebleken is, zijne pogingen om deze te doen opheffen niet hernieuwd.

§ 4. *Financiën van het O. C.*

Het O. C., dat als officieele vertegenwoordiger van de Nederlandsche Joden eene belangrijke rol gespeeld heeft, ondervond vele onaangenaamheden. „Met de dweezucht en vooroordeelen van deszelfs geloofsgenooten" had het college, dat zich bovendien „telkens in het harnas stellen" moest „tegen vooroordeelen van

¹⁾ P. 21. 7 Oogstmaand 1810. N. 3. ²⁾ Een adres van het O. C. hoogstwaarschijnlijk dat van Juli 1810, was aanleiding tot dit besluit. P. 26. 13 Sprokkelmaand 1811. N. 3. Colenbrander: Gedenkstukken VI p. 896. ³⁾ P. 26. 13 Sprokkelmaand 1811. N. 3. ⁴⁾ Colenbrander: Gedenkstukken VI p. 896 v.

andere gezindheden", te kampen.¹⁾ Ook de financiën gaven zorg. Bij de oprichting van het O. C. was bepaald, dat de kosten van dit college zouden gedragen worden door de consistoriale kerken, die op hun beurt een deel van het door haar verschuldigde bedrag door de gemeenten van het arrondissement zouden laten betalen. Deze regeling moest in de practijk moeilijkheden opleveren.

1. Het O. C. bezat zelf geen bevoegdheid zijne schuldenaren tot voldoening van zijne vordering te dwingen. Hiertoe behoefde het de hulp van den Minister van Binnenlandsche Zaken.

2. De organisatie der consistoriale kerken is niet officieel ingevoerd. De inning van het door de gemeenten van het arrondissement verschuldigde leverde dus groote bezwaren op.

3. Een deel der Nederlandsche Joden stond nog vreemd tegenover het idee van eenheid van organisatie en was zeker niet van plan de nieuwe zware belasting, die deze vergde, te brengen.

Van de regeering ontving het O. C. geen financieelen steun. Over de jaren 1809 en 1810 beliep de schuld van het college Fl. 20,000 (personeel, briefporten en de zeer kostbare bijbelvertaling). De Joodsche Gemeente te Amsterdam had eerst Fl. 1500 en later Fl. 9100 aan het O. C. voorgeschooten. Bij de Directies der Joodsche gemeenten te Den Haag, Rotterdam of Zwolle had een verzoek om voorschot geen succes. De Directie te Utrecht wilde een bedrag voor het O. C. beschikbaar stellen, maar dit was natuurlijk niet voldoende. In Maart 1810 verzocht en verkreeg het O. C. machtiging van den Minister van Binnenlandsche Zaken de Directies der Joodsche gemeenten, waar de consistoriale kerken zouden worden gevestigd aan te slaan.²⁾ Het O. C. verdeelde de quoten van een totaalbedrag van Fl. 10000 als volgt: Rotterdam Fl. 1800, den Haag Fl. 1650, den Bosch Fl. 700, Utrecht Fl. 900, Nijmegen Fl. 700, Zwolle Fl. 1200, Leeuwarden Fl. 650, Groningen Fl. 800, Meppel Fl. 600, Emden Fl. 1000. Deze voorloopige aanslag moest in twee termijnen — de eene helft vóór of op den eersten Mei, de andere helft vóór of op den eersten October — door de betrokkenen betaald worden. Het college bezat geen macht tot executie tegenover onwilligen en verzocht derhalve den Minister, toen de quoten zeer ongeregeld en langzaam binnen kwamen „de meest convenabele maatregelen te nemen, om dezelve gemeenten tot de voldoening aan hare verplichting te noodzaken". Het college wees er den Minister op, „dat nogtans, vooral na het verlies der Consistoriale kerken van Nijmegen en den Bosch, deze aanvraag voor het tegenwoordige voor elk der daarbij geconcerneerde gemeenten met niet meer dan de helft kan worden verminderd. En dat tenminste de helft weder dier som of een vierde der vorige quotisatie, dadelijk en zonder eenig meerder verwijl moet betaald worden." De Minister gelastte nu de Directies van de bovengenoemde steden de helft van het door

¹⁾ P. 20. 17 Hootmaand 1810. N. 10. ²⁾ P. 16. 6 Lentemaand 1810 N. 8.

het O. C. gevraagde voorloopige quote in twee gelijke termijnen te betalen „de eerste uiterlijk vóór of op de 15de van Hooimaand, de andere vóór of op den eersten van Herfstmaand aanstaande” aan dit college „op de wijze door hetzelfde voorgeschreven”. De Minister zou „middelen van constrainte” gebruiken „indien het O. C. respectievelijk na het expireren der bepaalde termijnen, het bericht moest geven, dat deze of geene gemeente in de kwijting van haren pligt, geheel of gedeeltelijk waren achterlijk gebleven”.¹⁾ Het O. C. was verontwaardigd over het feit, dat de Minister de voorloopige omslag, die dit college voor de betrokken gemeenten gemaakt had, tot op de helft verminderde. „Met een mindere som” kan het O. C. niet aan zijne financieele verplichtingen voldoen. Bovendien kunnen in het vervolg tengevolge van dezen maatregel van den Minister ook ondergeschikten „wanneer het O. C. onder goedkeuring Uwer Excellentie uitspraak gedaan heeft, zich om intrekking of vermindering derzelve adresseeren”. De Minister had echter aldus gehandeld, omdat hij den koning verzocht had eene som uit 's lands schatkist ter beschikking te stellen van het O. C.²⁾ Koning Lodewijk vertrok echter spoedig daarna en het O. C. kreeg van de regeering geen financieelen steun. Het college verzocht nu Lebrun in October 1810 om eene toelage.³⁾ De regeering antwoordde hierop „dat de publieke schatkist niets aan den kerkeraad der Israëlitén kan voteeren, zijnde de Israëlitén verplicht, daar zij eene bijzondere politie begeren, de kosten daar van gelijk ook die van hunnen Eeredienst te dragen”.⁴⁾ Gedurende het jaar 1810 was de financieele nood van het O. C. niet zóó nijpend, omdat de consistoriale kerken hun quote geheel of gedeeltelijk betaalden.⁵⁾ In Februari 1811 stuurde het college eene copie van een verzoekschrift om salaris van zijne geëmployeerden⁶⁾, die in vijf maanden geen geld hadden ontvangen, aan den Gouverneur Lebrun. In een begeleidend schrijven deelde het O. C. aan Lebrun mede, dat dit stuk diende „comme une nouvelle preuve, au besoin absolu d'argent qu'il éprouve et de supplier le nouveau V.A.S. de vouloir bien y prouver”. In den loop van het jaar 1811 en in de eerste maanden van 1812 verzocht het O. C. de regeering meerdere malen om geld, steeds met negatief resultaat.⁷⁾ Naar aanleiding van een

¹⁾ P. 20. 3 Zomermaand 1810. N. 4. ²⁾ P. 23. 18 Wijnmaand 1810. N. 2. D. N. 3. P. 24. 13 Slagtmaand 1810. Volgens het verslag, dat het O. C. in Juni 1811 gaf aan d'Alphonse betreffende zijn financieelen toestand, geschiedde dit, omdat verscheidene gemeenten over de quotisatie geklaagd hadden. P. 27. 4 Zomermaand 1811. N. 2. ³⁾ P. 23. 23 Wijnmaand 1810. N. 2. ⁴⁾ P. 24. 13 Slagtmaand 1810. N. 2. ⁵⁾ Zie hiervoor Hoofdstuk VI. ⁶⁾ Hume namen waren: M. S. Alexander, Abraham Tall, B. Italiaander, M. H. Lemon en Z. H. Samson. ⁷⁾ In Mei 1811 richtte het O. C. een desbetreffend verzoek aan d'Alphonse (P. 26. 13 Sprockelmaand 1811. N. 17), in Augustus aan Mollerius, oud-minister van Eeredienst met verzoek om tusschenkomst (P. 27. 5 Augustus 1811. N. 2), in September 1811 aan den keizer (P. 28. 24 September 1811. N. 6), in Januari 1812 aan den Minister van Eeredienst te Parijs (P. 29. 7 Januari 1812. N. 5), in April 1812 nog eens aan denzelfden (P. 29. 28 April 1812. N. 2).

desbetreffend verzoek aan d'Alphonse gaf het college den intendant een zeer uitvoerig verslag van den staat van financiën. De Israëlietische gemeenten waren volgens zijne mededeeling door den financieelen achteruitgang der leden en door de stijging van het aantal armen niet in staat een hoogere contributie aan het O. C. dan het vorige jaar te betalen. (Zij hadden echter nog niets betaald). Bovendien vervolgde het stuk: „il est hors de doute que ce n'est pas à la demande des communautés Israélites qu'il a été institué; mais par ordre du gouvernement, aussi qu'on était occupé d'organiser tous les cultes, que d'après le même principe, les frais de toutes ces directions générales devaient être faites par le Gouvernement de même que les commissions organisatrices des autres cultes ont été defrayées et même salariées par le Gouvernement, tandis que le consistoire ne désire que le remboursement des dépenses qu'il a faites par ordre supérieur”.¹⁾ Deze uiteenzetting had geen resultaat. In April 1812 deelde het O. C. aan den Minister van Eeredienst te Parijs mede, dat zijne employés gedurende twee jaren geen salaris hadden ontvangen.²⁾ Twee maanden later vertelde Lebrun aan Meyer, dat de regeering te Parijs zou zorgen voor het herstel der financiën.³⁾ Deze belofte werd niet gehouden en toen in Februari 1813 het O. C. te Amsterdam vervangen was door het Consistorie voor de circonscription aldaar, liet het college eene nauwkeurige opgave van zijne geringe inkomsten en groote uitgaven achter, zonder dat op eenigerlei wijze voor betaling van deze laatste was gezorgd. Bij de bespreking van de werkzaamheid van het Consistorie te Zwolle zullen de financieele aangelegenheden van dit college nader besproken worden.

Het in dit hoofdstuk verhaalde doet reeds duidelijk blijken, dat de Fransche tijd voor de Joden hier te lande in vele opzichten zeer belangrijk is geweest. De behandeling van de geschiedenis van de Overijselsche Joden zal dit nader bevestigen.

VI. De burgerlijke gelijkstelling der Joden in Overijssel, hunne organisatie onder het koningschap van Lodewijk Napoleon en gedurende de inlijving.

§ 1. De emancipatie der Joden in de provincie Overijssel.

De strijd voor de emancipatie der Joden werd door de Amsterdamsche Joden gevoerd. In de geschriften, die zij ter verdediging van hunne houding uitgaven, ageerden zij voornamelijk tegen Amsterdamsche toestanden. De Joden in deze stad, voornamelijk het Joodsche proletariaat, dat geheel afgesloten van de Christenen leefde en dus onbekend was met hunne taal en gewoonten, werden

¹⁾ P. 26. 13 Sprokkelmaand 1811. N. 17. ²⁾ P. 29. 28 April 1812. N. 2. ³⁾ P. 29. 9 Juni 1812. N. 2.

door hen als maatstaf genomen voor den Nederlandschen Jood. Met welke gevoelens de Joden in Overijsel dezen strijd gevolgd hebben, moet bij gebrek aan gegevens een open vraag blijven. In dit verband moet echter gewezen worden op het feit, dat het meerendeel der Overijselsche Joden in tegenstelling met hunne Amsterdamsche geloofsgenooten de taal en de gewoonten van andersdenkenden kende en zich onwillekeurig meer aan dezen aangepast had. Bij de Overijselsche patriotten wekte de strijd, die door de mannen van Felix Libertate voor de gelijkstelling der Joden gevoerd werd, warme belangstelling. In de centrale vergadering van societeiten, die in Augustus 1795 te 's Gravenhage gehouden werd, toonde het meerendeel der leden zich afkeerig van de toelating der afgevaardigden van Felix Libertate. De „gedeputeerden van Overijsel“ pleitten echter met kracht voor de belangen der Amsterdammers. „Zij beschouwden de zaak dier societeit als de hunne en zouden hare gedeputeerden, tegen alle geweld in bescherming nemen.“ Zij eischten, dat de tegenstanders schriftelijk de gronden, waarop zij Felix Libertate niet wilden toelaten, zouden blootleggen ¹⁾).

Minder vooruitstrevend was de houding der Overijselsche afgevaardigden in de Nationale Vergadering bij de behandeling van de burgerlijke gelijkstelling der Joden. Eén hunner, De Mist, toonde zich hiervan een heftig tegenstander en trachtte zelfs op 2 September 1796 de beslissing over het desbetreffend decreet uit te stellen ²⁾. De Vos van Steenwijk stelde het volgende concept-decreet voor: „dat zij die gestemd hebben en hunne plichten als burgers op zich nemen, als burgers zullen erkend blijven, maar dat overigens alles op denzelfden voet blijft voor de Joden als het was sedert de afkondiging van de rechten van den mensch“. Verder zou „aan de commissie tot de constitutie in overweging“ gegeven worden „den Joden het burgerrecht toe te kennen“, indien zij verklaarden, „afgescheiden van hunne godsdienstige overtuiging, te behooren uitsluitend tot 't Nederlandsche volk“ ³⁾.

En de nieuwe regeering van Overijsel, de „Provisioneele Représentanten“, die de taak der Staten van Overijsel hadden overgenomen? Den 17den September 1795 erkenden deze de Rechten van den Mensch en Burger. Ongeveer een maand later benoemden deze heeren eene commissie tot het ontwerpen van een nieuw reglement voor het bestuur van dit gewest. Het resultaat van de werkzaamheid dezer commissie werd voor het eerst 23 Maart 1796 in de vergadering van representanten besproken. Artikel 132 van dit concept-reglement luidde: „Stemgerechtigden ⁴⁾ zijn alle bur-

¹⁾ H. Italie: De societeit Felix Libertate enz. loc. cit. p. 90. ²⁾ S. Seeligmann: De Emancipatie der Joden in Nederland p. 15 en 20. ³⁾ Aldaar. p. 16. De tegenstanders der gelijkstelling beweerden, dat de Joden eene afzonderlijke natie vormden. ⁴⁾ Dat zijn zij, die in de grondvergaderingen de kiezers van het bestuur mochten kiezen en ook rechtstreeks de „plaatselijke regeringen“.

gers, die den vollen ouderdom van twintig jaar bereikt en het laatste jaar vóór de verkiezing in deze provincie hunne vaste woonplaats gehad hebben". Eerloozen, armen, gevangenen of verdachten, bankroetiers en zij die eene verklaring weigerden te onderteekenen, waarbij zij de oppermacht van het volk van Overijsel erkenden, werden uitgesloten van het stemrecht. Hoewel dit concept-reglement op sommige punten veranderd werd, handhaafde het nieuwe ontwerp ten opzichte van de kiezers dezelfde voorwaarden.¹⁾ De „Provisioneele Representanten des Volks van Overijsel" gaven ook blijk van hunne vooruitstrevendheid, toen zij in Maart 1796 verklaarden, dat onder de „regten van den mensch en burger mede begreepen is, eene volkomen gelijkheid van allen, zoodat ieder lid der maatschappij niet gelijke regten gebooren word, zonder dat hier in de verschillende gevoelens over den godsdienst eenige verandering teweegbrengen". Om deze „Gelijkheid" zooveel mogelijk door te voeren, trokken zij „de Schoolorde" van 5 April 1666, herzien op 20 Juli 1706, in. Art. I van het nieuwe concept-reglement op de scholen bepaalde: „Tot den schooldienst zullen kunnen worden bevorderd alle manspersonen den ouderdom van volle twintig jaaren hebbende bereikt en attestatien van goed gedrag kunnende produceeren, zonder dat hier in enige godsdienstige gevoelens in aanmerking zullen mogen komen". Het formulier van het gebed, dat bij het begin en einde der schooltijden moest worden uitgesproken, was zoodanig vastgesteld, dat geen gezindte er aanstoot aan kon nemen. Bij het onderwijs mocht niet over godsdienst worden gesproken. Boeken, die dit onderwerp behandelden, mochten niet op school gebruikt worden.²⁾ Naar aanleiding van dit vooruitstrevende voorstel merkte Roorda van Eysinga op, dat de Joden niet „tot den schooldienst" konden worden toegelaten, omdat zij geen burgerrecht hadden.³⁾

Bovenstaande bepalingen deelde ik mede om aan te toonen, dat de nieuwe regeering van Overijsel den Joden niet onvriendelijk gezind was, blijvende waarde hebben zij niet gehad. Door de tegenwerking der Nationale Vergadering werd het concept-reglement betreffende het bestuur van Overijsel niet ingevoerd. Het concept-schoolreglement bleef hoogstwaarschijnlijk ook ongebruikt liggen, immers de staatsgreep van 22 Januari 1798 maakte een eind aan de Souvereiniteit der gewesten en aan de vergadering der „Representanten". Het decreet der Nationale Vergadering betreffende de emancipatie der Joden gold natuurlijk ook voor Overijsel.

¹⁾ Zie J. C. Bijsterbos: Eene vergeefsche poging in 1796 om eenvormigheid te brengen in het Staatsbestuur van Overijsel, in Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. Verslagen en mededeelingen. XVI p. 1—98.

²⁾ Notulen van de Representanten des Volks van Overijsel, 23 Maart 1796.

³⁾ Aldaar, 17 Juni 1796. Deze opmerking geldt alleen voor het platteland en de kleine steden. In de drie groote steden konden de Joden burger worden, want ook het stadsbestuur van Deventer had sedert Juni 1796 zijn afwerende

De Joodsche gemeenschap in dit gewest zou echter daadwerkelijke en ingrijpende verandering eerst tijdens de regering van Lodewijk Napoleon ondergaan.

§ 2. *De nieuwe organisaties.*

Het ontwerp eener consistoriale organisatie in Overijssel.

Het bestuur der „Hollandsche Hoogduitsche Joodsche Gemeente" te Zwolle heeft het Oppper Consistorie hartelijk bedankt voor de kennisgeving van zijne installatie en voor de toezending van zijn reglement en „het plan van schikking tusschen de Gemeenters". De heeren hebben het college gefeliciteerd „onder toewensching, dat God Uwl. vergadering en werkzaamheden met zijne zegen zodanig mag bekroonen, dat de uitwerkwelen daarvan aan de waare bedoeling en goede wil van Zijnen Majesteit onzen koning, en aan het nut en voorspoed van de geheele Joodsche natie in dit koninkrijk mooge beantwoorden".¹⁾ Zij deelden het „belangrijke ogenblik" van de plechtige installatie van het O. C. aan de gemeente mede „met dat hartelijke vergenoegen, blijde hoop, en volkomen vertrouwen dat het belangrijk zal zijn voor ons en onze geheele Natie in dit koninkrijk. Biddende dat God behaagen mooge, de waare bedoeling goedgunstige en vaderlijke zorg van zijnen Majesteit onzen koning, met zijnen zegen te willen bekroonen, en onze aller harten op te wekken, daaraan zo veel in ons vermogen is te helpen meedewerken".¹⁾ Kort daarna zond het O. C. den bestuurders van de Joodsche gemeente te Zwolle een ontwerp van de voor Overijssel ontworpen consistoriale regeling. Volgens de indeeling omvatte het 7de arrondissement „het Departement Gelderland beoosten den Yssel en Rijn, mitsgaders het Departement Overijssel".

Strijd voor het bezit der
Consistoriale Kerk.

De consistoriale kerk van het arrondissement Zwolle bleek een begeerenswaardig bezit. Toen koning Lodewijk in het najaar van 1809 Deventer bezocht, werd hij tijdens eene audientie aldaar namens de nog jonge Israëlietische gemeente gecompimenteerd door Jacob Joël, Joseph Joël en Levi Emanuel. Nadat één dezer heeren een redevoering had uitgesproken, verzochten zij den koning te bewerkstelligen, dat Deventer de zetel werd van eene consistoriale kerk. Het bestuur dezer kerk kon dan, daar in 1810 „de leeraars van alle gezindten uit de Landskas" zouden worden betaald, een rabbijn beroepen. Bovendien waren volgens hun zeggen omliggende kleine plaatsen er op gesteld, dat te Deventer eene consistoriale kerk gevestigd werd.²⁾ Het bestuur der Joodsche gemeente deelde ook het Oppper Consistorie zijne wenschen mede.

houding tegenover de Joden laten varen. ¹⁾ P. 2. 31 Januari 1809. N. 3/2. D. N. 4. ²⁾ P. 4. 14 Lentemaand 1809. N. 4.

In zijn schrijven dienaangaande wees het bestuur er op, dat de Joodsche gemeente te Deventer in de tegenwoordige omstandigheden door den staat harer financiën verhinderd is een rabbijn te beroepen en dat de vestiging van eene consistoriale kerk in eene stad, waar pas sedert 1795 Joden mogen wonen, waardig zou zijn „om tot een eeuwig gedagtenisse te laten aantekenen”.¹⁾ Toen het bestuur der Joodsche Gemeente te Zwolle vernomen had, dat het Joodsche Bestuur te Deventer poogde te bewerkstelligen, dat de consistoriale kerk aldaar gevestigd werd, meldde het aan het O. C., dat deze aan de hoofdstad van het Departement behoorde te worden toegewezen. Hunne gemeente was bovendien „na die der steden Amsterdam, Rotterdam en den Haag de gerenomeertste van dit Rijk”. Zij bestond reeds 70 à 80 jaren en had altijd een „Rabbijn en Leerraaren” gehad.²⁾ Deventer was een kleine gemeente, die sedert kort bestond.³⁾

Het bestuur van de Joodsche Gemeente te Kampen was eveneens verontwaardigd over Deventer's houding en richtte een schrijven over deze kwestie aan het O. C. Volgens de Kampenaars was Deventer als zetel eener consistoriale kerk ongeschikt, omdat in Twente slechts weinige Joden woonden. De meesten waren gevestigd in de buurt van hunne woonplaats, n.l. te Zwolle, Hasselt, Vollenhove, Zwartsluis, Blokzijl, Steenwijk, Cuijre, Oldemarkt enz. Verder betoogden zij, dat Kampen de eerste stad in het Departement was, waar zich Joden gevestigd hadden. Met een afschrift „uit 't Protocol van de Secretarie dezer stad” konden zij bewijzen, dat er sedert 1661 Joden te Kampen gewoond hadden. In Deventer was dit pas sedert 1795 het geval.⁴⁾ Het O. C. besloot, hoewel het „nog al van aanbelang heeft gevonden de gronden van de stad Campen te berde gebracht”, dat de consistoriale Kerk te Zwolle gevestigd zou worden. De volgende motieven leidden tot deze keuze: 1e. Zwolle is de hoofdstad van het departement, 2e. in die stad woont het grootste aantal Joden (355),⁵⁾ 3e. al sedert jaren is daar een Opperrabbijn gevestigd. Bovendien is Zwolle gemakkelijk bereikbaar voor de bewoners van het deel van Gelderland, dat onder deze consistoriale kerk behoort.⁶⁾ Toen het bestuur van de Joodsche gemeente te Deventer dit vernomen had, meldde de heeren aan het O. C., dat zij gehoopt hadden, dat behalve Zwolle ook een gebied, waarop 1500 Joden woonden, als consistoriale kerk zou worden aangewezen. De heeren herinnerden het O. C. aan de voordeelen, die Deventer geschikt maakten tot vestiging eener consistoriale kerk. Immers het stadsbestuur had sedert 1795 een groote verdraagzaamheid ten opzichte van de Joden getoond „door

¹⁾ De brief is ondertekend door: Jakob Joel van Raalte, Parnas, Levy Izak en A. I. Keizer, peeningmeesters, I. B. Gosschalk en A. Jacob, medebestuurders. P. 3. 7 Februari 1809. N. 3/5. D. N. 4. ²⁾ Dit is niet juist, zie hoofdstuk IV. ³⁾ P. 4. 14 Lentemaand 1809. No. 4. ⁴⁾ P. 4. 21 Lentemaand 1809. No. 10. ⁵⁾ David Cohen Coster had namens het bestuur der Joodsche gemeente te Zwolle aan het O. C. medegedeeld, dat het aantal Joodsche zielen aldaar 350 bedroeg. P. 2. 31 Januari 1809. N. 3/2. D. N. 2. ⁶⁾ P. 6. 9 Bloeiemaand 1812 (?).

hun gelijke regten als aan andere kerkgenootschappen toe te staan". De „grootte handel, die in deze stad met de naburige steden gedreven" werd, had tengevolge, „dat de omliggende plaatsen steeds door drukke briefwisseling, met de stad in verbinding" stonden.¹⁾ Dit schrijven had geen resultaat. Zwolle bleef in Overijsel de eenige zetel eener consistoriale kerk.

Ontworpen bestuursinrichting.

De bestuursinrichting, die het O. C. voor het 7de arrondissement ontworpen had, was op de volgende wijze geregeld. De bestuurders van de Consistoriale kerk worden genoemd: „Parnassijns van de Hollandsche Hoogduitsche Israelitische Consistoriale Kerk. Arrondissement Zwolle." Deze hebben „onder superintendentie van het O. C. het toezicht over alle steden en plaatsen onder het arrondissement behorende." De Joodsche gemeenten in steden, die niet zetel eener consistoriale kerk zijn, worden door afgevaardigden (buitenleden) in „het college van Parnassijns" vertegenwoordigd. Reis- en verblijfkosten van deze leden worden vergoed. Het kerkelijk bestuur van het 7de arrondissement zal bestaan uit vijf personen, waarvan drie te Zwolle, één te Kampen en één te Deventer woonachtig zijn. De bestuurders der gemeentekerk in de steden en plaatsen, waar de consistoriale kerk niet gevestigd is, worden „Directeuren" genoemd. In gemeenten boven de honderd zielen mogen niet meer dan drie, niet minder dan één Kerkdirecteur en één Penningmeester de bestuursfuncties waarnemen. Deze besturen moeten de orders van de Parnassijns der Consistoriale Kerk gehoorzamen en alle inlichtingen verstrekken, die deze vragen. De correspondentie tusschen het bestuur der Consistoriale Kerk en dat der andere gemeentes moet *in het Hollandsch* gevoerd worden. De „Leeraars der Consistoriale Kerken" krijgen den titel van Opper-Rabbijn (raaf).²⁾

Feitelijke bestuursinrichting.

De organisatie der consistoriale kerken is nooit ingevoerd. Het bestuur der Joodsche gemeente te Zwolle, dat op verlangen van het O. C. zijne functies „provisioneel" bleef waarnemen³⁾ fungeerde tijdens het bestaan van het O. C. (tot Januari 1813) als hoofd der Consistoriale kerk van het arrondissement Zwolle. Zijne betrekkingen met de ondergeschikte gemeenten waren echter niet reglementair vastgesteld. Toch moest het bestuur van Zwolle zorgen, dat de bevelen van het O. C. ook door de andere plaatsen van het arrondissement werden uitgevoerd. In 1810 zond het b.v. aan de gemeenten het bevel, dat ter gelegenheid van het huwelijk van Napoleon met Maria Louise een dankgebed moest worden

N. 12. D. N. 14. ¹⁾ P. 6. 30 Bloeiimaand 1809. N. 7/3. D. N. 9. ²⁾ P. 6. 9 Bloeiimaand 1812 (?). N. 12. D. N. 14. ³⁾ P. 10. 5 Herfstmaand 1809. N. 4: P. 17.

uitgesproken.¹⁾ Bij ingrijpende kwesties zou deze toestand moeilijkheden veroorzaken. Dit bleek toen de Consistoriale kerk den financieelen steun der betrokken gemeentes behoefde.²⁾

Het 7de arrondissement had, omdat het naast Utrecht tot de twee arrondissementen behoorde, die het grootste aantal Joodsche zielen telden, recht op één der twee buitenleden, die later aan het O. C. toegevoegd werden.³⁾ De koning benoemde als zoodanig David Salomon Stibbe⁴⁾ te Kampen, zoon van den vroegeren Zwolschen rabbijn. Bij zijne installatie en die van H. Manus uit Utrecht, welke gebeurtenis in November 1809 plaats vond, sprak de voorzitter van het O. C. o.a. de volgende woorden: „nimmer hebben in deze oorden ten opzichte onzer geloofsgenooten gebeurtenissen plaats gevonden, welke met die van de tegenwoordige tijden kunnen vergeleken worden. In welk gewest, in welk rijk, in welke werelddeelen, onder welk bestuur, hebben de Joden zooveel vrijheid verkreegen als nu hier te lande?” Hij preeste ten eerste Lodewijk Napoleon den bewaker van dit alles.⁵⁾ Stibbe woonde slechts twee maal (in 1809 en in 1811) de vergadering bij van het O. C.⁶⁾ maar fungeerde in meerdere kwesties als schriftelijke bemiddelaar tusschen het O. C. en de Overijselsche Joden, totdat de opheffing van het O. C. deze functie overbodig maakte.

Het Consistorie te Zwolle onder de Fransche organisatie.

In December 1812 had de Fransche minister van Binnenlandsche Zaken op voordracht van het O. C. de notabelen benoemd, die de leden van het consistorie te Zwolle zouden kiezen, dat de Israëlieten uit de Departementen „Bouches de l'Yssel, Yssel supérieur en Lippe” onder zijn bestuur zou hebben. „S. Hartog négociant, A. A. Jacobs idem, Abraham Joël idem, A. R. Keizer idem, Jacob Levij idem, Jacob Salomons Propriétaire, Salomon Samson idem, M. S. de Vries négociant” te Zwolle, „H. Israël négociant, Jacob J. van Raalte idem” te Deventer, „E. Cohen négociant, E. Levij idem, en S. D. Stibbe idem” te Kampen, „S. U. Serfhos négociant” te Enschede⁷⁾ waren de notabelen, die woonden in het tegenwoordige Overijsel. Zij kozen met hunne collega's uit de andere departementen in Januari 1813 het nieuwe consistorie, n.l. Hartog Josua Hertzveld „Grand Rabbijn”, Salomon Samson Wijnberg⁸⁾, Abraham Joël van Raalte⁹⁾ en Abraham Alexander Jacobs,

10 Grasmaand 1810. N. 7. D. N. 10. ⁴⁾ P. 17. 1 Grasmaand 1810. N. 2. ⁵⁾ Zie slot van dit hoofdstuk. ⁶⁾ Het O. C. had dit aantal (foutief) berekend op 2250. ⁷⁾ Op de voordracht stond als no. 2 Jacob Levie en als no. 3 Abm. Alexander Jacobs, beiden te Zwolle. P. 11. 17 Wijnmaand 1809. N. 15. ⁸⁾ P. 12. 21 Slagmaand 1808. N. 1. ⁹⁾ Aan het O. C. bracht hij voor ieder bezoek fl. 27.10 aan reiskosten en fl. 6 voor tijdverzuim in rekening. P. 30. 12 Januari 1813. N. 6/1; D. N. 7. ¹⁰⁾ Hoogstwaarschijnlijk werd deze als plaatsvervanger benoemd van L. Bendien te Denekamp, die op de voordracht welke het O. C. den betrokken Minister van Eeredienst aanbod, werd genoemd. P. 29. 7 Januari 1812. N. 5. Bijlage. P. 30. 12 Januari 1813. N. 9/6 D. N. 10. ¹¹⁾ Deze heeren waren direc-

„membres laïques" allen te Zwolle. Een keizerlijk decreet van 12 Maart 1813 bevestigde deze keuze.

Den 26en Mei 1813 's morgens om 11 uur werd den heeren op de prefectuur te Zwolle door den „secrétaire général" het decreet van den Keizer, dat hunne benoeming tot leden van het consistorie van de synagoge te Zwolle inhield, voorgelezen. Daarna moest ieder van hen, terwijl zijn rechterhand rustte op de wet Mozes, den volgende eed afleggen: „Je jure et promets à Dieu sur la sainte Bible de garder obéissance aux constitutions et fidélité à l'Empereur. Je promets aussi de faire connaître tout ce que j'apprendrai de contraire aux intérêts du Souverain ou de l'état." Daarna wees de prefekt hen op de belangrijkheid van hunne plichten en op het bewijs van welwillendheid van den „Auguste Souverain", waarmee zij „tant pour leur personnes que pour leur nation" vereerd werden. De benoemden getuigden toen van „leur reconnaissance, leur fidélité et dévouement et leur zèle à remplir leurs devoirs" en verlieten, nadat ze het proces verbaal van deze plichtigheid geteekend hadden, de prefectuur¹⁾.

De zittingen van het Consistorie, die in eene voorkamer ten huize van Salomon Joël Philipson, den secretaris, werden gehouden, begonnen Donderdag 27 Mei 1813. Het oudste lid van het consistorie, S. S. Wijnberg, fungeerde als voorzitter. In de eerste zitting hield hij eene rede, waarin hij er op wees „Hoe dat onder het doorlugtig bestuur van den grootsten der helden en wetgevers aan het Volk van Israël eene gelegenheid is gegeven om deelgenoten te worden van alle de voorregten, die de Maatschappij aan alle leden geeft. Dat deze gunst, welke zij te voren nimmer hebben genoten, hunne algemeene dankbaarheid en liefde jegens dien groten weldoener en hersteller moet opwekken, en hun die vereert zijn om mede te werken tot de bereiking van die uitgestrekte en heilvolle bedoeling moet aansporen om met eene vaste hand alle de ontwerpen van het Gouvernement te helpen uitvoeren en alzo het Heil van Israël te bewerken. Amen." ¹⁾). Den leden van een consistorie, vertegenwoordigers van het Centraal Consistorie te Parijs, was door dit college een costuum voorgeschreven „geschikt om het aanzien te verwekken, welk zij nodig hebben voor het welzijn en het belang van den godsdienst en van hun onderhorigen". Dat van den Groot-Rabbin bestond uit „een lang, zwart, van boven tot beneden geknoopt opperkleed, een zwarte zijden gordel, een witte bef" en „een kerkelijke hoed". De „membres laïques" droegen „een zwarte Fransche rok, vest, broek en zwarte koussen, een mantel van zwarte zijde, rontom voorzien van een zwarte fluweelen rand ter breedte van 3 vingeren, een zwarte fluweelen kraag, een kleine Fransche hoed", ongeveer van denzelfden vorm als „de kerkelijke hoed",

teuren der Zwolsche Joodsche gemeente en moesten ontslag nemen uit deze functie. Zij werden door anderen vervangen. A. R. A. Register Verbaal van het Consistorie zitting hebbende te Zwolle. p. 6. ¹⁾ Aldaar. p. 1.

zilveren schoengespen en een „witte neerhangende das”. De leden van het Consistorie droegen deze ambtsgewaden „op Sabbath en feestdagen gedurende de godsdienstoefeningen of bij gelegenheid van andere ceremonieën”¹⁾. In Juni 1813 ontving het Zwolsche Consistorie met andere stukken de aankondiging van het C. C. te Parijs, dat dit college „het vereerend getuigenis, dat Mijn Heer de Prefect van het Departement der Monden van den IJssel gegeven heeft” aan de Ministers van Binnenlandsche Zaken en Eeredienst „aangaande de bedaardheid, de orde en de wijsheid die in de Vergadering der aanzienlijken van Uwe Circonscription geheerscht heeft” met „de levendigste voldoening” had ontvangen.²⁾

Houding van den Groot Rabbijn.

Onder de besluiten van het C. C., die het Consistorie tegelijkertijd als mededeeling aan de gemeenten uit Parijs kreeg, behoorden die van 6 Juli en 17 September 1810. Volgens het eerstgenoemde bestond de taak van den Groot Rabbijn (eventueel Rabbijn) in: „1e. den Godsdienst te onderwijzen, 2e. de beslissingen van het Groot Sanhedrin aan te bevelen, 3e. steeds te herinneren aan de gehoorzaamheid van de wetten, 4e. de militaire dienst als een heilige pligt te doen beschouwen, 5e. te preeken”. Omtrent het laatste punt was o.a. nader bepaald: „Deze Prediking moet uitsluitend het oogmerk hebben, om de aandacht der toehoorders te bepalen bij de pligten van den mensch jegens zijn Schepper, jegens zijn gelijken en jegens zijn vaderland, over de nakoming der voorschriften van den godsdienst, gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat en liefde tot den Souverain.” Het bestuur der gemeente zal aan de consistoriën rekenschap geven van de wijze, waarop H.H. Rabbijnen de bepalingen van dit besluit vervullen.³⁾

Het tweede besluit bepaalde o.a.: Het tractement van den Groot-Rabbijn wordt verkregen „door gedwongen omslag” over de gemeenten. Dientengevolge moeten de Groot-Rabbijnen „hunne diensten verleenen, zo dikwijls als het verijcht word aan de Israelieten van het arrondissement hunner Consistoriën, zonder dat zij eenige vergelding kunnen vorderen, voor welke zaak of onder welk voorwendsel dat het ook zij”. Zij mogen „vergoeding van reiskosten” vragen in geval „hunne tegenwoordigheid buiten hunne woonplaats onvermijdelijk noodzakelijk was”.⁴⁾ De Groot-Rabbijn Hertzveld had er bezwaar tegen, dat het Consistorie deze besluiten nadat zij gedrukt waren, aan de gemeenten zond. Hij beweerde „que l'orga-

¹⁾ Hieronder worden vermoedelijk verstaan recepties en dergel. of wel de godsdienstige studiebijeenkomsten, die in sommige gemeenten op Sabbath- en feestdagen gehouden werden. Aldaar. no. 7. Centr. Consistorie. Extract uit de Registers der besluiten. Zitting van 31 December 1810. ²⁾ Het Consistorie te Amsterdam, Departement Zulderzee, had deze stukken reeds in Februari 1813 ontvangen, ze waren ongeveer gelijkluidend. Register Verbaal. 9 Juni 1813.

³⁾ Aldaar. no. 5. ⁴⁾ Aldaar. No. 6.

nisation de notre culte n'était pas assez avancée et que cette publication seroit prématurée que le consistoire d'Amsterdam ne l'avoit fait et plusieurs autres argumens"¹⁾). De „membres laïques" van het Consistorie besloten echter na lang dralen de decreten aan de gemeenten te zenden, hoewel Hertzveld weigerde den brief aan de besturen der gemeenten, dien het college insloot bij de door hem gewraakte besluiten, te teekenen. Het Consistorie deelde aan het C. C. op 18 Augustus mede, dat de vertraging in de verzending van genoemde besluiten aan de gemeenten zijn oorzaak vond in de houding van den Groot-Rabbijn. Hierop antwoordde dit college, dat het gedrag van het consistorie het karakter der „membres laïques" alle eer aandeed. Het C. C. was verwonderd over de houding van den Groot-Rabbijn, die zijne „onbetamelijkheid tot die hoogte heeft gedreven, van Uwe voormelde brief van 18 Augustus l.l. niet te ondertekenen. Wij doen U.E. hieromtrent opmerken, dat M.M. de Groot Rabbijnen der consistorien ter zelvder tijd leden van de administratie zijnde, zig moeten schikken, zelfs uit kracht onzer godsdienstige grondregelen, naar alles wat betrekking heeft tot de administratieve raadplegingen en de besluiten door de meerderheid genomen." Het college hoopt, dat de Groot-Rabbijn in het vervolg eene vriendelijker houding zal aannemen, anders is het genoodzaakt Z.W.E.M. bij „de Hogere Magt" aan te geven.²⁾

Taak van het Consistorie tegenover de gemeenten.

De taak van het Consistorie bestond niet alleen in het mededeelen van de besluiten van het C. C. aan de betrokken gemeente — eenige van deze zal ik nog in een ander verband noemen — maar het college moest ook het nieuwe bestuur der gemeenten benoemen. Korten tijd nadat het Consistorie aan de oude Directies der gemeenten mededeeling had gedaan van zijne installatie en hunne welwillende medewerking had ingeroepen,³⁾ verzocht het dezen opgave te doen o.a. van de namen der leden en hunne goedheid.⁴⁾ De antwoorden op deze vragen wilde het Consistorie gebruiken bij de benoeming van één of twee „commissaires surveillants" en één administrateur, die de Directeuren in het bestuur der gemeenten moesten vervangen. De nieuw-benoemden zouden als „representanten" van het Consistorie de orde moeten handhaven en aan dit college „rekenschap" geven „van de invordering en van het gebruik der gelden, die voor de godsdienst en het onderhoud der Tempels zijn nodig geweest".⁵⁾ Ook moesten zij zorgen, dat de besluiten van het C. C. uitgevoerd werden.

Sommige directeuren gaven spoedig de gevraagde inlichtingen, zoodat in die gemeenten het nieuwe bestuur benoemd kon worden, andere lieten niets van zich hooren. Het Consistorie richtte

¹⁾ Aldaar. 18 Augustus 1813. ²⁾ Aldaar. 5 September 1813. De besluiten waren op 22 Augustus aan de gemeenten gezonden. ³⁾ Aldaar. 30 Mei 1813.

⁴⁾ Aldaar. 5 Augustus 1813. ⁵⁾ Aldaar. 22 Juni 1813. Den „commissaires sur-

daarom in Augustus 1813 een brief tot de prefecten der drie departementen, waarin zij dezen heeren verzochten te bewerken, dat met behulp van de maires de besturen der Joodsche gemeenten hunne vragen zouden beantwoorden. Tegelijkertijd vroegen zij den prefecten eene opgave van de personen, die zij voor „*commissaires surveillants*” het meest geschikt achtten.¹⁾ Dit verzoek heeft blijkbaar geen voldoende resultaat opgeleverd, immers een paar weken later gaf het Consistorie aan den prefect van het département van de „*Bouches de l'Isse*l” kennis, dat de Directies van de Joodsche gemeenten te Almelo, Bathmen, Enter, Haaxbergen, Hellendoorn, Markel, Oldenzaal, Tubbergen, Vriesenveen en Wijhe nog niet aan hunne verplichtingen voldaan hadden.²⁾ Mijnheer de prefect gaf diensgevolge den nalatigen een standje en daarna kwamen alle antwoorden binnen. Ternauwernood waren deze „*commissaires surveillants*” in functie getreden — te Kampen, Oldenzaal en Wijhe wekte hunne benoeming de ontevredenheid van sommige gemeentelieden — of de verdrijving der Franschen maakte een einde aan de heerschappij van het C. C. en dus ook van het Consistorie te Zwolle. Koning Willem I ontsloeg met ingang van 1 April 1814 de leden der consistoriën eervol uit hunne functiën, onder verplichting, dat zij van hunne „*Administratie*” rekening en verantwoording deden aan den „*Commissaris-Generaal tot de Binnenlandsche Zaken*”.³⁾

De organisatie, die het O. C. voor Overijsel ontworpen had en het consistorie te Zwolle zijn van groot nut geweest, omdat zij de Joden in kennis brachten met meer moderne principes omtrent de inrichting van het Israëlietisch kerkgenootschap. Ook op ander gebied heeft vooral het O. C. den Joden belangrijke diensten bewezen.⁴⁾ Een groot nadeel van de veranderde omstandigheden was echter, dat zoowel het O. C., als het C. C., belangrijke financieele offers vroegen van de onder den druk der tijden verarmde Overijsselsche Joden. De moeilijkheden, die hiervan het gevolg waren, dienen nu nader te worden besproken.

§ 3. *De financiën der nieuwe organisaties.*

De financieele kwestie tusschen de
Directie van Zwolle en het O. C.

Door eene commissie uit het O. C. was eene voorloopige indeeling van de arrondissementen met eene opgave van het aantal aldaar wonende Joden voltooid. Aangezien dezen heeren nauwkeurige gegevens ontbraken, was deze indeeling voorzoover zij het

veillants” en administrateurs en voorzangers was een kostuum voorgeschreven, gelijkend op dat der leden van het Consistorie. Aldaar. 13 September 1813.
¹⁾ Aldaar. 16 Augustus 1813. ²⁾ Aldaar. 26 Augustus 1813. ³⁾ P. 37. Bijlage rel. 13 Maart 1814. ⁴⁾ Zie verder hoofdstuk VII.

7de arrondissement betrof geheel foutief. Zij luidde: „Zwolle 355, Deventer 174, Kampen 159 Joodsche zielen. Het 1ste Quartier hebbende deszelfs Synagogue in het gericht van Bieme 514; het 2de Quartier hebbende deszelfs Synagogue te Wijhe 119; het 3de Quartier hebbende deszelfs Synagogue te Hasselt 159. Totaal 1490 zielen. Gelderland beoosten d'Yssel en Rhijn: Zutphen 97, Doesburg 40, Deutegom 71, Lochem 50, Groenlo 40, Overquartier en Dorpen 45, Nederquartier 21, Vorden 11, Warrensfeld 10, 't ambt Lochem 8, Breedevoort en Dorpen 130, Borkelo en Neden 80, Didam 32, de stad 's Heerenberg 48, Bronkhorst 12, Wisch 19, Terborg 19, Gendringen 48. Tezamen 760.” Het geheele arrondissement telde volgens deze opgave $1490 + 760 = 2250$ Joodsche zielen.¹⁾ Na de ontvangst van deze indeeling schreef David Cohen Coster namens de Directie te Zwolle een brief aan het O. C., waarin hij het volgende opmerkte: 1e. in Overijssel bevindt zich geene plaats Bieme, wel Borne. Dit was nooit de hoofdplaats van het „Kwartier Twenthe”. Hier woont „geen éénen Jood,”²⁾ en bestaat dus ook geene synagoge; 2e. Wijhe is ook niet de hoofdplaats van „Zalland.” Daar wonen twee Joden. Men vindt er geene synagoge; 3e. in Hasselt zijn slechts weinig Joden gevestigd. Ook hier bestaat geene synagoge; 4e. „Overkwartier en Dorpen.” Het eerste is bij ons onbekend, en onder de laatsten weten wij ook niet, welke dorpen U Wel-Edelens bedoelen; 5e. 't ambt Lochem: Welke behooran daaronder? 6e. Breedevoort en Dorpen. Wie zijn die Dorpen? hoeveel zielen wonen te Breedevoort? en hoeveel bevatten de laatsten in zich? 7e. Borculo en Neede. Hoeveel zielen heeft ieder plaats? 8e. Didam en Wisch. Deeze plaatsen zijn ons ook geheel onbekendt.” Tevens verzocht Cohen Coster het O.C. aan het bestuur der gemeente te Zwolle mede te deelen, of het salaris van de ambtenaren, die voor de werkzaamheden der consistoriale Kerk vereischt werden, door al de betrokken gemeenten mocht vergoed worden.³⁾

Het O.C. antwoordde hierop, dat aangezien het „geene andere noch duidelijker inlichting kan suppediteeren” de genoemde verdeling vervalt en dat nu moet gelezen worden „Binnen het departement Overijssel VII arrondissement Zwolle bevattende het geheele Departement Overijssel, mitsgaders het Departement Gelderland beoosten den IJssel en Rhijn.”

In antwoord op de tweede vraag machtigde het O. C. het bestuur der Joodsche Gemeente te Zwolle, de kosten der geëmployeerden bij de Gemeente te Zwolle, wier werkzaamheden zich ten behoeve van alle de gemeenten in dat arrondissement uitstrekken „door alle dezelve gemeenten” te doen betalen.⁴⁾

¹⁾ P. 8. 9 Bloeiimaand 1809. N. 12. D. N. 14. ²⁾ Deze opmerking lijkt mij niet juist, omdat in 1813 te Borne 7 Joodsche gezinnen wonen. P. 35 II.

³⁾ P. 18. 1 Bloeiimaand 1810. N. 6. D. N. 8. Het O. C. had de Directie te Zwolle reeds gemachtigd de benoodigde ambtenaren aan te stellen. P. 17. 10 Grasmaand 1810. N. 7. D. N. 10. ⁴⁾ P. 18. 1 Bloeiimaand 1810. N. 8. en

De „tauxatie“ der gemeenten
door het Zwolsche bestuur.

Vroeger heb ik medegedeeld, dat de Minister van Binnenland-
sche Zaken op verzoek van het O.C. de Directies der Joodsche ge-
meenten in de plaatsen, waar de consistoriale kerken gevestigd zou-
den worden, in den zomer van 1810 gelastte de door hen voorloopig
verschuldigde quoten in twee termijnen aan het O.C. te betalen.
Voor de Zwolsche bestuurders begonnen nu de moeilijkheden. De
foutieve indeeling, die het O.C. gemaakt had, was onbruikbaar voor
de bepaling van het aandeel, dat iedere gemeente in dit „quote“
moest bijdragen. Fungeerend als bestuur van de ongeorganiseerde
Consistoriale Kerk vroegen nu de Zwolsche heeren aan de betrok-
ken gemeenten de daartoe benodigde inlichtingen.

Met behulp van de ingekomen antwoorden — niet alle plaatsen
waren hen in dezen behulpzaam — maakte het bestuur van Zwolle
eene „tauxatie“. ¹⁾ De heeren zouden zich vele onaangenaamheden
bespaard hebben, indien zij overeenkomstig het ontworpen regle-
ment der consistoriale kerk overleg gepleegd hadden met een afge-
vaardigde van de Joodsche gemeente te Kampen en één van die te
Deventer. Het is echter volkomen begrijpelijk, dat zij, meenend, dat
de Consistoriale Kerk, welker bestuur deze voorloopige aanslag
definitief moest regelen, spoedig georganiseerd zou zijn, dit hebben
nagelaten. De betrokken gemeenten moesten de volgende bedragen
betalen: Zwolle fl 200, Deventer fl 100, Kampen fl 96, Almelo
fl 30, Blokzijl fl 36, Borkulo fl 15, Borne fl 3, Breedevoort fl 25,
Bronkhorst fl 5, Dalfsen fl 4, Delden fl 10, Diepenheim fl 6, Does-
burg fl 24, Doetichem fl 42, Enschede fl 10, Gendringen fl 29, Goor
fl 8, Groenloo fl 24, Haaksbergen fl 10, Hardenberg fl 15, Hasselt
fl 3, 's Heerenberg fl 29, Hengelo fl 15, Lochem fl 30, Losser fl 6,
Nede fl 10, Nieuwesluis fl 5, Oldenzaal fl 20, Ootmarsum fl 9, Raalte
fl 5, Rijsen fl 2, Vollenhove fl 8, Wijhe fl 3, Zutphen fl 60. ²⁾

Indien deze aanslagen geïnd werden, dan zou het inkomen der
Consistoriale Kerk fl 922 bedragen, dus fl 322 meer dan het aan
het O.C. verschuldigde quote. Het Zwolsche bestuur had de fl 322
hoogstwaarschijnlijk bestemd als vergoeding voor het personeel,
dat de werkzaamheden der Consistoriale Kerk verrichtte. In de
onderstaande circulaire deelde het bestuur van Zwolle den Over-
ijsselsche gemeenten mede, welk bedrag zij verschuldigd waren: „Na
veelvuldige pogingen ³⁾ te hebben in het werk gesteldt om ware
het mogelijk, van de door het Opper Consistorie te Amsterdam ge-
vorderde aanslag voor gedane verschotten over den jare 1809 en

22 Bloemaand 1810. N. 8. D. N. 10. ¹⁾ P. 26. 2 Louwmaand 1811. N. 1. D. N. 2.
²⁾ P. 21. 28 Oogstmaand 1811. N. 17. D. N. 8. ³⁾ De Directie te Zwolle
had aan het O. C. geen voorschot betaald, hoewel Stibbe haar erom had
verzocht. (P. 16. 13 Lentemaand 1810. N. 5. D. N. 7). Later had zij het O. C.
om vermindering van het quote verzocht, echter zonder resultaat (P. 18. 1
Bloemaand 1810. N. 6. D. N. 8 en 22 Bloemaand 1810. N. 8. D. N. 10).

1810 in ons arrondissement bevrijdt te blijven;¹⁾ zoo hebben wij op gisteren een allerdringendste aanschrijving van Zijn Excellentie de Minister van Binnenlandsche Zaken, ontvangen in substantie houdende: dat er voor den 15 dezer en voor den 1 van Herfstmaand aanstaande in twee egale termijnen; ten minsten het eerste niet minder dan het laatste het gevorderde quotum te moeten voldoen. De gemeenten, die nalatig mogten blijven in de fournissementen door ons hun ter voldoening voorgesteldt, hier tegen zal op de rigoreuste wijze met rechtsmiddelen worden geprocedeert, tengevolge dezer zoo dringende aanschrijvinge, en uit kragt van de aan ons daartoe verleende magt, zoo hebben wij Uw gemeente voor zooverre wij alnog de berekening na de bevolking in de aan ons bekende plaatsen hebben kunnen regelen, aangeslagen op de somma van —, waarvan uiterlijk voor den 10den dezer aan ons de helft in handen moet worden gesteld, teneinde; als bij de aanschrijving zij gemeld, ons gevorderd quotum, en de kosten daaraan verknogt op tijd te kunnen voldoen; inval er meerdere zielen in de ons nog onbekende plaatsen mogten opdoen; 't welk betrekkelijk de gemeenten in ons Arrondissement een vermindering van fournissement ten gevolge moet hebben; zullen wij voor de voldoening van de tweede termijn UE, hier van in tijds kennis geven; opdat dan die vermindering aan het zelve gekort kan worden. Hiermede aan onze last voldaan agtende en nog allerdringendste UE, tot voldoening en wel in tijds te hebben aangemaand (want zo die voldoening niet komt, moeten wij hier van direct aan den Minister kennis geven) verblijven wij naar heilbede, namens de Directie voornoemd S. J. Philips, Secretaris".²⁾

Protesten en bezwaren.

De Directies te Kampen en Deventer waren hevig verontwaardigd over dit optreden van de bestuurders te Zwolle. De Directie te Kampen schreef een brief aan het O.C., die ook door den voorzitter van de Joodsche gemeente te Deventer Jacob Joël van Raalte onderteeekend werd. In dit epistel werden de volgende opmerkingen gemaakt: 1e. „dat niemand onser gemeente zig zoude laten tauxeeeren, tot betalingen eener belasting die door eene particuliere gemeente zo als die van Zwol, op hen gelegd wierde, wanneer die niet geschied was door eene wettig geconstitueerde commissie." Bij deze taxatie is geen der Overijselsche gemeenten tegenwoordig geweest. Evenmin hebben de afzenders van den brief eene kennisgeving van het O.C. betreffende deze aangelegenheid ontvangen;

¹⁾ Het O. C. merkte betreffende den aanhef der circulaire op aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, dat deze woorden reeds eensdeels de „onbereidwilligheid" van Zwolle toonen. Aan den anderen kant geven zij „een wenk aan de respectieve Gemeenten in derzelver arrondissement om hare houding ten voorbeelde te neemen en de bevelen van het O. C. te obtempereren". P. 24. 27 Slagtemaand 1810. N. 13. ²⁾ P. 21. 28 Oogstmaand 1810. N. 7. D. N. 8.

2e. de bestuurders van de Joodsche gemeente te Zwolle zeggen in hunne missive „dat zij alle pogingen hebben aangewend, om van die aanslag bevrijd te blijven.” „Wie heeft hen geautoriseerd om zulks te doen?” Indien de heeren te Zwolle toen zij eenigen tijd geleden van het O.C. eene „aanschrijving” omtrent eene quotisatie ontvangen hadden, in overleg waren getreden „met de bijzondere plaatsen in dit departement of wel met de voornaamste als die van Deventer en Kampen”, dan zou de „termijn” misschien reeds betaald zijn. „Wij voor onse gemeente” verklaren zij „zijn bereid, om alles te helpen aanwenden om aan 't Opperconsistorie, die buiten dien last genoeg hebben, niet op te houden, of te verhinderen voornamelijk in de gedane voorschotten, die notoir door ieder die zig Israëliet noemt moet gedragen, en daar toe gecontribueerd worden;” 3e. de missive is onderteekend door S. I. Philips, secretaris. Het is den afzenders van den brief niet bekend, dat de Israëlitische gemeente te Zwolle of elders gebruik maakt van de diensten van een secretaris. Heeft het bestuur van Zwolle soms „onder zig” reeds „een secretaris voor de Consistoriale Kerk in dit departement” benoemd? Tenslotte verzoeken de heeren het O.C. eene commissie te benoemen, die eene taxatie voor alle plaatsen van het arrondissement zal maken en dat onder de leden van deze commissie zich één afgevaardigde uit Kampen en één uit Deventer zullen bevinden ¹⁾.

In zijn antwoord op dezen brief deelde het O.C. aan de Directie te Kampen mede: 1e. de Minister van Binnenlandsche Zaken heeft het bestuur der Joodsche gemeente te Zwolle gemachtigd „een omslag” te maken over de verschillende gemeenten voor de quote, die „bij wijze van voorschot” door het arrondissement aan het O.C. moet worden afgedragen. „De definitieve omslag” wordt eerst na de organisatie der Consistoriale Kerk door de Directie dier kerk vastgesteld. Bij deze Directie waarin één afgevaardigde uit Kampen en één uit Deventer zitting zullen hebben, komen „wanneer dezelve tot het maken des definitieven omslags overgaat eerst te pas, klagten van wegens hooge quotisatie”; 2e. de aanhef van de circulaire, die door de bestuurders van de Joodsche gemeente te Zwolle aan de gemeenten van het arrondissement gezonden is, levert „altoos een verwijt of wel eene blaam voor de gemeente” op „wier zaak het zal zijn, om zich daarvan te moeten zuiveren”; 3e. elke gemeente heeft het recht „de noodige geemployeerden” aan te stellen. Bij „de Consistoriale Kerk” te Zwolle kan of mag echter nog geen secretaris aangesteld worden, omdat deze nog niet georganiseerd is. Tenslotte spreekt het O.C. den wensch uit „dat gij lieden u niet door nalatigheid van betaling zult blootstellen aan de middelen van constrainte,” die Z.Exc. de Minister voornoemd voor de nalatigen bestemd heeft. ²⁾ De Joodsche gemeenten te Kampen en te Deventer zonden nu, na overleg met Stibbe, de helft

¹⁾ P. 20. 10 Hooimaand 1810. N. 6. D. N. 7. ²⁾ P. 20. 10 Hooimaand 1810. N. 7.

van de door haar verschuldigde quoten (fl. 48 en fl. 50) aan de bestuurders der Joodsche gemeente te Zwolle.¹⁾

De andere gemeenten van Overijssel haastten zich evenmin naar aanleiding van een missive uit Zwolle de hun opgelegde belasting te voldoen. De Directie te Almelo meldde aan hare Zwolsche collega's in antwoord hierop, dat het „zeer dangereuse" en onverantwoordelijk voor de gemeente zou zijn „om tot de betaling van het door U.E. gevorderde quotum" voor het O.C. te Amsterdam „over te gaan." Zij verlangde mededeeling van het bedrag, dat de consistoriale kerk te Zwolle aan het O.C. verschuldigd is en inzage van „de auctorisatie, uit kracht van welke deze aanslag of uitzetting door U.E., naar het getal der zielen, over dit arrondissement, is geregeld geworden benevens van de berekening of rooster naar de welke het quotum voor dit arrondissement is opgemaakt geworden." Na kennisneming van deze gegevens²⁾ zal de Directie te Almelo niet nalaten „zoveel te contribueeren als zij ingevolge regt en billijkheid verplicht zal zijn en haar wegens de bekrompen omstandigheden, waarin deze gemeente verkeerd, immers mogelijk is".³⁾ De Joodsche gemeente te Blokzijl verzocht aan de Directie te Zwolle vrijstelling van haar quote, daar zij reeds groote uitgaven had, doordat de steenen muur rondom het kerkhof moest gerepareerd worden.⁴⁾

De leden van de „Hoogduitsche" Israëlitische gemeente te Goor meldden aan de Directie te Zwolle, dat zij „de consistory" niet kennen en dat „de consistory" hen niet kent. Het college kan dus ook geen „verschotten" voor hen gedaan hebben. Zij hebben ook nimmer met de heeren te Amsterdam gecorrespondeerd „hetgeen het gemelde consistory ook zeer wel bewust zal zijn." De leden der Goorsche gemeente zeggen, dat zij arm zijn en derhalve vinden zij het niet noodig hun quote te betalen.⁵⁾

Isak Salomon en S. Swaap te Vollenhove willen hun aandeel betalen, maar Moses Gerson weigerde dit. Daarom verzocht eerstgenoemde de Directie te Zwolle den onwilligen te gelasten zijn quote (fl. 1) te voldoen. Uit Diepenheim, Doetichem, Doesburg, Groenlo, Hasselt en Enschede ontving de Directie te Zwolle bericht, dat de Joden aldaar door hunne armoede verhinderd waren hun aandeel te storten. Hoogstwaarschijnlijk liet het meerendeel van de andere Joodsche gemeenten van het 7de arrondissement niets van zich hooren.

De bestuurders der Joodsche gemeente te Zwolle verzochten nu het O.C. te bewerkstelligen, dat de onwillige gemeenten hunne quoten betaalden en zonden het college tevens de brieven uit Blokzijl, Diepenheim, Doesburg, Goor en Enschede. Dit verzoek werd door het O.C. niet beantwoord. Kort daarna ontving de

¹⁾ P. 24. 20 Slagmaand 1811. N. 11. D. N. 12. ²⁾ De Directie te Zwolle wilde de gevraagde inlichtingen niet aan hare collega's te Almelo geven. ³⁾ P. 20. 17 Hooimaand 1810. N. 5. D. N. 6. ⁴⁾ P. 20. 24 Hooimaand 1810. N. 5. D. N. 7. ⁵⁾ Een week eerder had de Directie het O. C. gevraagd of dit college

Directie te Zwolle, evenals die op andere plaatsen waar eene Consistoriale Kerk gevestigd zou worden, eene aanschrijving van den Minister van Binnenlandsche Zaken, dat zij het door hen verschuldigde quote van fl. 600 „ten spoedigste” aan het O.C. moesten zenden. In opdracht van den Minister gelastte ook de Landdrost ¹⁾ van Overijssel P. Hofstede den „Parnassijns” aan dit bevel te voldoen. Diens tusschenkomst had tengevolge, dat de Directie te Zwolle dezen haar welgezinden ambtenaar eerst mondeling en daarna schriftelijk de bezwaren mededeelde, die zij ondervond. Na inzage van de door de Directie te Zwolle met het O.C. en met de gemeenten van het arrondissement gevoerde correspondentie zond de Landdrost deze aan den betrokken Minister met een begeleitend schrijven.

Hierin deelde Hofstede zijn superieur mede, dat hij „met verwondering” gezien heeft, dat in de door het O.C. voor dit arrondissement ontworpen indeeling „plaatsen waren genoemd en mede berekend welke hier geheel onbekend zijn”. Z.Edl. is overtuigd „van de moeilijkheid, zo niet onmogelijkheid, waarin de Directeuren van de kerk zich moeten bevinden om het contingent van de buitenkerken in dit en een naburig departement te bekomen, eensdeels, daar zij onkundig zijn van de autorisatie welke haar tot gerigtelijke invordering magtigt, en van de middelen van constrainte, om de weigerende gemeenten tot betaling te kunnen constringeren; maar ook anderdeels omdat de meesten van die buitengemeenten, waar-schijnlijk het opbrengen van dat contingent zeer bezwaarlijk en misschien ondoenlijk vallen zal: aangezien in dit departement op de meeste plaatsen bijkans geen Israëlitën van eenig vermogen worden gevonden”. ²⁾ De Minister van Binnenlandsche Zaken stuurde na ontvangst van het door den Landdrost gezondene, einde Augustus 1810, eene aanschrijving aan de Directies der Overijsselsche gemeenten, waarin hij dezen beval „hunne respective quota” zoo spoedig mogelijk aan de Directie te Zwolle „in te zenden.” Het recht „om daar toe billijke redenen hebbende, zich in het vervolg over de quotisatie harer gemeente te kunnen bezwaren, en in een volgend jaar verbetering daar van te verzoeken”, bleef de onderscheidene directies voorbehouden. Indien de betrokkenen in gebreke zouden blijven aan dit bevel te voldoen, zou de Minister ernstige maatregelen tegen hen nemen. Z.Exc. gelastte tevens de Directie te Zwolle „om dadelijk na receptie dezes” haar aandeel aan het O.C. te zenden. ³⁾

Tengevolge van de ministerieele aanmaning zonden sommige ge-

hun aanradde zich in deze kwestie tot den Minister te wenden. Ze had echter van het O. C. geen antwoord ontvangen. ¹⁾ De koninklijke ambtenaar die het bestuur over het Departement voerde. ²⁾ P. 24. 6 Slagtm. 1810. N. 1, D. N. 4. ³⁾ P. 22. Herfstmaand 1810. N. 1. D. N. 3. De Directie van de Joodsche gemeente te Kampen schreef in antwoord hierop aan den Minister, dat zij deze waarschuwing niet verdiende, daar zij het quote reeds vóór den bepaalden termijn betaald had. „Wij weten wel, dat de Directie van de gemeente te Zwolle

meenten hun quote geheel of gedeeltelijk. De geldzendingen uit Delden, Goor en Groenloo werden door zeer onhebbelijke brieven begeleid.¹⁾ De Directie te Zwolle zond in antwoord op den brief van den Minister f 400 aan het O. C.²⁾ (w.o. het geheele aandeel van de Joodsche gemeente te Zwolle f 250, één termijn (fl 50 en fl 48) van die te Deventer en Kampen).

Ongeveer tegelijkertijd (September 1810) zag genoemd bestuur zich genoodzaakt aan de directies in eenige plaatsen van het arrondissement, o.a. die te Deventer en te Kampen, mede te deelen, dat het de quoten, die zij voor den tweeden termijn moesten betalen, had verhoogd, die van de Joodsche gemeente te Deventer bedroeg nu fl 70, terwijl die te Kampen fl 64 moest betalen. Het had — zooals het de betrokken gemeente mededeelde — zijn toevlucht tot dezen maatregel moeten nemen, omdat inderdaad het aantal Joden, dat in het arrondissement woonde, veel geringer was dan de indeeling van het O. C. opgaf en daar sommige gemeenten niets konden betalen.³⁾ De Directies te Kampen en Deventer waren niet gesticht over deze handelwijze van hunne collega's te Zwolle. Zij gaven Stibbe opdracht hunne bezwaren in de vergadering van het O. C. mede te deelen. Toen deze verhinderd was dit te doen, zond hij namens beide gemeenten eene schriftelijke „memorie“ betreffende deze aangelegenheid aan het O. C. In dit stuk herhaalden de Directies te Kampen en Deventer hunne oude grieven tegen de handelwijze der Directie te Zwolle en drongen op medezeggenschap in deze aangelegenheid aan.⁴⁾ Ook richtte de Directie te Deventer een verzoek aan den Minister van Binnenlandsche Zaken om medezeggenschap in de verdeling der quoten. De inkomsten der Consistoriale Kerk bedroegen intusschen na aftrek van de aan het O. C. gezonden fl 400, fl 124 zooals de Directie te Zwolle aan den Landdrost, dien zij op zijn verzoek met het verloop van de kwestie op de hoogste moest houden, mededeelde.⁵⁾

Moeilijkheden met het O. C.
dientengevolge.

Bij alle onaangenaamheden, die het bestuur der Joodsche gemeente te Zwolle tengevolge van de financieele aangelegenheden der ongeorganiseerde Consistoriale Kerk ondervonden had, kwam nu nog de slechte verhouding met het O. C. Dit college ontving van den

uit hoogmoed al jaren lang zoekt te heerschen over de andere gemeenten in dit departement, maar nooit hebben wij kunnen verwagten, dat zij ons door laster en leugen, niet alleen bij den Heere Landdrost, maar ook bij U Excell zoeken ons met een verkeerd oogpunt te doen beschouwen". P. 24. 20 Slagtaande 1810. N. 11. D. N. 12. ¹⁾ P. 24. 6 Slagtaande 1810. N. 1. D. N. 4. Bijlage E. F. G. ²⁾ P. 22. 11 Herfsttaande 1810. N. 4. D. N. 5. ³⁾ Hieronder viel de Joodsche gemeente te 's-Heerenberg, die aan den Minister van B. Z. en aan de Directie te Zwolle schreef „dat zij niet onwillig, maar onvermogen was, om te betalen". P. 22. 18 Herfsttaande 1816. N. 1. D. N. 2. ⁴⁾ P. 24. 20 Slagtaande 1810. N. 11. D. N. 12. ⁵⁾ P. 24. 6 Slagtaande 1810 N. 1. D. N. 4.

Minister alle stukken op deze kwestie betrekking hebbend, welke hem door den Landdrost van Overijssel waren toegezonden. Het O. C. verdedigde, mede naar aanleiding van den vroeger besproken brief van den Landdrost, zijne handelwijze in een uitvoerig betoog aan den Minister. Het college meende dezen „niet te mogen verbergen, dat het O.C. nimmer had durven veronderstellen, dat de bevelen door Uwe Excellentie gegeven, vertraging van executie zouden aantreffen, en nog veel minder had verwacht, dat de Heer Land Drost voormeld verwijtingen aan het O. C., die het vermeent nimmer te hebben verdiend, en dat op gezegden van eene Directie eener gemeente aan Uwe Excellentie zoude te kennen geven". De Directie te Zwolle kent „haren pligt" niet en handelt uit „obstinate". Zij vergeet, dat zij aan het O. C. ondergeschikt is en „observeert" niet „haren pligt omtrent haare onderhorige gemeenten", zooals blijkt uit hare machtsoverschrijding. Immers de hogere „hertauxatie" van de Overijsselsche gemeenten is volgens het O.C. overbodig. Het O.C. verwacht, dat zoowel de „hertauxatie" als de eerste „tauxatie" door de Directie te Zwolle zoo hoog gesteld zijn, „om uit die penningen te verhalen de kosten voor de geëmployeerden, die zij ten behoeven van het geheele arrondissement heeft gehad en nog heeft". Hoewel het O. C. erkent, dat het de Directie te Zwolle verlof had gegeven „de kosten door de Directie voormeld ten behoeve van het geheele arrondissement gehad, door alle de gemeenten in dat arrondissement" te doen dragen, lag het nooit in zijne bedoeling, dat deze Directie „de toelage der geëmployeerden zoo exorbitant hoog zoude stellen, dat dezelve zoo eene hooge tauxatie moest ten gevolge hebben". De klachten van de gemeente te Deventer en Kampen acht het O. C. gegrond ¹⁾. Tengevolge van het betoog van het O. C. over het gedrag van de Directie te Zwolle gaf de Minister van Binnenlandsche Zaken „deszelfs ernstig ongenoegen te kennen" aan de genoemde Directie en veroordeelde „derzelver gehouden gedrag, zoo ten aanzien van" het O. C. „als met betrekking tot den door hem Minister" aan de Directie „gegeven last om haar verschuldigde contingent aan het O. C. in te zenden". De Minister gelastte deze Directie om dadelijk de nog verschuldigde fl. 200 in te zenden en aan den Landdrost van Overijssel „een schriftelijke en specifieke rekening" van hunne ontvangsten en uitgaven over te leggen. De geheele door haar te betalen som mocht slechts fl. 700 bedragen, zoodat zij voor de kosten fl. 100 in rekening kon brengen ²⁾. De Directie te Zwolle stuurde na ontvangst van deze ministerieele missive fl. 200 aan het O. C. en legde aan den Landdrost hare rekening en verantwoording over. Op dat tijdstip had zij — met inbegrip van haar eigen quote — fl. 605.10 ontvangen. De onkosten bedroegen behalve de fl. 600, die zij aan het O. C.

¹⁾ P. 24. 27 Slagtaand 1810. N. 13. ²⁾ P. 25. 11 Wintermaand 1810. N. 3.

afgedragen had, fl. 533.¹⁾ In een aan den Minister gericht schrijven, dat de Directie tegelijkertijd aan den Landdrost ter inzage zond, gaf zij te kennen, dat indien door den Minister aan haar niet meer dan fl. 100 ter vergoeding van gemaakte onkosten werden toegekend, de Joodsche gemeente te Zwolle tot „een aanmerkelijk verval zal zijn gebracht“. De Landdrost zond deze beide stukken aan den Minister. Hij deelde hem tevens mede, dat de door de Directie te Zwolle gemaakt onkosten (fl. 533) niet te hoog berekend waren en dat zij ter vergoeding hiervan slechts fl. 5.10 heeft ontvangen.²⁾

Tengevolge van de ondervonden onaangenaamheden vroeg de penningmeester van de Joodsche gemeente te Zwolle S. I. Philips, die sedert eenigen tijd tevens als secretaris der ongeorganiseerde Consistoriale Kerk had gefungeerd, ontslag aan het O. C. Dit werd hem door dit college met ingang van 1 Maart 1811 eervol verleend.³⁾ Een ander bestuurslid A. A. Jacobs werd vervangen door Jacob Levy. Het gedeeltelijk vernieuwde bestuur, de Parnas Abraham Joël had ontslag gevraagd, maar was van meening veranderd en toch in functie gebleven, noodigde in April 1811 afgevaardigden van het bestuur der Joodsche gemeente te Deventer en te Kampen op eene samenkomst te Zwolle.⁴⁾ In gezamenlijk overleg werd de „tauxatie“ van sommige plaatsen herzien en werd besloten de nog niet betaalde gelden te innen. Aan het O. C. gaven de vergaderde heeren kennis, dat „de harmonie en eensgezindheid“ weer hersteld waren. Tevens verzochten zij het college hun, indien „het agterstallige“ niet betaald werd, bij „de invordering“ behulpzaam te zijn „ja zelfs desnoods“ bij den Minister er op aan te dringen, dat deze „door aanschrijving aan den prefekt“ de „onwilligen“ tot betaling zou dwingen. Tenslotte verzochten zij het O. C. „in 't vervolg bij alle voorkomende arrondissementsbelastingen of opbrengsten, de bovengemelde drie steden in 't algemeen te autoriseren, om zo doende in 't vervolg alle twist en onaangenaamheden voor te komen“. ⁵⁾

Het O. C., dat het geheele quote (fl. 600) voor het zevende arrondissement van de Directie te Zwolle reeds ontvangen had, heeft zich evenwel, voorzoover mij gebleken is, niet verder met de financieele aangelegenheden aldaar bemoeid. Hoewel de organisatie der Consistoriale Kerken niet officieel ingevoerd is, heeft toch, zooals uit het bovenstaande blijkt in Mei 1811 het moderne principe, dat het O. C. toegepast had in zijne ontwerpregeling voor de Consistoriale

¹⁾ P. 26. 2 Louwmaand 1811, N. 1. D. N. 2. De kosten waren als volgt gespecificeerd: „Advocaat Schukking voor gedane assistentie, gegevene advijsen etc. fl. 200; S. I. Philips voor de waarneming der post als secretaris, als mede voor 't registreren en copieeren der brieven enz. fl. 200, andere onkosten w.o. eene vergoeding (fl. 25) aan den kosten „wegens zijn extra werkzaamheden“ fl. 133“. ²⁾ P. 26. 2 Louwmaand 1811, N. 1. D. N. 2. ³⁾ P. 26. 2 Louwmaand 1811, N. 5. ⁴⁾ De afgevaardigden uit Deventer waren Jacob Joël van Raalte en Hartog Israel, die uit Kampen waren Elias Levi en E. J. Cohen. ⁵⁾ P. 27. 7 Mei

Kerk te Zwolle — eenheid van organisatie met medezeggenschap van de belangrijkste deelen — voorzover het de regeling der financiën in het zevende arrondissement betrof, de overwinning behaald. Toch heeft de toenadering van het bestuur der Joodsche gemeente te Zwolle tot het bestuur te Kampen niet tot het gewenschte resultaat geleid. Immers, toen twee jaren later (Mei 1813) het Consistorie te Zwolle in functie was getreden, hadden dertien Joodsche gemeenten w.o. die te Kampen hun oude schuld aan het bestuur der Joodsche gemeente te Zwolle nog niet geheel betaald.¹⁾ Dit bestuur richtte tot het Consistorie het verzoek om te bewerkstelligen, dat het geld, dat de Zwolsche Joodsche gemeente sedert 1810 aan de verschillende gemeenten had voorgeschooten, werd terugbetaald. Het Consistorie zond dit request in September 1813 aan het C. C. te Parijs. Hoogstwaarschijnlijk bleef laatstgenoemd college het antwoord hierop schuldig.

Financiën van het Consistorie sedert 1812.

Inmiddels had het Consistorie te Zwolle ook spoedig met financiële moeilijkheden te kampen. Dit college was aan het C. C. te Parijs als bijdrage voor het jaar 1812²⁾ 1000 francs verschuldigd. Kort na zijne installatie schreef het Consistorie aan den Minister van Eeredienst te Parijs, dat het gaarne deze som aan het C. C. zou gezonden hebben. Er was echter geen geld beschikbaar. Het aandeel van de verschillende gemeenten in het „budget“ 1813 (waarop ook de kosten van 1812 geplaatst waren) moest eerst bij het Consistorie binnenkomen. Aangezien dit „budget“ nog door den prefect van het Departement „Bouches de l'Issel“ en den genoemden Minister moest worden goedgekeurd, gaf het Consistorie den Minister in overweging het te machtigen een voorschot te vragen op het aandeel, dat de „grandes Eglises“ van de circonscription moesten betalen.³⁾ Het „budget“, dat het college aan den genoemden prefect ter goedkeuring had gezonden en dat met „la plus sévère économie“ was samengesteld, werd door dezen afgekeurd. Het Consistorie zond toen — of het college hiervoor de machtiging van den Minister gekregen had, moet een open vraag blijven — in September 1813 een voorloopige aanslag aan de ondergeschikte gemeenten.⁴⁾ Een maand later meldde het college aan het C. C. te Parijs dat de 1000 francs (voor 1812) niet konden gezonden worden. „Nous avons tâché de lever cette somme des grandes communes par anticipation et à compte de la côté à laquelle leurs administrés

1811. N. 10. D. N. 11. ¹⁾ Reg. Verb. p. 1. De volgende gemeenten waren nog de achter hun naam genoemde bedragen aan de Directie te Zwolle schuldig: Almelo fl. 60, Borne fl. 3, Denekamp fl. 30, Enschede fl. 10, Goor fl. 8, Haaksbergen fl. 10, Hasselt fl. 6, Hengelo fl. 12.10, Kampen fl. 64, Oldenzaal fl. 30, Vollenhove fl. 14, Vriezenveen fl. 5, Wijhe fl. 3. ²⁾ Er wordt niet vermeld, waarom het Consistorie over 1812, toen de Fransche organisatie nog niet ingevoerd was, een bijdrage aan het C. C. moest geven. ³⁾ Reg. Verb. 30 Mei 1813. ⁴⁾ Niet alleen de „grandes Eglises“ maar ook de kleine gemeenten

seront repartis pour la somme allouée au budget mais sans effet, sans réponse même". Het Consistorie vroeg, daar desbetreffende instructies en reglementen ontbraken, nadere inlichtingen omtrent de te volgen gedragslijn aan het C. C.¹⁾ Het ontving hierop geen antwoord. De mededeeling die het Consistorie aan het C. C. deed betreffende de houding van de gemeenten in de financiële aangelegenheden was niet geheel juist. Immers sommige gemeenten hadden het door hun verschuldigde aan het Consistorie te Zwolle gezonden. Het college gebruikte deze inkomsten hoogstwaarschijnlijk tot vergoeding van de sommen, die zij voor de „menigvuldige expedities" (o.a. het laten drukken en de toezending van de besluiten van het C. C.) aan de ondergeschikte gemeenten moest besteden. Eene behoorlijke regeling van de financiën kwam niet tot stand. Voordat de prefekt het verbeterde budget, dat ongeveer 8000 francs bedroeg,²⁾ had goedgekeurd, kwam een einde aan de Fransche heerschappij. De betrekkingen van het Consistorie met het C. C. te Parijs werden verbroken, hoogstwaarschijnlijk tot groote opluchting van verschillende Joodsche gemeenten, die reeds zwaar gezucht hadden onder de betaling van het voorschot aan het Consistorie te Zwolle.³⁾

VII. Het maatschappelijk en godsdienstig leven der Joden in Overijsel 1795—1814.

De emancipatie der Joden in 1796 had de minachting, die velen in Overijsel ten opzichte van de Joden koesterden, niet uitgewischt. Voor velen bleef het woord Jood identiek met bedrieger of afzetter. Als in 1799 te Oldenzaal huiden gestolen zijn uit eene kolk, waarin de schoenmakers deze huiden bewaarden, wordt bij alle aldaar wonende Joden huiszoeking gedaan. Een van hen werd beschuldigd de gestolen huiden in zijn bezit te hebben. In het proces, dat hiervan het gevolg is, wordt door den advocaat-fiscaal van Twente Mr. Racer opgemerkt, dat niemand er aan twijfelde of heling geschiedt „door geen anderen dan door alles verhandelende Jooden (de braaven uitgezonderd)".⁴⁾ In 1808 wordt voor het gerecht te

ontvingen dezen aanslag. Te Kampen had het bestuur reeds in Juli een aanslag ontvangen. ¹⁾Reg. Verb. 19 October 1813. ²⁾Aldaar. 28 October 1813. ³⁾Het bestuur van de Joodsche gemeente te Kampen noemde de aanslag van frs. 475 of fl. 226 eene „onzedelijke ja schreeuwende" taxatie. Zij stuurden fl. 166 naar het Consistorie. P. 35, V Kampen. 25 Juli 1813. De kleine Joodsche gemeente te Diepenheim moest frs. 30 betalen. Aron Andries Muller stuurde dit bedrag naar het Consistorie te Zwolle en schreef dat hij van een ongetrouwen broer fl. 5 had ontvangen, anders ware het niet mogelijk geweest den aanslag te betalen. P. 35, Diepenheim. 3 October 1813. De Joodsche gemeente te Ootmarsum (4 gezinnen) moest frs. 60 betalen en verzocht het Consistorie dit bedrag tot de helft te reduceeren. P. 35, VI Ootmarsum. 28 September 1813. ⁴⁾Oldenzaal 1798. Mr. F. H. Racer ca Meyer Joseph.

Enschede in een civiel proces door de tegenpartij beweerd, dat familie uit Amsterdam van den aldaar wonenden Alexander Mozes ten huize van laatstgenoemden diens financiën geregeld heeft. Het bewijs hiervan is echter moeilijk te leveren, als „onder eene Israelitische familie schuilende, als welke volgens het nationaal karakter der Jooden van alle tijden, in den handel doorsleepen, en om iets onder de hand te bewerken, ongemeen bekwaam zijn”.¹⁾ De bovengenoemde uitingen maken het ten deele begrijpelijk, dat ook in Overijsel de daadwerkelijke doorvoering der emancipatie in het burgerlijke leven, waarmee Lodewijk Napoleon begonnen is, een uiterst moeilijke taak was.²⁾

§ 1. *De uitbreiding der rechten van de Overijselsche Joden.*

Toelating te Deventer en Steenwijk.

Bij een nadere beschouwing van de lotgevallen der Joden in Overijsel na den val der Republiek moet allereerst de aandacht gevestigd worden op het feit, dat Deventer hare poorten voor hen opende. Hoogstwaarschijnlijk hebben zich reeds spoedig na de komst der Franschen Joden in de stad gevestigd, die oogluikend door de Overheid werden toegelaten. In juni 1796 verzochten Jacob Mozes en zijne drie zoons aan het stadsbestuur recht van inwoning en de kleine burgerschap. Naar aanleiding hiervan werd door „Repraesentanten des volks van Deventer” afgekondigd, dat „de Gecombineerde Vergadering, uitmakende de Municipaliteit en het comitté van algemeen welzijn en toezigt dezer stad, in aanschouw neemende de volstreckte vrijheid, welke een iegelijk moet toekomen om zodanige godsdienstige gronden aan te kleeven en zodanige godsdienst te belijden als hij verkiest, ende daar uit vloeijende maatschappelijke verplichting, om niemand dieswegens eenige hinder of schade te doen toekomen, of van eenige voordeelen in den burgerstaat uit te sluiten, hebben besloten, niet alleenlijk, om den Jooden de inwoning en het burgerrecht in deze stad mede verkrijgbaar te maaken, maar ook boven dien voortaan geen burger uit hoofde zijner godsdienstige gevoelens of belijdenis van de verkrijging der gilden binnen deze stad uit te sluiten”.³⁾ Het verzoek van Jacob Mozes en zijn zoons gedaan om als burgers te worden opgenomen, werd den 5den Juli 1796 door het stadsbestuur ingewilligd.⁴⁾ Het Stadsbestuur van Deventer verleende den Joden dus nu rechten, die zij honderd vijf en zeventig jaar eerder te Zwolle verkregen hadden. Sindsdien vestigden zich meerdere Joden te Deventer, zoodat hun aantal in korten tijd sterk toenam. In 1809 bedroeg dit reeds 173.

¹⁾ Enschede 1808. Weduwe Hardt en Comp.n te Duitberg ca Alexander Mozes. ²⁾ In dit verband zij ook gewezen op het verder medegedeelde omtrent de afzonderlijke standplaats der Joden op de kermis te Zwolle. ³⁾ G. A. Deventer. Notulen van het stadsbestuur. Woensdag 20 van Zomermaand 1810. ⁴⁾ Jacob Mozes en Manuel Jacobs legden 18 Juli 1796 den burger-eed af. Abraham Jacobs en Hartog Jacobs, de beide andere zonen van Jacob Mozes, deden dit 25 Juli resp. 31 Augustus 1796. Hoogstwaarschijnlijk werd

Ook in Steenwijk mochten zich gedurende het grootste deel der 18de eeuw hoogstwaarschijnlijk geene Joden vestigen. In de veranderde omstandigheden toonde de regeering zich evenmin toeschietelijk jegens hen. De Municipaliteit weigerde op 5 Augustus 1795 het verzoek van Salomon Abram Levij „koopman van de Joodsche Natie te Meppel“ om hem als inwoner toe te laten. Een gelijk lot onderging 26 Januari 1797 eene soortgelijke aanvraag van Abram Nathan te Wapserveen. Daarentegen werd Wolf Godschalk, die reeds twaalf jaren in de „jurisdicte“ der stad had gewoond en die zooals hij in zijn adres mededeelde „nooit tot last dezer stad of armenstaat (religihalven) kon komen“, hoewel hem aanvankelijk eveneens de toelating geweigerd was, op 29 November het gevraagde verlof verleend. Hij moest echter „de burgerlijke rechten“ betalen. Op het einde van 1797 werd ook aan Elias Davids door de Municipaliteit toegestaan zich in Steenwijk te vestigen. Hij beloofde binnen zes weken het kleine burgerrecht te betalen en voegde er aan toe: „zooals ik vertrouw, dat alle hier wonende Joden zullen gedaan hebben“. ¹⁾ Deze uitspraak kan er op wijzen, dat in dien tijd nog enkele Joden zich te Steenwijk gevestigd hadden. In 1813 woonden aldaar, 16 Joodsche huisgezinnen. ²⁾

De deelneming aan het publieke leven.

De gevolgen van de veranderde houding, die het Zwolsche stadsbestuur na de komst der Franschen tegenover de Joden aannam, waren natuurlijk minder ingrijpend, maar moeten toch vermeld worden. In September 1795 werd aldaar door de toenmalige regeering bepaald: „elk en een ieder burger boven de agtien jaaren oud zal in de vergadering van zijn wijk zijn naam moeten doen teekenen ten einde van het aantal der stemgerechtigde burgers moge geblijken.“ ³⁾ De Joodsche burgers te Zwolle profiteerden dus nu automatisch van dezelfde rechten als hunne medeburgers, voordat de Nationale Vergadering tot hunne emancipatie had besloten. Zij bleken niet ongevoelig voor dit hun geschonkene. In Maart 1796 stemden vijftien Joodsche burgers mede over „een nieuw plan voor de Municipaliteit en Wijkgecommiteerden enz.“ ⁴⁾ Aan de stemming, die in Mei 1796 te Zwolle gehouden werd over de vernietiging van den verkoop der Ruiterswagt nam één Jood deel. ⁵⁾ Ook na de emancipatie maakten

hierbij gebruik gemaakt van het formulier van den Joden-eed. ¹⁾ Bijl. in Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijsel. (Zwolle 1874 v.) II B p. 276. — Men behoeft uit deze betaling van het klein-burgerrecht niet te concludeeren, dat de Joden klein-burgers werden. ²⁾ A. R. A. P. 35 Steenwijk VII. ³⁾ Res. van de Municipaliteit. 18 September 1795. Misschien zijn de Joden aldaar reeds eerder stemgerechtigd. ⁴⁾ Adressen enz. van Raad en Meente representanten des Zwolschen Volks en Municipaliteit en andere stukken. 29 Januari 1795—22 December 1796. ⁵⁾ Stemlijsten van Wijkvergaderingen. 1796—1797. — Het stadsbestuur had dit oude gebouw in 1795 aan Matthijs Caper verkocht, tot groote verontwaardiging van de Zwolsche burgerij, die tenslotte in Mei 1796 de vernietiging van den koop

zij gebruik van hun stemrecht. Vier Joodsche burgers stemden tegen de ontwerp-constitutie van 1797, twee voor.¹⁾ In 1798 werd de verklaring van afkeer van het stadhouderschap, federalisme, aristocratie en regeeringsloosheid door Jakob David, Joseph Godschalk, A. Markus en Jacob Salomons geteekend. Zij keurden dus de grondwet goed, die na de eerste staatsgreep van Januari 1798 aan de grondvergaderingen werd voorgelegd. De volgende jaren brachten te dien opzichte geene verandering. Tegen eene toelating der Joden tot de burgerwacht hadden de Zwollenaars van 1796 hoogstwaarschijnlijk geen bezwaar. Immers in Juni 1796 komt in een voorstel van een burger aan de Municipaliteit, tot regeling van „de taxatie van het wachtgeld” de volgende zinsnede voor: „Een ieder burger ofte ingesetene van 18—50 jaren zal volkomen vrijheid hebben de wachten en excersitiën volgens het reglement daar op bepaald, waar te nemen”.²⁾ In latere jaren namen de Joden te Zwolle deel aan de burgerwapening. Dit kan blijken uit het feit dat Andries van Dant, Joodsch schoolmeester, een bewijs van het stadsbestuur vroeg, dat hij „buiten de termen valt van de registratie der gewapende burgerwagt.” Hij moest dit aan het Uitvoerend Bewind overleggen om ontslag uit de „burgerwapening” te krijgen.³⁾

Bekleeding van ambten.

Dr. Bendien ondervond eveneens den invloed van den nieuwen tijd. In Mei 1795 bekleedde hij „provisioneel” de functie van stadsdokter.⁴⁾ Eenige maanden later nam hij, hoogstwaarschijnlijk tengevolge van zijn hoogen leeftijd, dit ambt niet meer waar. Het stadsbestuur bepaalde, dat de twee stadsdoktoren (er was op dat oogenblik één vacature) ieder fl. 50 jaarlijks aan Dr. Bendien moesten betalen.⁵⁾ Het verzoek door Dr. Bendien een maand later ingediend bij het stadsbestuur om „hem voor de korte leeftijd, die hem nog mogt verleden worden het volle tractement (fl. 200) als stads Med. Doctor” uit te keeren werd afgewezen.⁶⁾ Nog in Maart 1800 ontving hij eene toelage van fl. 25 van het stadsbestuur.⁷⁾ In de andere plaatsen van Overijssel hebben de Joden hoogstwaarschijnlijk ook van de nieuwe rechten gebruik gemaakt en de nieuwe plichten vervuld.⁸⁾

Inderdaad is echter deze gelijkstelling in het burgerlijke leven gedurende den Franschen tijd weinig doorgedrongen. Tengevolge van de in hoofdstuk V besprokene mededeeling van het O. C. aan den koning ontving het stadsbestuur te Zwolle in 1810 eene aanschrijving van den Landdrost van Overijssel om opgave te doen „van zodanigen Joden als zich in deze stad in de termen vallende mochten

doorzette. Zie W. A. Elberts: op. cit. p. 103—105. ¹⁾ Zie 25 stemlijsten over het aannemen of verwerven der constitutie 1797. ²⁾ Adressen enz. (als boven). 20 Juni 1796. ³⁾ Res. van de Municipaliteit. 9 Maart 1800. ⁴⁾ Adressen enz. (als boven). 25 Mei 1795. ⁵⁾ Res. van de Municipaliteit. 20 September 1795. ⁶⁾ Aldaar. 17 October 1805. ⁷⁾ Aldaar. 8 Maart 1800. ⁸⁾ Te Kampen stemden in 1797: 21 Joden.

bevinden, om tot het bekleden van eenige posten en het plaatsen van dezelve tot officieren bij de gewapende burgerwacht bij voorkomende gelegenheden te worden geëmployeerd". Binnen drie weken moest door het stadsbestuur het antwoord hierop aan den Landdrost worden gezonden. Daarom werd besloten, dat de wethouders deze aanlegenschap nader zouden onderzoeken.¹⁾ Het resultaat hiervan werd, voorzoover mij gebleken is, niet aan den Landdrost medegedeeld. Hoogstwaarschijnlijk geschiedde dat, omdat koning Lodewijk voordat de bepaalde termijn verlopen was zijn koninkrijk reeds had verlaten. De Burgemeester van Deventer, die dezelfde aanschrijving ontvangen had, deelde zijn antwoord hierop aan den Landdrost mede, dat „eerst voor vijftien jaren of daar omstreeks" de Joden „permissie" gekregen hebben om te Deventer te mogen wonen. Hun aantal was derhalve niet zóó groot als in andere steden, waar dezelve te voren altijd de vrije inwoning hebben genoten. „De burgemeester achtte het zeer bezwaarlijk onder de thans aldaar wonende Joden eenigen aan te wijzen, welke tot het waarnemen van een ambt van eenig aanbelang, of tot den post van officier bij de gewapende burgerwacht geschikt zouden kunnen worden voorgedragen." Bij voorkomende gelegenheden wilde de Burgemeester op de „daartoe geschikte Joden reflecteren."²⁾ In de andere plaatsen in Overijssel heeft dit besluit hoogstwaarschijnlijk dezelfde negatieve uitwerking gehad. Het feit, dat Stibbe te Kampen in 1813 door meer dan duizend medeburgers in het „Collège Electoral" van het Departement werd gekozen, kan er evenwel op wijzen, dat de nieuwe begrippen omtrent de Joden langzamerhand veld wonnen.³⁾

Onderwijs.

Ten opzichte van het onderwijs, dat een belangrijken invloed kon hebben om de 18de eeuwse afzondering der Joden te doen ophouden, bleef in het tijdperk 1795—1814 grootendeels de bestaande toestand gehandhaafd. Toen het stadsbestuur te Zwolle in 1809 het Koninklijk Besluit „betreffende de Bijbelvertaling en de afschaffing van de zoogenaamde Joodsche taal" ontvangen had⁴⁾ werd een gedrukt exemplaar van dit besluit aan de „Stedelijke Schoolcommissie" en aan „de secretaris voor de Patenten" gezonden.⁵⁾ Naar aanleiding hiervan had de schoolcommissie een onderhoud met den penningmeester der Joodsche gemeente. Zij stelde hem de vraag of het mogelijk was de Hollandsche taal bij het Joodsche onderwijs in te voeren. Deze antwoordde, dat dit onmogelijk was.⁶⁾ Het stadsbestuur te Deventer nam het bovengenoemde Koninklijk Besluit als kennisgeving aan.⁷⁾

¹⁾ Verhandelde bij den Burgemeester. 14 van Zomermaand 1810. ²⁾ Deventer: Notulen van het gemeentebestuur. 4 van Hoofmaand 1810. ³⁾ Reg. Verb. 19 October 1813. ⁴⁾ Zie hierover in Hoofdstuk V. ⁵⁾ Verhandelde van de Burgemeesters en Wethouders. 18 van de Oogstmaand 1809. ⁶⁾ A. R. A. P. 19. 5 Zomermaand 1810; N. 8. D. N. 10. ⁷⁾ Deventer. Notulen van het gemeente-

In de andere Joodsche gemeenten bracht dit besluit ook hoogstwaarschijnlijk geene verandering in den bestaanden toestand. De Joodsche kinderen uit dien tijd werden onderwezen door een schoolmeester, die door alle leden der gemeente betaald werd of door één of meerdere ouders. In het laatste geval vond men in de groote gemeenten meer dan één onderwijzer. De kinderen van arme ouders konden tegen eene geringe vergoeding ook van dit onderwijs profiteren. Indien alle Joden zóó weinig bemiddeld waren, dat zelfs de meestgegoede van hen geen onderwijzer voor zijne kinderen kon bekostigen, dan ontbrak elk onderricht. Dit was in 1809 te Enschede het geval. Het bestuur van de Joodsche gemeente aldaar verzocht daarom in 1809 aan het O. C. een onderwijzer naar hunne woonplaats te zenden.¹⁾ Het O. C. kon aan dit verzoek niet voldoen, zoodat in 1813 de Joodsche kinderen aldaar nog geen onderwijs ontvingen.

Toch waren er in dat jaar elders in Overijsel teekenen van vooruitgang te bespeuren. In sommige plaatsen ontvingen de kinderen van den Joodschen onderwijzer onderricht in het Hollandsch en tevens godsdienstonderwijs. De Latijnsche school te Kampen werd door twee Joodsche kinderen bezocht. In Enter, Ommen, Rijsen en Wijhe bezochten de Joodsche kinderen de dorpschool.²⁾

Het aannemen van familienamen.

Tenslotte moet ik een maatregel noemen uit den tijd der „inlijving”, die ook het zijne er toe bijdroeg om den scheidsmuur tusschen de Joden en hunne Christelijke medeburgers minder hoog te maken: het aannemen van familienamen. Al in November 1810 had Lebrun aan het O. C. te kennen gegeven, dat de Joden hier te lande evenals de overige Nederlanders familie-namen moesten aannemen.³⁾ Als gevolg van het keizerlijk decreet van 18 Augustus 1811 bestond spoedig daarna voor de geheele bevolking van Overijsel (in de onderscheidene plaatsen op verschillende tijdstippen) gelegenheid tot inschrijving van den nieuwen naam bij den burgerlijken stand. De Overijselsche Joden voldeden allen aan hunne verplichting te dien opzichte, zoodat in 1813 in het burgerlijke leven een einde was gemaakt aan de oude wijze van naamvorming, die bij de Joden bestaan had en die zoo gemakkelijk tot verwarring kon leiden.

§ 2. *De veranderingen in de economische toestanden.*

De afschaffing der gilden in 1798 had tengevolge, dat de gegoede Joden, die sedert 1796 in de drie groote steden van Overijsel in gelijkheid met anderen gildelid konden worden, meerdere vrijheid in de keuze hunner waren kregen en grooter afzetgebied konden

bestuur. 18 van de Oogstmaand 1809. ¹⁾ A. R. A. P. 6. 9 Bloeiimaand 1809. N. 12. D. N. 14. ²⁾ De opgaven betreffende het onderwijs werden door de besturen der Joodsche gemeenten, evenals die over de gegoedheid, enz., aan het Consistorie te Zwolle verstrekt. Aldaar. P. 35 onder de genoemde gemeenten.

³⁾ Zie hierover hoofdstuk V. De keizerlijke decreten omtrent het aannemen

verwerven. Evenwel zal den Joden in de kleine plaatsen, die uitgesloten waren van het gildelidmaatschap, en zij die in de groote steden te arm waren om gildelid te worden, deze verandering nog meer welkom geweest zijn. De laatsten hadden nu ook dezelfde rechten als meergegoede andersdenkenden en geloofsgenooten.

Te Zwolle kwam echter betrekkelijk spoedig verandering in dezen toestand. In 1804 werd aldaar door het stadsbestuur afgekondigd, dat „de commissarissen der gewezen gilden”, klaagden over „het steeds toenemende verval van zoveele neringen” doordat „verscheidene vreemdelingen opentlijk in allerlei pakken van negotie hunne waaren alhier ter stede kunnen uitventen”. Dientengevolge had het stadsbestuur bepaald, dat zij die vroeger tot een gilde hadden behoord, zich bij hen moesten aanmelden en beloven de vroegere gildewetten na te komen. Degenen die na 1798 eenige „neering, ambagt, fabriek of trafiek te voeren, onder eenig gilde behoord hebbende” begonnen waren, moesten klein-burger worden en zich aangeven bij het stadsbestuur en den commissaris der gilden, anders werd hun de uitoefening van hun beroep niet verder toegestaan. Onder de Joden bleek de animo voor dezen nieuwen vorm van gildelidmaatschap niet bijzonder groot. Slechts zes à zeven Joden werden weer lid van het vroegere koopmansgilde.¹⁾

Indien te Kampen en te Deventer in dit opzicht dezelfde verandering heeft plaats gehad als te Zwolle, dan is deze ook van geringen invloed geweest; immers in 1807 werd op initiatief van Gogel voor altijd een einde gemaakt aan het bestaan der gilden. Sedert dien tijd bleef den Joden behalve de hiervóór besproken handelsvrijheid ook o.a. de gelegenheid opengesteld zich in gelijkheid met hunne Christelijke medeburgers op de beoefening van ambachten toe te leggen. Zij hebben van de mogelijkheid om zich nieuwe middelen van bestaan te verwerven slechts een gering gebruik gemaakt. De door hen uitgeoefende beroepen bleven in de zes volgende jaren voornamelijk dezelfde als in de 18de eeuw. Zij waren in 1813 winkeliers en kooplui of handelden in loterijbriefjes en effecten. Te Kampen en Oldenzaal hielden Joden een lommerd. Te Hengelo oefende de Joodsche dokter Nathan Pool zijn praktijk uit. Als gevolg van de veranderde voorwaarden, waaronder de Joden leefden, werd het beroep van leerlooier (bezitter van een looierij), landbouwer, „fabrikant in 't klein” (Enschede), schilder en glazenmaker en zadelmaker door sommigen van hen uitgeoefend. Acht Overijselsche Joden — omtrent de Joden te Zwolle onthreken evenwel geveens — verdien-den in 1813 in genoemde vakken geheel of gedeeltelijk (in sommige gevallen waren zij tevens winkelier of koopman) hun brood. Zoowel als leerling-horlogemaker, als leerling-schoenmakers leerling-verwer

van familienamen zijn van 20 Juli 1808 en 18 Augustus 1811. ¹⁾ Resolutiën omtrent de Nicolaïgilde of kramersgilde. Extract uit het boek van Publicatiën der stad Zwolle. 27 Juni 1804 en 4 Augustus 1805.

was in het hier besproken deel van Overijsel telkens één Joodsche jongen werkzaam.²⁾

Markten.

In het begin der 19de eeuw waren de Zwolsche Joden nog steeds trouwe bezoekers der jaarmarkten in die stad. Zij stonden met hunne kramen op de plaats, die het stadsbestuur hen in 1771 had aangewezen. In 1803 beklaagden zich Mozes Hartog, Cosman Benedictus en andere Joodsche burgers en ingezetenen te Zwolle „die gewoon” waren „met hunne kramen alhier op de kermis te staan” bij het stadsbestuur, dat de marktmeester hen, toen zij gisteren wilden loten om hunne plaatsen, had te verstaan gegeven „dat alle vreemde kramers eerst een plaats zouden hebben”. Daar er echter „zo veele kramers” van elders waren, was de kans groot, dat zij hunne gewone plaatsen zouden verliezen. De requestanten maakten het stadsbestuur er attent op, dat zij die als burgers en ingezetenen der stad „alle lasten, heffingen en inquantierungen” droegen, tengevolge van den nieuwen maatregel achtergesteld werden bij vreemdelingen. Zij zouden daardoor „de kleine winst”, die hun „meede in staat zoude stellen om aan hunne burgerverplichting te voldoen” niet kunnen verwerven. Zij verzochten het stadsbestuur hun toestemming te geven te loten om de plaatsen waarop zij tot nu toe hunne kramen hadden opgeslagen. Dit college willigde hun verzoek in en bepaalde tevens, dat de plaatsen die eventueel na deze loting zouden overblijven eerst door „vreemde Christenkooplieden en vervolgens door de vreemde Joodsche kooplieden” zouden geoccupeerd worden.³⁾ In het tijdperk, dat hier besproken wordt, bleef deze regeling hoogstwaarschijnlijk gelden. De Joodsche bezoekers van elders namen naar alle waarschijnlijkheid eene vrij belangrijke plaats op de jaarmarkt in. Immers in 1804 stond het stadsbestuur aan Marcus de Jong uit Arnhem, wiens groote kraam de standplaats van drie gewone kramen noodig had, toe buiten de loting te blijven en wees hem eene vaste plaats op de kermis aan.⁴⁾ In andere plaatsen van Overijsel verkochten de Joden zoowel de aldaar wonende, als die van elders, hoogstwaarschijnlijk ook hunne waren op de kermis. De Deventer kermis o.a. telde in 1813 twee Joodsche kooplui uit Kampen onder hare bezoekers.⁵⁾

Op de weekmarkten te Zwolle en te Deventer konden de Joden in de 18de en 19de eeuw geene zaken doen, omdat deze op Zaterdag werden gehouden. In 1798 wendde de Joodsche gemeente te Zwolle zich tot het stadsbestuur met het verzoek „dat de wekelijksche markten binnen deze stad in plaats van op Saterdag voortaan op eenen anderen dag mogten worden gehouden”. Het stadsbestuur stond dit verzoek niet toe. De „Municipaal van Lill” keurde het besluit van zijne collega's niet goed. Hij heeft daartegen „zijn aantekening gereserveerd.”⁶⁾ Met dit resultaat was „de Joodsche gemeente” niet

²⁾ A. R. A. P. 35 onder de verschillende gemeenten. ³⁾ Res. Sch. en Raden. 29 Juli 1803. ⁴⁾ Aldaar. 18 Juli 1804. ⁵⁾ A. R. A. P. 35. Kampen V. 25 Juli 1813.

⁶⁾ Res. van de Municipaliteit. 11 October 1798.

tevrede. Ruim een jaar later verzocht zij aan het stadsbestuur „den wekelijkschen marktdag van Saturdag op eene anderen convenablen dag te verzetten.“ Bij het desbetreffende request waren gevoegd „eenige attesten van Municipaliteiten en ingezetenen van onderscheiden plaatsen in dit Departement, als mede van een twintigtal burgeren van deese stads en 28 buiten deszelfs poorten, daarbij verklarende dat hun deese verschikking meede aangenaam soude zijn, en zij dit van hun belang oordeelden.“ Bovendien boden de requestanten aan „om so nodig en gevordert meerder diergelijke verklaringen te zullen produceeren.“ H. H. Keurmeesters gaven het stadsbestuur het volgende advies; ofschoon „het hun wel voorkomt, dat deese versetting van de wekelijksche marktdag voor eenige andere plaatsen convenabel en geriefelijk zoude kunnen zijn, zij nog niet gelooven, dat dit in 't generaal voor de ingezetenen van deese stadt nuttig en voordeelig soude zijn kunnen“. Naar hun oordeel is „deese verzetting voor onze ingezetenen“ nadeelig in aanmerking genomen, „dat daar de marktdagen in de omliggende steden en dorpen nu so geschikt zijn, dat dezelve uit elkander gehouden worden en de boeren en kooplieden hunne waren aldaar kunnen brengen en wederom andere terugnemen na hunne huizen en dus alle markten, die hun gelegen zijn bijwoonen, het ligtelijk zoude kunnen en moeten gebeuren, dat de marktdag hier verschikt wierd op een dag die veele derzelver minder convenieerden, waardoor 't verlies eerder verminderd dan vermeerderd stond te worden, also of op die zelve dag of de dag te vooren of daarna een markt eenige uren van hier wierde gehouden en zig hunne waren niet so spoedig konden transporteeren en dus een van beiden niet souden kunnen bijwoonen, dat hierdoor de markten in plaats van florissanter te worden integendeel souden verminderen.“ Bovendien is het H.H. keurmeesters niet gebleken „dat een aanmerkelijk getal ingezetenen en wel van handel drijvende dezer stadt“ inderdaad gaarne den marktdag willen verzetten. Immers onder de onderteekenaars van het request bevinden zich „geensints een aanmerkelijk aantal van handeldrijvende ingezetenen.“ Ook vinden zij het zeer bedenkelijk „om eens vastgesteld en van oudsher plaats hebbende marktdagen zo maar te verzetten alleen maar op losse speculatie en zonder genoegsaame zekerheid dat het vertier in deese stad stond vermeerderd te worden.“ Tenslotte raden zij aan het verzoek af te slaan, tenzij door de requestanten duidelijk is aangetoond, dat door eene verzetting van den marktdag het bezoek hiervan door de buitenlieden of op andere wijze zal toenemen.¹⁾ Na deze mislukte poging hebben de Zwolsche Joden in den bestaanden toestand berust. Negen jaar later vervulde koning Lodewijk hunne wenschen. Hij bepaalde in 1808, dat met ingang van 1 Januari 1809 de weekmarkten, die in het Koninkrijk Holland op Zaterdag werden gehouden, naar een

¹⁾ Res. van de Municipaliteit 9 Februari 1800.

anderen dag moesten verlegd worden.¹⁾ De weekmarkt te Zwolle werd vanaf dien datum op Vrijdag gehouden.²⁾ Ook de Zaterdag-sche markt te Deventer werd naar een anderen dag verlegd.

Het bestuur der Joodsche gemeente, dat gaarne uit naam van de leden den Koning zijn dank wilde betuigen voor dit besluit, vroeg aan het O. C. „of het raadzaam zou zijn“ den Koning bij diens bezoek aan Zwolle in het najaar van 1809 te bedanken „wegens het veranderen der marktdagen.“³⁾ Het O. C. ried hen af dit te doen, daar de Koning niet gezegd had „dat hetzelfde ten faveur der Israëlieten alléén genomen is.“ Het college was derhalve van meening, dat „deze speciale bedanking alzo geenzints te pas komt.“ De Zwolsche heeren antwoordden, dat zij overtuigd waren, dat de marktdagen ter wille van de Joden verzet zijn. Het O. C. merkte toen op, „dat het van de gunstige gezindheid van Z. M. overtuigd“ was. Aangezien echter bij het decreet van den Koning „niet omschreeven is, dat hetzelfde ten faveure der Joden alléén genomen is“, oordeelde het O. C. het wenschelijk, dat de Directie te Zwolle „zich van eene daar omtrent te doene speciale bedanking“ onthouden zou, daar 't integendeel niet welvoegelijk zoude zijn, dat de Israëlieten zich deswegen bijzonder zouden uiten.⁴⁾ Het O. C. volgde deze gedragslijn, omdat het college vermijden wilde, dat de andere gezindten zich aan de houding die de Joden in deze aangelegenheid aannamen, zouden ergeren.

In Juli 1810 deed Lodewijk Napoleon afstand van den troon. Na zijn vertrek werd in 1811 o.a. te Utrecht de markt weer op Zaterdag gehouden.⁵⁾ In Juni 1811 verzochten Abraham Joël, Elias Levi en Jacob Joël van Raalte respectievelijk namens de Joodsche gemeenten te Zwolle, Kampen en Deventer aan het O. C. zijn invloed aan te wenden om te verhinderen, dat in het Departement op sommige plaatsen, voornamelijk in Zwolle en Deventer, de marktdagen weder op Zaterdag zouden worden gehouden. De Zaterdag-sche weekmarkten zijn nadeelig voor alle Joodsche zakenmensen „maar principaal voor zo veel gemeene en arme Israëlieten, die haar halve, ja eenige hunne geheele broodwinning ontnomen is, daar weduwen en weezen zich door geneeren.“ Ook achtten zij het „honend“ voor de Israëlieten, dat zij weer van de markten uitgesloten worden. Daar de leden van het O. C. te Amsterdam wonen en de „buitenmarkt-

¹⁾ Kon. Besl. van 4 Juni 1808. Wolff: loc. cit. p. 65. ²⁾ Dientengevolge wordt de weekmarkt te Meppel en Blokzijl van Donderdag op Woensdag, die van Cruine van Vrijdag op Maandag, die van Hardenberg van Woensdag op Donderdag verlegd. Verhandelde van Burgem. en Wethoud. te Zwolle 9 Juli 1808. ³⁾ A. R. A. P. 4. 9 Lentemaand 1809. N. 8. ⁴⁾ P. 4. 16 Lentemaand 1809. N. 11. — Lodewijks uittaling in zijne „Gedenkschriften“ doet wel vermoeden, dat hij dezen maatregel ten voordeele der Joden heeft genomen. Lodewijk Bonaparte: Geschiedkundige Gedenkstukken. I p. 171. ⁵⁾ Reeds in het najaar van 1810 waren de Joden te Hoorn bevreesd, dat hunne vijanden bij 's Keizers komst te Amsterdam eene verzetting zouden bewerkstelligen. De markt-dag werd 1 Juni 1811 weer op Zaterdag gehouden. P. 27. 4 Juni 1811. N. 6. D. N. 7. Een „arrêté“ van den Intendant van Binnenlandsche Zaken had deze verandering

dagen" niet kennen, zijn de onderteekenaars van den brief niet in staat hen deze kwestie schriftelijk volkomen duidelijk te maken. De buitenleden kunnen hen echter daaromtrent nader inlichten. ¹⁾ Stibbe uit Kampen verzocht tegelijkertijd het O. C. eventueele „obstakels" voor de Joden weg te ruimen. Uit de hem toegezonden notulen van de vergadering van dit college, waarin de hierbovengenoemde verzoeken, benevens soortgelijke uit Hoorn en Leiden waren besproken, bleek hem, dat de kwestie door het O. C. „in advies" werd gehouden. De leden twijfelden eraan „of 't wel raadzaam zoude zijn zich deswegens te adresseeren, terwijl er mogelijk geene genoegzame motieven van beklag daarover zijn." Hierop richtte Stibbe een brief tot zijn collega's, waarin hij eenige „genoeg gegronde redenen van beklag" opgaf. „In de eerste plaats, laat 't zich wel gevoelen dat, sedert 't wegneemen, der voorheen gebezigde en plaats gehad hebbende onderscheiding tusschen Jooden en Onjooden, de eersten zich zieade met de anderen gelijkgesteld in 't genot en dragen der lusten en lasten van den Staat, zich ook vervolgens in de gelegenheid gesteld zagen, hunne bronnen van bestaan te kunnen doen opwellen en zich meer en meer toe te leggen op onderscheidene handel en bedrijf, hetwelk noch meer aanwakkerde, door de gelegenheid van 't uitzonderen der Zaterdag tot 't algemeen houden der week- en jaarmarkten, vermits op zulke dagen meer dan op andere veele metiers vertier hebben. In de tweede plaats, hebben zich wel en genoeglijk en zelfs intressant voor den handeldrijvende landman, die zich van elders, in deeze en geene stad en plaats ter markt begeeven, om ook met den Israëliet over en weder te kunnen handel drijven." Tenslotte wijst Stibbe in zijn schrijven ook op het nadeel dat de bemiddelden, maar vooral de armen van eenen eventueelen Zaterdagischen markttag zullen ondervinden. ²⁾ Voorzooover ik heb kunnen nagaan werd nadien niet meer over deze kwestie door de belanghebbenden met het O. C. gecorrespondeerd. De conclusie ligt dus voor de hand, dat de vrees der Overijselsche Joden, dat de weekmarkten op Zaterdag zouden worden gehouden, ongegrond was.

Vermogenstoestand.

De vrees der Overijselsche Joden voor de Zaterdagse weekmarkten wordt ten deele verklaard door hun vermogenstoestand. Te Zwolle bedroeg het aantal Joden in 1800 2.5 % van alle belastingbetalers. Zij betaalden echter slechts 1.5 % van de belasting. Deze cijfers geven een te ongunstigen indruk van de geegoedheid der Joden, immers rijken, die eene zeer hooge belasting betaalden vond men onder hen niet. Toch kan hieruit blijken dat zij zeker niet meer bemiddeld waren dan de overige bevolking. ³⁾ In de beide andere groote steden van Overijssel was de verhouding tusschen de ver-

mogelijk gemaakt. P. 27. 25 Juni 1811. N. 2. D. N. 3. ¹⁾ P. 27. 4 Juni 1811. N. 6. D. N. 7. ²⁾ P. 27. 25 Juni 1811. N. 2. N. 3. ³⁾ R. A. Zwolle. Register van de quotisatie over de stad Zwolle ingevolge de wet van 30 Maart 1808 (no.

mogenstoestand der Christenen en Joden hoogstwaarschijnlijk niet gunstiger voor laatstgenoemden.¹⁾ De goeioheid van de leden der kleinere Joodsche gemeenten was niet in alle plaatsen dezelfde. De Joodsche gemeente te Blokzijl bestond in 1809 uit leden, die allen behoorlijk hun brood verdienen.²⁾ Darentegen waren de Joden te Hasselt en Enschede bijna alle arm. Ongetwijfeld zijn de tijdsomstandigheden en de algemeene verarming ook bij de welvarende gemeenten — Blokzijl noemde ik als voorbeeld van deze — niet ongemerkt voorbij gegaan.³⁾

§ 3. *De vervulling van militaire plichten.*

Het Israëlietisch Corps.

De wettelijke gelijkstelling der Joden met de andere burgers had tengevolge, dat zij in aanmerking konden komen voor den militairen dienst. Vroeger besprak ik reeds, dat zij aan de „burgerbewapening“ te Zwolle deelnamen. De oprichting van het Israëlietisch Corps onder Lodewijk Napoleon stelde hen in staat in het leger te dienen, met inachtneming van hun godsdienstige voorschriften. Na ontvangst van het desbetreffende Koninklijk Besluit en de aanbeveling voor den dienst door het O. C. liet de Directie te Zwolle eene aansporing tot dienstneming in het Hebreeuwsch en het Hollandsch aanplakken in de portalen der Synagoge. Bovendien werd deze aanmoediging, waarin zij er o.a. op wezen dat aan „arme ouders“ met een groot aantal kinderen gezegend, „een nieuwe tak van bestaan“ werd aangeboden, gedurende veertien dagen elken Zaterdag, Maandag en Donderdag tijdens den kerkdienst afgelezen. Het einde van dit stuk luidde „Wekt in U weder op den alouden bijna vergeten Israëlietischen moed. Geloofsgenooten! herinnert U de Dapperheid der noemenswaardige Macchabeer wiens nakroost gij zijt. Dus vattet de wapenen op, en toond dat gij kinderen van die oude helden zijt, opdat wij weder op de genade van Zijne Majesteit kunnen rekenen.“⁴⁾ Ook Opperrabbijn Hertzveld moedigde in een predikatie de Zwolsche Joden aan dienst te nemen in het Israëlietisch Corps.

Tengevolge van de bepalingen van het Koninklijk Besluit mocht den Israëlieten, die tot den militairen dienst geschikt waren, geen onderstand worden verleend. Bij voorkeur zou echter financieele steun toegekend worden „aan de behoeftige familiën der geenzen welke met eere de militaire loopbaan volgen.“⁵⁾ Het bestuur van de Joodsche gemeente te Zwolle zond nu op verzoek van het O. C. aan dit college eene opgave van de „lieden van geringe broodwinnigen, dewelke in eenen armoedigen staat leven“ en van de „bedeelden“. Tot de eerste categorie behoorden zeven gezinnen. Uit deze

3850). ¹⁾ R. A. Zwolle, Deventer no. 3849; Kampen no. 3851. ²⁾ A. R. A. P. 9. 29 Oogstmaand 1809. N. 3/26. D. N. 5. ³⁾ In 1813 woonden in Blokzijl ook arme Joden. P. 35. Blokzijl. ⁴⁾ P. 9. 22 Oogstmaand 1809. N. 18. D. N. 19. ⁵⁾ Wolff: loc. cit. p. 110.

huishoudingen hadden slechts drie jongens den dienstplichtigen leeftijd bereikt.¹⁾ Een van hen had lichaamsgebreken. De tweede lijst bevatte namen van zeven gezinshoofden (w.o. weduwen). De zonen, die voor den dienst in aanmerking kwamen, hadden lichaamsgebreken.²⁾ Volgens de opgaven, die de Directie te Deventer aan het O.C. zond, woonden aldaar geen lieden van geringe broodwinning „die in armoedigen staat” leefden. De twee gezinnen, die bedeeeld waren geworden, hadden kort te voren hiervoor bedankt.

De zoons dier menschen waren trouwens wegens hun jeugdigen leeftijd nog ongeschikt voor den dienst.³⁾ Te Kampen bevonden zich drie families „in een armoedigen staat.” Volgens de opgave van de Directie aan het O.C. was de 18-jarige zoon uit één dezer gezinnen (de eenige die voor den dienst in aanmerking kwam) bijziende. De „bedeelden” waren drie ongetrouwde juffrouwen. Abraham Meyer aldaar wilde echter een dertienjarigen neef, die bij hem opgevoed werd, als kweekeling op de Israëlietische kweek-school voor soldaten, die volgens het Koninklijk Besluit zou opgericht worden als één bataillon geformeerd was, plaatsen.⁴⁾ Twee maanden later deelde de Directie te Kampen aan het O. C. mede, dat er aldaar geene behoeftigen waren en dat ook geene kinderen voor den wapendienst in aanmerking kwamen.⁵⁾ In Blokzijl en Hengelo woonden geene arme Joden.⁶⁾ Te Steenwijk leefden twee Joodsche gezinnen „in armoedigen staat.” Tot één van deze families behoorde een zoon van 19 jaren.⁷⁾ Omtrent de andere Joodsche gemeenten ontbreken de hier besproken gegevens. Toch blijkt uit het bovenstaande, dat geen of een gering aantal der arme Overijselsche Joden dienst heeft genomen in het Israëlietisch Corps. De meer gegoeden solliciteerden niet naar een luitenantplaats en hebben dus zeker niet als soldaat gediend.

De Conscriptie.

De inlijving bracht de conscriptie hier te lande. In het voorjaar van 1811 leek het alsof alle Joodsche jongens in tegenstelling met die van andere gezindten, die plaatsvervangers mochten stellen, in eigen persoon hun dienstplicht moesten vervullen. De Overijselsche Joden waren onder de Nederlandsche Joden de eersten, die de tusschenkomst van het O.C. inriepen, opdat dit college maatregelen zou treffen dat deze achteruitstelling opgeheven werd. In het voorjaar van 1811 bezocht Nias uit Zwolle te Amsterdam de vergadering van het O. C. en deelde den heeren mede, „dat hij zeker

¹⁾ Levy Mozes van Goch, die zeide in het vervolg geen onderstand noodig te hebben, omdat zijn kinderen verdienden, had 2 zoons (van 16 en 20 jaar), die geen lichaamsgebreken hadden. P. 9. 22 Oogstmaand 1809. N. 21/5. D. N. 12.

²⁾ P. 9. 22 Oogstmaand 1809. N. 21/5. D. N. 21. ³⁾ P. 9. 22 Oogstmaand 1809. N. 21/6. D. N. 22. ⁴⁾ P. 9. 22 Oogstmaand 1809. N. 22/1. D. N. 23.

⁵⁾ P. 11. 10 Wijjamaand 1809. N. 7 D. N. 10. ⁶⁾ P. 9. 29 Oogstmaand 1809. N. 3/26. D. N. 5. ⁷⁾ P. 9. 29 Oogstmaand 1809. N. 3/25. D. N. 5.

meende te zijn onderrigt en dat ook zoodanig het algemeene gerugt in Overijsel was," dat de Israëlieten „aldaar" indien eenigen van hen tot den militairen dienst zouden worden opgeroepen geene remplaçanten mochten stellen.¹⁾ Als gevolg van zijn verzoek om hulp in deze aangelegenheid stuurde het college een brief aan den intendant d'Alphonse.

In dit schrijven deelde het O. C. aan d'Alphonse het volgende mede: ofschoon de Keizer volgens decreet van 17 Maart 1808 den Joden verboden had om voor zich remplaçanten te stellen, duidde geene nadere beschikking aan dat dit decreet ook voor de Hollandsche Joden bestemd was. „Et c'est en vertu des assurances que le consistoire a obtenues directement sur ce point de S. A. S. le prince Gouverneur Général et indirectement de votre part, que les Israélites Hollandois peuvent se flatter de mériter à tous égards." De prefecten waren echter nog niet gewend aan de Fransche wetten en zouden zich kunnen vergissen. Het O. C. verzocht nu den intendant, aan den prefect van het Departement „Bouches de l'Isse", die misschien de verkeerde opvatting wilde toepassen, eene circulaire te zenden waarin medegedeeld werd, dat de Israëlieten zich zouden kunnen laten replaceeren.²⁾ Ook vroeg het O. C. de medewerking van Lebrun in deze kwestie. Lebrun en d'Alphonse misten echter de bevoegdheid den Joden het gevraagde recht te verleenen. De eerste schreef een brief aan den Keizer,³⁾ waarin hij betreffende de genoemde uitzonderingsbepaling zeide: „Il me semble que cela n'est pas juste et j'ajouterais que cela est impolitique. Les juifs pauvres ne peuvent pas se faire remplacer, la prohibition ne frappera donc que les riches; or les riches sont généralement dévoués à V. M. La plupart ont des lumières et ont abjuré les préjugés de leur nation, ils vous regardent comme leur sauveur et leur Messie. Il me semble qu'il est tout à fait contre la raison d'état d'aliéner ces gens-là, de les dégrader, de les avilir, et enfin de les réduire à être nos ennemis". Daarom smeekte Lebrun den Keizer „de se souvenir que je proteste contre l'application".⁴⁾ Bovendien beloofde Lebrun mondeling aan Meijer, den voorzitter van het O. C., dat hij, indien de gunstige beslissing des Keizers niet op tijd kwam, op eigen verantwoordelijkheid den Joden zou toestaan remplaçanten te stellen. D'Alphonse wendde zich tot Dumas, „directeur général des revues et de la conscription militaire" te Parijs. Hij schreef o.a. aan dezen: „Il est hors de doute que le décret du 17 mars 1808 qui a été une mesure de rigueur déterminée par des circonstances particulières, n'a pas été rendu pour eux, puisqu'ils n'étaient pas alors sujets de

¹⁾ P. 26, 10 Lentemaand 1811, N. 2. — De Keizer had dit besluit genomen om hen te straffen „voor de neiging zich aan de plichten van het staatsburgerschap te onttrekken." Zie Colenbrander: Inlijving en Opstand, p. 100. ²⁾ P. 26, 10 Lentemaand 1811, N. 2. ³⁾ Lebrun had zich ook gewend tot den „intendant de l'intérieur" maar meende „que la foi sincère à l'instruction ne soit plus forte que le raisonnement". Colenbrander: Gedenkstukken, VI. p. 1026. ⁴⁾ Aldaar.

l'Empire français; il semble dès lors qu'ils ne doivent pas subir la peine de ce décret." Aan het slot van zijn epistel verzocht hij Dumas „de vouloir bien me faire connaître votre décision aussi promptement que le besoin l'exige et que l'exigent aussi les inquiétudes où l'on est à cet égard." ¹⁾ De Directie te Zwolle ontving van het O. C. de mededeeling van de hierboven vermelde toezegging van Lebrun. Zij bedankte het college hartelijk voor zijne bemoeiingen „in de zaak der Conscriptie." Kort te voren had zij in hare ongerustheid de Zwolsche Courant aan het O. C. toegezonden. Deze bevatte voor de tweede maal eene advertentie van den prefekt met de zinsnede „En dat eindelijk het regt om een remplaçant te stellen, aan de belijders der Joodsche godsdienst, in de termen der conscriptie vallend is ontzegt, ten zij Zijne Majesteit daarover geadieert anders mogt verstaan." ²⁾ Het verzoek van Lebrun vond bij den Keizer een gunstig onthaal. Deze besliste 25 Maart „que les Juifs de la Hollande jouiraient de la faculté de se faire remplacer." ³⁾ Dumas meldde dit 5 April aan d'Alphonse. Op 10 April kan Meijer in de vergadering van het O. C. mededeelen, dat hij eene missive van den Heer Intendant van Binnenlandsche Zaken had ontvangen inhoudende het bovenvermelde keizerlijke besluit. Het O. C. overhandigde op eene audiëntie een dankadres voor Napoleon aan Lebrun, dat in zeer vleierende termen gesteld was. ⁴⁾ Ook aan den Intendant werd door het O. C. een dankadres gezonden. Het persoonlijk optreden van Meijer had zeer veel tot dit zoo vurig gewenschte verlot bijgedragen.

Toch waren de Overijselsche Joden nog niet geheel gerust gesteld. Niet ten onrechte hadden de ouders van dienstplichtige jongelieden te Zwolle reeds einde Maart er bij het O. C. op aangedrongen te bewerken, dat „een stellige verordening bekend gemaakt worde", die bepaalde, „dat zij voor hunne zoonen plaatsvervangers mogen neemen". In April 1811 meldde de Directie te Zwolle aan het O. C., dat Stibbe haar mededeeling had gedaan van de gunstige beslissing des Keizers. De prefekt had echter bij de rekruteering, die gisteren plaats vond tot een Israëliet, die zich „met een remplaçant" vervoegde, gezegd dat hij deze niet van hem kon aannemen, omdat hij nog geene aanschrijving dienaangaande ontvangen had. ⁵⁾ Het verwachte bericht zal niet lang op zich hebben laten wachten, want de Overijselsche Joden herhaalden hun verzoek om steun aan het O. C. niet. ⁶⁾ Gedurende de volgende moeilijke jaren hebben de

¹⁾ Colenbrander: Gedenkstukken VI p. 1046. ²⁾ P. 26. 26 Maart 1811. N. 3/1. D. N. 5. — In de Groninger Courant van 5 Maart 1811 bevond zich eene advertentie van dezelfde strekking. De Groningsche Joden stuurden deze aan het O. C. met het verzoek om tusschenkomst in deze aangelegenheid. P. 26. 12 Maart 1811. N. 1. Ook de Joden te Leeuwarden verzochten hetzelfde. P. 26. 26 Maart 1811. N. 3/2. D. N. 5. ³⁾ P. 26. 10 April 1811. N. 2. ⁴⁾ P. 26. 2 April 1811. N. 2. D. N. 3. ⁵⁾ P. 26. 23 April 1811. N. 4. D. N. 5. ⁶⁾ Op 4 September 1811 waren Parnasijns te Groningen bevreesd, dat de conscrits van 1789 dezelfde moeilijkheid, als die van 1788, zouden ondervinden. In antwoord op

Overijsselsche Joden van het hun verleende recht gebruik gemaakt. In 1813 lieten eenige Joodsche jongens uit Overijssel zich remplaçeren, andere dienden.

§ 4. *Algemeene wijzigingen in de aangelegenheden der Joodsche gemeenten.*

Collecten.

Gedurende den Franschen tijd ondergingen sommige aangelegenheden der Joodsche gemeenten eene verandering. Tot de meest vermeldenswaardige behooren die betreffende de armenzorg. In 1797 deelden de Parnassijns ¹⁾ te Zwolle aan het stadsbestuur namens de overige leden mede, hoe zij „evenals alle andere burgers en ingezetenen van de Christelijke religieën alhier in alle lasten zouden deelen en het dus in gevolge de grondbeginselen der gelijkheid niet meer als billijk zoude zijn, dat zij ook even als hunne zo gemelde medeburgers in de lasten participeerden, dewelke voor hunne zieke armen van de stadsdoctoren en apothecar profiteeren, dat ook hunne gemeente te zwak was om voor hunne zieke armen, doctor en apothecar te bekostigen." Zij verzochten derhalve de municipaliteit „dat het hun goedgunstig toegestaan mogt worden om voor hunne zieke armen gratis gebruik te mogen maken van stadsdoctoren en stads apothecar." Het stadsbestuur bleek evenwel ongenegen de Joden in dit opzicht op den voet van gelijkheid met andersdenkenden te behandelen. ²⁾ Tien jaar later was de regeering dezer stad meer vooruitstrevend gezind. Het bestuur der Joodsche gemeente richtte toen een request tot haar, waarin het verzocht „uit hoofde van den treurigen toestand van hunnen armenstaat" op een daartoe te bepalen tijd „in gelijkheid met andere gezindheeden" langs de huizen te „mogen collecteeren". Heeren Gecommitteerden tot de Ledematen en Armenkamer rapporteerden het Stadsbestuur „dat uit de door requestanten overgegeven staat van hunne armenkas genoegzaam gebleken is, dat dezelve in gansch geen voordeelige situatie zij bevindt, en dat door de eenigszins gegoede leeden van die gemeente al vrij wat tot steun daarvan word gecontribueert." Naar hunne meening konden „requestanten zeeker wel eenige aanspraak" doen gelden „om ook van hunne meedeburgers van andere gezindheeden liefdegaven te verzoeken en aan de burgerdeuren te collecteeren." Aangezien er al iederen Maandag eene collecte voor de onderscheidene gezindten werd gehouden, gaven zij het stadsbestuur den raad, de Joodsche gemeente toe te staan, „alle vierendeel

hun schrijven meldde het O. C. hun, dat de Prefekt van de Zuiderzee aan één der leden van het O. C. had medegedeeld, voor de Israëlieten remplaçanten toe te laten „ten minsten totdat hij stellige contraorder moogt hebben bekomen". Verder wilde de Prefekt schrijven aan den heer Directeur Generaal der conscriptie „ten einde daar dezelfde redenen bestaan als in het voorjaar, eens vooral door eene generale dispositie alle bezorgdheid voor het vervolg te benemen". P. 28. 9 September 1811. N. 3. ¹⁾ De titel „Parnassijns" wordt hoogstwaarschijnlijk in dezen tijd door het bestuur der Joodsche gemeente gewijzigd in dien van „Parnassijns". ²⁾ Res. van de Municipaliteit, 9 November 1797.

jaars op de eerste Woensdag, mits op geen feestdag vallende, wanneer de volgende Woensdag zoude kunnen geschieden, 'n collecte aan de burgerdeuren in gelijkheid met andere gezinten te mogen doen en dat hiervan des Sondags te vooren van de predikstoelen der respectie gezindheeden behoorde communicatie te worden gedaan."

Het stadsbestuur besloot te handelen volgens het in dit rapport gegeven advies.¹⁾ De gezamenlijke opbrengst van deze collecten bedroeg in 1808 fl. 360.²⁾ In hetzelfde jaar vermeerderde de „generale collecte" te Deventer de inkomsten der Joodsche gemeente aldaar met fl. 300.³⁾

Het besluit door koning Lodewijk Napoleon in Maart 1809 uitgevaardigd, dat den Joden verlof gaf in gelijkheid met andere gezindten collecten te houden, bracht te Zwolle en Deventer geene verandering in den bestaanden toestand. De voorzitter der Joodsche gemeente te Kampen deelde naar aanleiding van bovengenoemd Koninklijk Besluit mede, dat de gemeente geen gebruik wilde maken van het haar gegeven recht tot het houden van eene collecte. Zij meende aldus te moeten handelen, 1e omdat de Joden in Kampen „uit de stadsarmen staat zo van brood, turf, geld etc. egaal als andere religien zijn bedeed geworden", 2e omdat de stad wekelijks vier oude gebrekkige menschen met fl. 3 ondersteunt. Deze waren in 1804 tengevolge van een „sterfgeval" ten laste der Joodsche gemeente, die niet in staat was hen te onderhouden, gekomen. Het verzoek tot het houden van eene collecte achtte zij „onredelijk en schraapzuchtig."⁴⁾

In Blokzijl en Vollenhoven had het bovengenoemde Koninklijk Besluit tengevolge, dat de Directie aldaar op haar verzoek van het stadsbestuur verlof kreeg eenigen hunner geloofsgenooten „voorzien met een schaal of besloten bus, voorafgegaan door een weeskind" vier maal per jaar eene collecte te doen houden.⁵⁾ Zij had in den zomer van 1810 van deze vergunning nog geen gebruik gemaakt.⁶⁾ Het gemeentebestuur van Steenwijk wilde den Joden geene algemeene collecte toestaan, omdat daar ieder gezindte bij zijne eigen geloofsgenooten collecteerde. Het O. C. richtte zich toen op aandringen van de Joodsche gemeente te Steenwijk, die beweerde, dat zij arm was, tot den Minister van Binnenlandsche Zaken om te bewerken, dat de Joden aldaar eene algemeene collecte mochten houden. De Minister antwoordde aan het O. C., dat de klachten van de Joodsche gemeente te Steenwijk ongegrond waren, want

¹⁾ Res. Sch. en Raden. 27 April 1807. ²⁾ A. R. A. P. 3. 21 Februari 1809. N. 3/6. D. N. 6. De Joodsche armenkas ontving in gelijkheid met die van andere gezindten geringe inkomsten uit boeten, die op sommige feiten door het stadsbestuur gesteld waren en van zekere inkomsten ter gelegenheid van de kermis. Res. Sch. en Raden 4 October 1806. Verbaal van het verhandelde bij den Burgemeester van Zwolle. 28 Hooimaand 1809. De Joodsche gemeente te Kampen wordt in 1803 reeds genoemd bij het houden van een collecte. ³⁾ P. 3. 7 Februari 1809. N. 3/5. D. N. 4. ⁴⁾ P. 5. 18 Grasmaand 1809. N. 4/2. D. N. 6. ⁵⁾ P. 12. 14 Slaatmaand 1809. N. 5. D. N. 6. ⁶⁾ P. 20. 31 Hooimaand 1810. N. 2/1.

alle collecten, die daar gehouden werden, bleven beperkt tot de kerkgenootschappen.¹⁾ In de andere plaatsen van Overijsel hebben de Joden hoogstwaarschijnlijk van het hun geschonken recht geen gebruik gemaakt.

Na de inlijving van het koninkrijk Holland bij het Fransche keizerrijk bepaalde Lebrun, dat de Israëlieten in alle plaatsen op den daartoe bepaalden tijd eene collecte mochten houden.²⁾ In het hier besproken tijdvak bleef dus deze maatregel, die koning Lodewijk ten gunste van de Joden genomen had, van kracht.

Wering van ongewenschte elementen.

De koning meende, dat om den Joden „het volle genot der burgerlijke rechten gelijkelijk met alle andere te verzekeren“, het noodzakelijk was „om den staat van vernedering en armoede, waarin zich het gros der Israëlieten binnen het rijk bevindt te doen ophouden, en dus speciaal tegen het inkomen van zoodanige vreemden, die geen middel van bestaan hebben en ten lasten der armenkassen vervallen, te waken.“ Hij bepaalde bij Koninklijk Besluit, „dat een vreemde Israëliet, die geen middel van bestaan had of geen acte van indemaiteit van twee gegoede inwoners van fl. 300 kon toonen, zich hier niet mocht vestigen.“ Pas wanneer hij aan „de Consistoriale Kerk van het arrondissement zijner vestiging of, zoolang deze arrondissementen nog niet waren georganiseerd, aan het kerkbestuur der stad of naastbijgelegen stad“ had bewezen niet armlastig te zijn, kreeg hij van het O. C. toestemming om zich te vestigen.³⁾ Door den Minister van Eeredienst werd ook de uitvoering van dit besluit aan het O. C. opgedragen. Dit college gelastte nu de „kerkdirectiën“ in het „Rijk“ om binnen den tijd van één maand aan het O. C. mede te deelen, welke maatregelen zij genomen hadden om te weten te komen of er ook vreemde arme Israëlieten „onder haar ressort“ woonden.

De vrees, dat door de vestiging van arme vreemdelingen te zware eischen gesteld zouden worden aan de armenkassen der Joodsche gemeenten, was voorzoover het Overijsel betreft, niet denkbeeldig. Immers uit het volgende zal blijken, dat sommige gemeenten wier leden grootendeels een sober bestaan hadden, reeds een groot bedrag aan doortrekkende armen moesten besteden. Namens het bestuur der Joodsche gemeente te Zwolle antwoordde de secretaris op bovengenoemde aanschrijving van het O. C., dat zij vreemde, arme Joden permissie gaven slechts 24 uur aldaar te vertoeven. Hij wees er echter op, dat „de Eerbare Regeering dezer stad alleen bevoegd“ was „deze menschen na die bepaalde tijd, de stad te kun-

D. N. 3. ¹⁾ P. 13. 5 Wintermaand 1809. N. 4. In Alphen, Buuren, Doesburg, Groningen, Medenblik, Schoonhoven, Steenwijk en Lithoorn bestond nog dit collecteverbod een half jaar na de afkondiging van 's Konings besluit. P. 10. 5 Herfsmaand 1809. N. 20. ²⁾ P. 26. 13 Sprokkelmaand 1811. N. 1. D. N. 3. ³⁾ Zie Wolff: loc. cit. p. 77 v.

nen ontzeggen." Verder verzocht hij het O. C. te beletten, dat de Zwolsche Joden, zooals nu reeds sedert eenige jaren het geval was, werden lastig gevallen door uit Amsterdam afkomstige armen, die te Zwolle rondzwierven. Dezen veroorzaakten hun dikwijls zulke kosten, dat zij die nauwelijks konden voldoen.¹⁾ De Directies der overige gemeenten van Overijsel hebben het O. C. niet op zijne aanschrijving geantwoord.²⁾ Eene uitzondering maakte de Directie te Kampen, die aan het O. C. meldde „dat zig tot nu toe geen vreemde arme Israëlieten in deeze stad ophouden." Indien deze te Kampen mochten komen, zou zij met hen handelen ingevolge de bepalingen van het „Koninklijk Besluit." ³⁾ Reeds in 1810 hadden echter de leden der Joodsche gemeente te Diepenheim aan het O. C. geschreven, dat zij „zulke zwaare lasten van arme zieken onder-vonden." Deze kwamen „op karren en wagens" uit Gelderland (Borculo) naar Overijsel (Goor) of gingen in omgekeerde richting. De Joden te Goor klaagden aan het O. C., dat zij „dagelijks de doorkomende vreemde armen, zieken en kreupelen moeten verplegen." ⁴⁾ Te Hasselt moesten de Joden, zooals zij aan het O. C. in 1809 mededeelden zorgen voor het transport van de zieken, die uit het naburige Zwolle en Zwartsluis kwamen. Hunne zwakke financiën raakten daardoor geheel uitgeput. Toen een zieke, die uit Zwolle kwam, te Hasselt overleden was, konden zij de kosten die hiervan het gevolg waren, niet betalen. ⁵⁾ De Ootmarsumsche Joden meldden in hetzelfde jaar aan het O. C., dat zij als bewoners van eene grensplaats naar evenredigheid meer dan andere plaatsen door „vreemde bedelaars en transporten worden lastig gevallen." ⁶⁾

De invoering van de Fransche wetten voor de Israëlieten bracht eene ongunstige verandering voor de arme zwervers. Het Consistorie te Zwolle ontving van het C. C. te Parijs het besluit van dit college⁷⁾, dat ter bevordering van de algemeene veiligheid den Israëlieten ten strengste verbood gastvrijheid te verleenen aan vreemde Israëlieten, die geen pas bezaten. De logeerbiljetten of „pletten", die in vele gemeenten aan deze menschen verstrekt werden, moesten afgeschaff worden. Het Consistorie zond aan de ondergeschikte gemeenten een gedrukt exemplaar van dit besluit, dat volgens zijne opvatting de Joodsche gemeenten niet verhinderde

¹⁾ P. 9. 22 Oogstmaand 1809. N. 18. D. N. 19. — In 1807 werd Elias Mozes te Zwolle „zig geneerende met geringe lieden te logeeren" door het stadsbestuur veroordeeld tot eene boete van 2 goudguldens, die hij binnen 3 maal 24 uren aan den „schout bij nagt" betalen moest. Hij had de publicatie van 1 December 1773 overtreden, doordat hij niet alleen geen kennis had gegeven, dat er circa 30 Joden bij hem gelogeed waren, maar ook toen zijn huis gevisiteerd werd eene valsche en verkeerde opgave had verstrekt. Res. Sch. en Raden 3 Augustus 1807.

²⁾ Het stadsbestuur te Deventer nam het Koninklijk Besluit betreffende „het stellen van borgtocht door inkomende arme Joden" voor kennisgeving aan. Notulen van het Gemeentebestuur 9 van Bloeiimaand 1809. ³⁾ P. 8. 10 Hooiimaand 1809. N. 9.

⁴⁾ P. 22. 24 Hooiimaand 1810. N. 5. D. N. 7. ⁵⁾ P. 7. 27 Zomermaand 1809. N. 9. D. N. 3. ⁶⁾ P. 3. 28 Sprokkelmaand 1809. N. 2/4. D. N. 4. ⁷⁾ Gedateerd

om „arme, ziekelijke en gebrekkige menschen in hunne reizen behulpzaam te zijn”.¹⁾

De Godsdienstoefeningen.

In het tijdperk 1795—1813 bleef de regeling van den dienst in de synagoge ongewijzigd. In opdracht van het C. C. te Parijs moest het Consistorie te dien opzichte veranderingen aan de betrokken gemeenten voorschrijven: 1. het gebed, dat tot nu toe voor de regeering werd uitgesproken moest vervangen worden door een ander, waarin God gesmeekt werd „het welzijn van Israël” te verzekeren, door dit volk de gunst van Napoleon waardig te maken en door het „welgevallig” te doen zijn „in de oogen van hen, die hem naderen.”²⁾ 2. de Israëliet, die in de synagoge opgeroepen werd om de voorlezing van een kapittel uit de Wetsrol bij te wonen, mocht niet meer bij zijn voornaam en die van zijn vader genoemd worden. In plaats van de laatste naam moest die waarmede hij in het „Register van den burgerlijken stand” was ingeschreven, gebruikt worden.³⁾ 3. de Wetsrol moest in het vervolg opgerold worden in een doek van taf. Zij moest zonder dit omhulsel niet getoond worden, omdat de eerbied voor haar eischte, dat zij bedekt werd.⁴⁾ De besturen der Joodsche gemeenten moesten zorg dragen voor de uitvoering van deze besluiten van het C. C. Dit college gelastte hun ook door middel van het Consistorie te Zwolle, dat de sluiting van huwelijken alleen in de synagoge mocht plaats vinden „ten einde geheime huwelijken, in overtreding der wetten van den staat aangegaan, te beletten.” Het houden van godsdienstoefeningen buiten de „tempels” was ook verboden.⁵⁾

Na dit algemeene overzicht van de veranderingen, die de Fransche tijd den Overijsselschen Joden bracht zal ik nog de geschiedenis van eenige Joodsche gemeenten gedurende dien tijd nader bespreken.

§ 5. *Bijzonderheden over enkele Joodsche gemeenten.*

Zwolle.

Het O. C. had ten opzichte van de reglementen, die door het college voor Joodsche gemeenten in de plaatsen waar de Consistoriale Kerken gevestigd zouden worden, ontworpen waren, de volgende opvatting gehuldigd: zij strekken „tot bepaling der wederzijdsche regten en plichten van de directie en leden der gemeenten onderling, dog *kunnen* en *moeten niet* bevatten al hetgeen louter tot het ceremonieele der godsdienst behoord”. De „ceremonieele bepalingen” waarmee het reglement van Zwolle „als opgevuld is,

11 Februari 1810. ¹⁾ Reg. Verb. p. 5. ²⁾ P. 31/32a. 23 Februari 1813. ³⁾ Reg. Verb. 1 Augustus 1813. ⁴⁾ Reg. Verb. 8 juli 1813. ⁵⁾ Reg. Verb. p. 5.

moeten vervangen worden door een algemeen artikel, waarbij aan de kerkdirectie het vervaardigen van een bijzonder ceremonieel reglement voor hunne kerk onder goedkeuring van het O. C. wordt opgelegd". De verdeling van de werkzaamheden van het bestuur onderling, „de tijd der vergaderingen en wat dies meer is", behooren door het reglement van orde vastgesteld te worden. De titels van Directeur, Penningmeester en Diacon vervallen. De macht der kerkbesturen wordt beperkt, doordat hun het opleggen van boeten wordt verboden. Het reglement dient de werkzaamheden en het salaris van den Opperrabbijn nader te omschrijven. Alle kleine belastingen worden vervangen door één belasting.¹⁾ Deze reglementen waren, toen de koning afstand deed, nog niet door hem goedgekeurd en zijn dus niet ingevoerd.²⁾ Gedurende den Franschen tijd bleef het reglement van 1747 (gewijzigd in 1769) de grondslag voor de bestuursinrichting der Joodsche gemeente.

De financiële toestand der gemeente was bevredigend. In 1808 bedroeg het tekort fl. 817. Dit bedrag werd echter volgens het bestuur der Joodsche gemeente „door vrijwillige giften, volgens Joodsche ceremoniën bij het lezen der Boeken Mozes opgebracht", voldaan.³⁾ De financiële kwestie met het O. C. en de groote kosten, die aan het „verleggen" van de begraafplaats moesten worden besteed, brachten de gemeente in financiële moeilijkheden.⁴⁾

De betrekking met het stadsbestuur verloor natuurlijk haar 18de eeuwsch karakter. Het emancipatiebesluit van 2 September 1796 had „die sanctie, welke door de voormalige provinciale of stedelijke regeringen aan de zogenaamde kerkelijke reglementen der Jooden gegeven is" vervallen verklaard, tengevolge van de „tegenwoordig erkende grondbeginzelen" en als strijdig met de scheiding van kerk en staat.⁵⁾ Na de instelling van het O. C. is de betrekking tusschen het bestuur der stad en dat der Joodsche gemeente bijna geheel verbroken; van eenigen invloed in de aangelegenheden dier gemeente is geen sprake. Enkele desbetreffende Koninklijke Besluiten brengt het stadsbestuur ter kennis van de Joodsche gemeente.⁶⁾ De grondwet van 1798 had de geestelijke goederen van de voormalige staatskerk tot nationaal eigendom verklaard. Naar aanleiding hiervan diende de „Joodsche gemeente" een request in bij het stadsbestuur, waarin zij mededeelde, dat „zij jaarlijks aan de stadsgeestelijkheid" moest „betalen een uitgang van fl. 35 voor hun kerkgebouw en grond daarnevens bij hen in gebruik en fl. 14 aan deeze

¹⁾ P. 13, 5 Wintermaand 1809. N. 12, ²⁾ Ook voor de kleinere gemeenten waren door het O. C. daarop aansluitende reglementen gemaakt. Colenbrander: Gedenkstukken VI p. 870. ³⁾ P. 3, 21 Februari 1809. N. 3/6 D. N. 6. ⁴⁾ De kosten bedroegen mede doordat langs de begraafplaats een sloot moest gegraven worden fl. 500. P. 18, 1 Bloeiemaand 1810. N. 6, D. N. 18. — P. 27, 7 Mei 1811. N. 10 D. N. 11. In Februari 1811 was de financiële toestand der gemeente zeer slecht. P. 26, 13 Sprokkelmaand 1811. N. 1, D. N. 3. ⁵⁾ S. Seeligmann: De Emancipatie p. 20. ⁶⁾ Het stadsbestuur stuurde o.a. eene copie van het Koninklijk Besluit betreffende „het stellen van borgtocht door inkomende Joden"

stad voor de grond van haar kerkhof of begraafplaats." Dit was een groot bezwaar voor hen „waarvan zij wel wenschten ontheven te worden en voor welker bevrijding bij de tegenswoordige orde van zaaken wel reden waaren, daar alle kerkgenootschappen bij de staatsregeling een gelijkheid van rechten was toegekend, en zij op de kerkgebouwen tevens wel geen aanspraak zouden maaken".¹⁾ Daarom verzocht zij aan het stadsbestuur te bewerkstelligen, dat zij van de betaling der bovengenoemde bedragen ontheven werd. Het stadsbestuur stond echter na ontvangst van het desbetreffend „rapport en praeadvies van de gecommiteerden tot de administratie van de geestelijke goederen" dit verzoek niet toe.²⁾ In 1808 betaalde de Joodsche gemeente de genoemde bedragen nog en er is mij niet gebleken dat zij voor 1814 vrijstelling hiervan verkreeg.

De armenzorg der gemeente bleef tot 1813 op dezelfde wijze geregeld als in de 18de eeuw. In 1808 besteedde de gemeente hiervoor fl. 1125,³⁾ terwijl alle uitgaven fl. 3552 bedroegen. Sedert 1807 hielden de „elemoseniëren" (armbestuurders) der Joodsche gemeente eene driemaandelijksche collecte langs de huizen.⁴⁾

De Rabbijn Stibbe werd in 1802 vervangen door Mozes Joël, laatstelijk Rabbijn te Nijkerk. Deze bleef slechts korten tijd in functie.⁵⁾ Reeds in 1808 gaf het stadsbestuur verlof tot inwoning aan zijn opvolger Hartog Josua Hertzveld, diens vrouw en twee zoons.⁶⁾ Deze Hertzveld was in 1781 te Groot-Glogau in Pruisen geboren. Op zestien jarigen leeftijd vestigde hij zich hier te lande. Hij was gehuwd met Hendrina Mozes Saul, eene dochter van den Amsterdamschen opperrabbijn Mozes Saul Löwenstamm. Hertzveld verwisselde, evenals zijn voorganger, het hulp-rabbinaat van Nijkerk met het rabbinaat van Zwolle.⁷⁾ Na de oprichting van het O. C. fungeerde hij als de eerste Zwolsche Opperrabbijn.⁸⁾ Tot zijn ressort behoorde Overijsel en een gedeelte van Gelderland. Toen het O. C. in 1811 in opdracht van de regeering eene nieuwe regeling voor het Israëlietisch kerkgenootschap hier te lande ontwierp, verzocht Hertzveld dit college zijne benoeming tot consistoriaal Opperrabbijn te bevorderen, onder mededeeling dat hij „altijd deezen uitsteekenden blijk van vriendschap" zou waardeeren en zich zou „bejiveren de pligten, die mij deeze post oplegt getrouw te vervullen

aan de Parnassijns. Verhandelde van Burg. en Weth. 5e van de Bloeiemaand 1809.

¹⁾ Iets dergelijks ook in Groningen. Zie Mendels: op. cit. p. 77 v. ²⁾ Res. van de Municipaliteit. 19 November 1798. ³⁾ P. 3. 21 Sprokkelmaand 1809. N. 3/6.

D. N. 6. De specificatie van dit bedrag was: Huisarmen fl. 400, kleeding aan armen fl. 50, turf aan huisarmen fl. 100, paaschbrood fl. 100, doctor, apotheek en chirurgijn fl. 125, vreemde arme passanten, zieken en kraamvrouwen fl. 225, voor het leeren van arme kinderen fl. 125. ⁴⁾ Hunne namen waren in 1808 Jacob Levy, Salomon Samson, Solomon Joël, H. J. Godschalk, M. S. de Vries, A. A. Jacobs, I. Mozes, I. Joël Sr. P. 3. 21 Februari 1809. N. 3/6. D. N. 6.

⁵⁾ Res. van de Municipaliteit. 7 September 1802. — Zijn beeltenis is bewaard gebleven. ⁶⁾ Verhandelde van Burgemeesters en Weth. 14 Mei 1808. ⁷⁾ De Tijd II. 1846. p. 129—136; Jew. Encyclopedia (New York 1904). VI p. 365. ⁸⁾ Het O. C. noemde Hertzveld Opperrabbijn. Over zijn houding ten opzichte der Bijbel-

en door stiptelijke nakoming van UwEdele beveelen en wijze verordeningen de geduurige goedkeuring en tevredenheid van UwEdele te verkrijgen." ¹⁾ Vroeger sprak ik reeds over de houding die Hertzveld als lid van het Consistorie te Zwolle aannam. In 1809 verzochten zeven leden der Joodsche gemeente te Zutphen aan het O. C. eene eventueele nieuwe verdeling zoodanig te regelen, dat hunne gemeente onder het Opperrabbinaat van Hertzveld bleef ressorteeren. Hertzveld is hun als mensch zeer sympathiek en zijne predicaties vallen in den smaak. ²⁾ In 1811 zorgde de Opperrabbijn ervoor, dat in het vervolg de voorkomende geschillen in de Joodsche gemeente te Zutphen niet door de plaatselijke overheid, maar door zijne tusschenkomst beslecht werden. ³⁾

Het salaris van Hertzveld bedroeg te Zwolle fl. 600, benevens vrije woning. Van omliggende gemeenten ontving hij bovendien fl. 100, waaronder fl. 14 van de Joodsche gemeente te Deventer. Dit kleine tractement was „niet toereikende" voor de onkosten zijner huishouding. Hertzveld deelde in 1809 aan het O. C. mee, dat hij zonder de vaste jaarlijksche toelage van zijn schoonvader in de behoefte van zijn gezin niet zou kunnen voorzien. Hij sprak tevens den wensch uit, dat het O. C. bij de organisatie der Consistoriale Kerken zijn inkomen zoodanig zou verhoogen, dat hij „onverhindert wegens huishoudelijke bekommering" zijn „ambt", dat hem „nu ten uitersten drukt", zou kunnen vervullen. Het O. C. beloofde in antwoord hierop het verlangen van Hertzveld te vervullen. ⁴⁾ Het college heeft echter deze toezegging, doordat de Consistoriale Kerken niet georganiseerd werden, niet kunnen vervullen. ⁵⁾

Deventer.

In 1798 deelden „Diaconen der Joodsche gemeente" te Deventer aan het stadsbestuur mee „dat zij aangekogt hadden een erve en huis, gelegen alhier aan den Brink op 't hoek van de Goldstraat, met oogmerk om 't zelve tot een kerk te doen vervaardigen en aldaar hunne godsdienstige bijeenkomsten te houden." Zij verzochten het stadsbestuur hun „'t vervaardigen dier kerk" te „accordeeren" en hen vrij te stellen „van de betaaling van 't oortjesgeld". Het eerste gedeelte van dit verzoek „betreffende 't vervaardigen van de ten requeste gelibelleerde kerk" werd toegestaan. Tevens verleende het stadsbestuur den requestanten „voor zo verre koopersaandeel betreft" vrijstelling „van de betaaling van 't oortjesgeld." ⁶⁾ Het

vertaling zie Hoofdstuk V. ¹⁾ P. 28. 26 December 1811. N. 3. D. N. 4. ²⁾ P. 8. 18 Hooimaand 1809. N. 8. D. N. 10. ³⁾ P. 28. 2 September 1811. N. 8. D. N. 9. 9 September 1811. N. 3. D. N. 4 en N. 4. 17 September 1811. N. 1. D. N. 2. ⁴⁾ P. 13. 12 Wintermaand 1809. N. 7. D. N. 8. ⁵⁾ De functies van voorzanger, koster en slachter werden te Zwolle in 1808 bekleed door Heijman Levy, David Nathan Cohen en Heijman Levy Jr. P. 3. 21 Februari 1809. N. 3/6. D. N. 6. ⁶⁾ G. A. Deventer. Notulen van de Municipaliteiten 1 Juni 1798. Het oortjesgeld ~ 25 stuiver van iedere 100 gulden — moest sedert 1792 bij publieke verkopen ten behoeve van de huisarmen en de diaconie der Nederd. Geref. Ge-

nieuwe gebouw, dat hoogstwaarschijnlijk spoedig daarna voor het houden van godsdienstoefeningen in gebruik kon worden genomen, bevatte naast de synagoge een „aparte kaamer” die diende „ter vergadering der leedemaaten.” Het daarnaast gelegen huis werd door de Joodsche gemeente verhuurd. Een „tuin” diende tot begraafplaats der Deventersche Joden.¹⁾

Het bestuur der Joodsche gemeente te Deventer bestond volgens het reglement uit één parnas, twee penningmeesters en twee bijzitters. Deze werden gekozen bij meerderheid van stemmen door de geheele gemeente, die uit twintig stemgerechtigde leden bestond. Aangezien een derde van deze menschen elkaar onderling verwant waren, bestond het bestuur steeds voor een gedeelte uit familieleden. Deze toestand wekte in 1809 de ontevredenheid op van sommige gemeentelieden. Zij verzochten aan het O. C. veranderingen in het reglement aan te brengen. Dit college wees hun er toen op, dat het reeds een nieuw reglement voor de verschillende gemeenten had ontworpen. Aangezien dit echter nooit kon ingevoerd worden, heeft men hoogstwaarschijnlijk te Deventer geene wijziging in de bestuursinrichting ingevoerd. Toen Koning Lodewijk in 1809 Deventer bezocht, ging de Parnassijn Jakob Joël met zijn broer Joseph Joël en zijn zwager Levi Emanuel op audiëntie bij den Koning zonder zijne medebestuurders daarin te kennen. De beide penningmeesters Levy Isak en A. I. Keijzer vroegen dien tengevolge ontslag. Het O. C. haalde hen echter over, nadat Jakob Joël zijne excuses had aangeboden, hunne functies te blijven waarnemen.²⁾

Ambtenaren der gemeente waren in 1809 de voorzanger Lasarus Joël en de kosten Philip Aron Salomon.

Kampen.

In 1804 heerschten in deze gemeente heftige onaangenaamheden wegens den slechten financieelen toestand. Het stadsbestuur bemoeide zich met deze aangelegenheden, aanvankelijk zonder gunstig resultaat. Negen jaar later werd de gemeente, die zich, nadat de geschillen van 1804 bijgelegd waren, rustig ontwikkeld had, weder in beroering gebracht. Eenige leden der Joodsche gemeente hadden er bij het Consistorie te Zwolle op aangedrongen inplaats van Elias Levy Roos, die eenige jaren als parnas (directeur) gefungeerd had, David B. Stibbe te benoemen tot „commissair surveillant.” Het Consistorie voldeed aan dit verlangen. Roos was hierover hevig verontwaardigd. Hij bleef de functie van directeur der Joodsche gemeente waarnemen en verbood den voorzanger de publicaties

meente betaald worden. Inlichting van mr. J. Acquoy, gemeentearchivaris te Deventer. ¹⁾ P. 3. 7 Februari 1809. N. 3/5. D. N. 4. — Een Jood uit Apeldoorn, een uit Olst en twee uit Wijhe waren buitenleden der Joodsche Gemeente te Deventer. ²⁾ P. 4. 9 Lentemaand 1809. N. 3. — Jakob Joël en Joseph Joël noemden zich in dien tijd ook wel met den achternaam van Raalte, welken zij

van het Consistorie in de kerk af te lezen. Dit college vroeg advies van het C. C. te Parijs over de in deze kwestie te volgen gedragslijn.¹⁾ Het C. C. zond in antwoord op dit verzoek een ernstige waarschuwing voor Roos, waarin zij dreigden hem aan te geven bij „S. E. le ministre de la Police Général, comme un homme dangereux et perturbateur de l'ordre Public”, aan het Consistorie. Tevens verzocht zij dit college eene copie van dit schrijven aan Roos te zenden.²⁾ Een verdere bemoeiing van de genoemde colleges met de aangelegenheden der Joodsche gemeente te Kampen was echter spoedig onmogelijk geworden tengevolge van de politieke veranderingen, die op het einde van 1813 plaats grepen. Hoewel de directie te Kampen in tegenstelling met die van Zwolle en Deventer een door haar ontworpen concept-reglement aan het O. C. zond, bleef tengevolge van de meermalen genoemde reden ook voor deze gemeente het reglement van 1760 (gewijzigd in 1774) de grondslag voor hare bestuursinrichting.

Blokzijl.

Na deze korte samenvatting van de toestanden in de Joodsche gemeenten der drie groote steden van Overijssel, dien ik nog eenige aandacht te wijden aan de Joodsche gemeente Blokzijl.³⁾ In 1791 had Alexander Jacobs te zijnen huize aldaar eene kerk ingericht. De te Blokzijl woonachtige Joden woonden de godsdienstoefeningen in deze kerk bij. Zij betaalden echter geene contributie, zoodat Jacobs deze kerk beschouwde als zijn privaat-eigendom. Hij weigerde personen, die hem niet bevielen, toe te laten. Ook liet hij geen medezeggenschap toe in de aangelegenheden de kerk betreffende, noch gaf hij aan degenen, die daartoe vrijwillig hadden bijgedragen, rekenschap van de geringe inkomsten. Hij besteedde deze tot onderhoud van de kerk en tot uitdeeling aan de armen. De Blokzijsche Joden werden begraven op het kerkhof, dat aan A. Jacobs op zijn verzoek „van den Lande” was toegestaan. Lange jaren was iedereen met dezen toestand tevreden. In 1807 — de gemeente (Blokzijl en Vollenhoven) bestond toen uit 31 leden — vroegen eenige leden bij monde van Levy Israël van Essen, die zich eerst kort geleden te Blokzijl gevestigd had, den „Directeur Alexander Jacobs rekening en verantwoording”. Toen deze weigerde, stichtten zij eene afzonderlijke kerk. Bij het bezoek van Koning Lodewijk Napoleon in 1809 aan Blokzijl was de verhouding tusschen de beide gemeenten ondragelijk. Afgevaardigden van de jongste gemeente kwamen bij den Koning over dezen toestand klagen. Dientengevolge belastte de Koning het O. C. met de vereeniging van beide gemeenten. Dit

later als officieel aannamen. ¹⁾ G. A. Kampen, Jooden. 5 Mei 1804. Reg. Verb. 10 October (?) 1813. ²⁾ Reg. Verb. 1 October 1813. ³⁾ Het volgende relaas is zeer bekort. De over deze kwestie gevoerde correspondentie tusschen de Blokzijsche Joden en het O. C. vice versa en die van den Minister en den Laaddrost telt ongeveer honderd stukken.

college slaagde er in door eene overeenkomst de beide gemeenten op 5 Mei 1809 tot één samen te smelten. Voórádt te Blokzijl de goedkeuring van deze nieuwe regeling door den Minister gearriveerd was, ontving het O. C. nieuwe klaagbrieven uit Blokzijl. Spoedig na de inwerkingtreding der nieuwe organisatie ontstonden ernstige geschillen. Op 28 Augustus 1809 verzocht een groot aantal gemeenteleden aan het O. C. den Directeur L. S. van Essen — na het vergelijk wisselden elke maand deze en een zoon van den inmiddels overleden Alexander Jacobs elkander in die functie af — te ontslaan. Het O. C. voldeed ongaarne aan dit verzoek. Toen L. S. van Essen rekening en verantwoording moest afleggen, ontstonden er nieuwe twisten. Stibbe uit Kampen begaf zich nu, als afgevaardigde van het O. C., naar Blokzijl, maar ook diens tusschenkomst bleek vruchteloos. In Maart 1810 verleende het O. C. aan de Directeuren Isaac Alexander Jacobs en Salomon Josephs op hun verzoek ontslag. Het O. C. benoemde als hunne opvolgers de door de aftredenden voorgedragene Hartog Alexander Jacobs en Salomon Josephs. De rust was echter nog steeds niet teruggekeerd. De Directeur Jacobs werd zelfs door twee Christeninwoners van Blokzijl Romke Pelles en Pieter Scheffer, die hoogstwaarschijnlijk onder invloed stonden van van Essen c.s., bij den Minister van Binnenlandsche zaken aangeklaagd, omdat hij hun Vrijdagavond tijdens de godsdienstoefening den toegang tot de kerk geweigerd had. Zij verzochten den Minister te bewerkstelligen, dat hun toegang tot de Synagoge verleend werd. De Landdrost van Overijsel adviseerde den Minister dit te weigeren aangezien het verzoek „niet van vexe" was vrij te pleiten. Naar aanleiding van deze nieuwe klacht ried het O. C. den Minister aan, als eenig middel om een einde te maken aan de „zo lastige als walgelijke geschillen", de Joodsche gemeente te Blokzijl op te heffen. Ieder lid zou dan „in het particulier" zijn godsdienst kunnen uitoefenen.¹⁾ De Minister heeft in deze aangelegenheid het advies van het O. C. niet gevolgd. Het O. C. nam in het vervolg de klachten, die uit Blokzijl kwamen, voor kennisgeving aan of dreigde den klagers met sluiting van de kerk. In November 1811 deelde het college den Directeur mede, dat het zich niet meer met de Blokzijsche aangelegenheden wilde bemoeien. Het O. C. zou echter niet „nalaten bij de voordragten aan Z. Exc. den Minister van Eeredienst wegens de nieuwe organisatie te doen zoodanige observatie omtrent de gemeente van Blokzijl en het gedrag harer leden te voegen, als hetzelfde overeenkomstig de waarheid zal vermeenen te behooren."²⁾ Nadien werden langzamerhand de gemoeienden der Blokzijsche Joden gekalmeerd. De Directeur Jacob van Meppeld slaagde erin de rust bijna geheel te herstellen, ondanks het feit dat nog in 1813 de verhouding tusschen van Essen en het bestuur minder aangenaam was.³⁾

¹⁾ P. 21. 21 Oogstmaand 1810. N. 1. ²⁾ P. 28. 12 November 1811. N. 1/3. D. N. 2. ³⁾ P. 35. Blokzijl II. 3, 16, 19, 24 September, 4 October 1813.

Enschede.

In het hier besproken tijdvak was Blokzijl de onrustigste Joodsche gemeente van Overijsel, Enschede was hoogstwaarschijnlijk de armste. Te Enschede woonden in 1809 veertig Joodsche zielen (acht huishoudingen). Onder hen bevonden zich minder dan tien volwassen mannen, zoodat hier geene volledige kerkdiensten konden worden gehouden. Langzamerhand nam hun aantal toe, zoodat in 1813 de godsdienstoefeningen gehouden werden in een klein gehuurd kamertje.¹⁾ Een voorzanger-schoolmeester kon de gemeente niet bekostigen. De Enschedesche Joden waren arm, de meesten werden in 1810 onderhouden door de algemeene armenkas en konden zelf hun huishuur niet betalen. In dat jaar verzocht Alexander Mozes, sedert 1803 burger van Enschede, namens de Enschedesche Joden aan het O. C. hem geene stukken toe te zenden omdat de briefport zoo duur was.²⁾ Ruim twee jaren later verzocht de parnas Salomo Urias Serphos aan het O. C. de aan hem te zenden brieven te frankeeren.³⁾ De vermogenstoestand der leden verbeterde niet in het volgende jaar. In 1813 schreef Alexander Mozes Jongbloed aan het Consistorie te Zwolle ter beantwoording van de vragen omtrent de gegoedheid der leden: het is „hier de armoedigste gemeente die in het rond bekend is, die niet heel arm zijn, moeten zich dog zeer sterk voor hun brood plagen, zo dat ik geheel van geene gegoedheid kan beantwoorden.”⁴⁾

Toen Koning Willem I de regeering aanvaardde, had zich de gelijkstelling der Joden in het burgerlijke leven nog niet voltrokken. Eensdeels had het meerendeel der Joden zich in beschaving en taal nog niet in voldoende mate aangepast aan de Christelijke omgeving — hunne nederige sociale positie bevorderde in Overijsel en elders dit proces niet —, anderdeels maakte ook de diepgewortelde afkeer van de overige bevolking den Joden de deelname aan het publieke leven niet gemakkelijk. Dank zij Koning Lodewijk Napoleon waren echter de lijnen aangegeven, langs welke het assimilatieproces zich verder zou ontwikkelen.

¹⁾ P. 35. IV. 26 Juli 1813. ²⁾ P. 20. 24 Hooimaand 1810. N. 5. D. N. 7. ³⁾ P. 30. 12 Januari 1813. N. 1/6. D. N. 10. ⁴⁾ P. 35. Enschede IV. 26 Juli 1813. — Over de eigennamen der Enschedesche Joden zie A. G. Benthem: op. cit. p. 420.

Lijst van verkort geciteerde werken.

- A. Benthem Gzn.: Geschiedenis van Enschede en zijn naaste omgeving. Enschede 1895.
- H. T. Colenbrander: Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795—1840. Rijks-Geschiedkundige Publicaties. 's Gravenhage 1905 en v.
- H. T. Colenbrander: Inlijving en Opstand. Amsterdam 1911.
- Gerhard Dumbar: Het Kerkelijk en Wereldlijk Deventer. Deventer 1732.
- Gerhard Dumbar: Tegenwoordige staat van Overijsel. Deventer 1781—1803.
- W. A. Elberts: Historische wandelingen in en om Zwolle. Zwolle 1910.
- S. J. Fockema Andreae: Het Oud-Nederlandsch Burgerlijk Recht. Haarlem 1906.
- H. Graetz: Geschichte der Juden. IX Ed. 4 Leipzig 1907. X Ed. 3 Leipzig 1896. XI Ed. 2 Leipzig o. j.
- J. Hartog: De Joden in het eerste jaar der Bataafsche vrijheid, in de Gids 1875.
- B. J. van Hattum: Geschiedenis der stad Zwolle. Zwolle 1767.
- H. Italie: De sociëteit Felix Libertate en wat zij voor de emancipatie der Joden heeft gedaan, in Oud-Holland XVI. 1898.
- Murk de Jong Hzn.: Joan Derk van der Capellen. Groningen 1921.
- H. J. Koenen: Geschiedenis der Joden in Nederland. Utrecht 1843.
- G. Liebe: Das Judentum in der deutschen Vergangenheit. Leipzig 1903.
- I. Mendels: De Joodse Gemeente te Groningen. Ed. 2. Groningen 1910.
- J. Nanninga Uitterdijk: Kampen, geschiedkundig overzicht en merkwaardigheden. Kampen 1878.
- S. Seeligmann: De Emancipatie der Joden in Nederland. Amsterdam 1913.
- J. S. da Silva Rosa: Over de verhouding tusschen Joden en niet-Joden in de republiek der Vereenigde Nederlanden gedurende de 17e en 18e eeuw. Amsterdam 1922.
- W. Sombart: Die Juden und das Wirtschaftsleben. Leipzig 1911.
- S. Vissering: Het groote tafereel der dwaasheid, in De Gids 1856.
- M. Wolff: De beteekenis der regeering van Lodewijk Napoleon voor de Joden van Nederland, in Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde. V Reeks. Deel 7. 1920.
- H. van Wijn: Huizittend Leven. Amsterdam 1801.

- A. R. A. = Algemeen Rijks-Archief. O. C. = Opper Consistorie.
 G. A. = Gemeente-Archief. C. C. = Centraal Consistorie.
 R. A. = Rijks-Archief. P. = Portefeuille.
 Res. Sch. en R. = Resolutie Schepenen en Raden.
 Res. R. en St. = Resolutie Ridderschap en Steden.

Inhoudsopgave.

Voorbericht van Prof. Dr. I. H. Gosses	V
Inleiding van Sigmund Seeligmann	VII
Hoofdstuk I. De Joden in het tegenwoordige Overijsel vóór den tachtigjarigen oorlog	1
II. De beteekenis van de Zeventiende eeuw voor de Joodsche bevolking in Overijsel	7
<i>Vestiging van Joden in Overijsel: Bezwaren van godsdienstigen aard.</i> 10 — <i>Bezwaren van economischen aard.</i> 11 — <i>De drie groote steden.</i> 13 — <i>Kleine steden.</i> 14.	
III. De Joden buiten Zwolle in de provincie Overijsel gedurende de 18de eeuw	17
§ 1. De vestiging der Joden	17
<i>De woonplaatsen: Kampen.</i> 17 — <i>Kleine Steden.</i> 18 — <i>Het platteland.</i> 19 — <i>Aantal.</i> 20 — <i>Steden die hen niet toelieten.</i> 21.	
§ 2. De Joden tegenover de Christenen en onderling	22
<i>Rechtspositie.</i> 22 — <i>Huwelijken.</i> 23 — <i>De Joodsche gemeenschap: Levensopvatting.</i> 24 — <i>Taal.</i> 25 — <i>Onderlinge verhouding.</i> 26.	
§ 3. Organisatie der Joodsche gemeenten	27
<i>Kampen.</i> 27 — <i>Wording van de bestuursinrichting.</i> 27 — <i>Verhouding tot het stadsbestuur.</i> 30 — <i>De Synagoge.</i> 31 — <i>Begraafplaats.</i> 31 — <i>De kleinere gemeenten.</i> 31.	
§ 4. De economische beteekenis der Joden	31
<i>Als neringdoenden.</i> 31 — <i>Markten.</i> 33 — <i>Belemmering van den Joodschen handel: Kampen.</i> 33 — <i>Verhouding tot de boeren en andere bevolking.</i> 37 — <i>Groote heeren.</i> 38 — <i>Uitingen van antisemitisme.</i> 38.	
§ 5. Onsociale elementen	39
<i>Maatregelen tegen de misdadigers.</i> 45 — <i>Beperkingen voor de Joodsche zwervers en kooplui: a. ten gevolge van het optreden van misdadigers.</i> 46 — <i>b. tengevolge van andere oorzaken.</i> 47.	
IV. De Zwolsche Joden tot 1795	48
A. Verhouding tusschen de Joden en Christenbevolking	48
§ 1. Samenstelling der Joodsche bevolking	50
<i>Vestiging en wettelijke bepalingen daarop.</i> 50 — <i>Bezorgdheid over toename van</i>	

	het aantal Joden. 53 — Maatregelen tot wering van ongewenschte elementen. 56 — Plaats van herkomst. 57 — Aantrekkingskracht. 58 — a. Vrijheden. 58 — b. Beroepen. 59 — c. Het bestaan van eene Joodsche gemeente. 60.	
§ 2.	Economische verhoudingen	60
	Markten. 61 — De Gilden. 63 — Verhouding tot de overige neringdoenden. 65.	
B.	Organisatie der Joodsche gemeente	69
§ 1.	Bestuursinrichting	69
	Financiën. 73.	
§ 2.	Kerkelijke gemeente en stadsoverheid	75
§ 3.	Taak der gemeente als godsdienstig genootschap	77
	De begraafplaats. 78 — De Synagoge. 79 — Ambtenaren. 82 — Organisatie der gastvrijheid. 83.	
Hoofdstuk V.	De Joden hier te lande in den Franschen tijd (1795—1814)	86
§ 1.	De emancipatie der Joden	87
§ 2.	Maatregelen van Koning Lodewijk ten gunste der Joden	89
	Het Opperconsistorie. 90 — a. Gedachten-sfeer. 91 — b. Algemeene werkzaamheid. 93 — c. Israëlietisch Corps. 94 — d. De Bijbelvertaling. 95 — e. De doorvoering van de gelijkstelling der Joden in het burgerlijke leven. 97.	
§ 3.	Het O. C. tijdens de inlijving van het Koninkrijk Holland	98
	a. Voorbereiding van de Fransche organisatie voor de Nederlandsche Joden. 98 — b. De pogingen tot gelijkstelling der Joden met andere gezindten i. h. burgerlijke leven. 102.	
§ 4.	Financiën van het Opperconsistorie	103
VI.	De burgerlijke gelijkstelling der Joden in Overijsel, hunne organisatie onder het koningschap van Lodewijk Napoleon en gedurende de inlijving	106
§ 1.	De emancipatie der Joden in de provincie Overijsel	106
§ 2.	De nieuwe organisaties	109
	Het ontwerp eener consistoriale organisatie in Overijsel. 109 — Strijd over het bezit der consistoriale kerk. 109 — Ontworpen bestuursinrichting. 111 — Feitelijke bestuursinrichting. 111 — Het Consistorie te	

Zwolle onder de Fransche organisatie.	112
— Houding van den Groot Rabbijn.	114 —
Taak van het Consistorie tegenover de Gemeenten.	115.
§ 3. De financiën der nieuwe organisatie . . .	116
De financieele kwestie tusschen de Directie van Zwolle en het O. C.	116 — De „tauxatie” der gemeenten door het Zwolsche bestuur.
118 — Protesten en bezwaren.	119 —
Moeielijkheden met het O. C. dienstengevolge.	123 — Financiën van het Consistorie sedert 1812.
126.	
Hoofdstuk VII. Het maatschappelijk en godsdienstig leven der Joden in Overijssel 1795—1814	127
§ 1. De uitbreiding der rechten van de Overijsselsche Joden	128
Toelating te Deventer en Steenwijk.	128
— De deelneming aan het publieke leven.	129. — Bekleeding van ambten.
130. — Onderwijs.	131 — Het aannemen van familienamen.
132.	
§ 2. De veranderingen in de economische toestanden	132
Markten.	134 — Vermogenstoestand.
137.	
§ 3. De vervulling van militaire plichten . . .	138
Het Israëlietisch Corps.	138 — De Conscriptie.
139.	
§ 4. Algemeene wijzigingen in de aangelegenheden der Joodsche gemeenten . . .	142
Collecten.	142 — Wering van ongewenschte elementen.
144 — De Godsdienst oefeningen.	146.
§ 5. Bijzonderheden over enkele Joodsche gemeenten	146
Zwolle.	146 — Deventer.
149 — Kampen.	150 — Blokzijl.
151 — Enschede.	153.
Lijst van verkort geciteerde werken	155
Inhoudsopgave	156

